

RAAP-RAPPORT 5926

**" ... een oord, waaraan voor
zoovelen de liefelijkste
herinneringen zijn verbonden ... "**

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente
Berg en Dal

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Berg en Dal

Titel: " ... een oord, waaraan voor zooveel de liefelijkste herinneringen zijn verbonden ...
"; een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Berg en Dal

Versie: 14-08-2023

Auteur: ir. L.J. Keunen, drs. C.J.B.P. Frank en drs. J. de Jong

Projectcode: BDCE

Bestandsnaam: RAAPrap_5926_BDCE_20230814

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendalseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

Monumenten Advies Bureau

Bredestraat 1

6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024-3786742

E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. / MAB, 2024

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Berg en Dal hebben RAAP en MAB in 2022 een cultuurhistorische waardenkaart voor het gemeentelijk grondgebied van Berg en Dal opgesteld. Het betreft een ingrijpende actualisatie van de cultuurhistorische waardenkaarten van de voormalige gemeenten Ubbergen (2010) en Groesbeek (2013) en een aanvulling met de voormalige gemeente Millingen aan de Rijn, die nog geen eigen waardenkaart had.

De opgestelde waardenkaart bevat een uitgebreide kartering en inventarisatie van cultuurlandschappen, de daarin aanwezige landschapselementen, immaterieel erfgoed in de vorm van toponiemen, historische bouwkunst en stedenbouw/bouwkunstensembles. De informatie is deels afkomstig uit de hiervoor genoemde oudere kaarten, deels uit de bouwkunstinventarisatie uit 2021 en deels opnieuw geïnventariseerd en gekarteerd. In alle gevallen is de digitale informatie technisch en methodisch op het gewenste niveau gebracht.

Naast de inhoudelijke informatie over de geïnventariseerde objecten, structuren en gebieden is er voor de cultuurlandschappen, de bouwkunstobjecten en de stedenbouw/ensembles ook een waardering doorgevoerd. Hierbij is aangesloten op de voor de verschillende disciplines gangbare waarderingsmethoden. De resultaten van de waardering zijn onderling, tussen de disciplines, vergelijkbaar.

Het rapport sluit af met een aantal adviezen voor behoud, bescherming en beheer, ontwikkeling en vervolgonderzoek. Bij deze adviezen hoort een beleidsadvieskaart, die voortbouwt op de hiervoor genoemde waardering.

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud	4
1 Inleiding	6
1.1 Kader	6
1.2 Aanpak	6
1.3 De gemeente Berg en Dal	6
1.4 Taakverdeling	8
2 Methoden en bronnen	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Landschapstypen	9
2.3 Landschapselementen	12
2.4 Immaterieel erfgoed	14
2.5 Bouwkunst en stedenbouw	14
3 Beknopte landschapsbiografie van Berg en Dal (ca 725 - heden)	29
3.1 Inleiding	29
3.2 Vroege en volle middeleeuwen (725-1200)	29
3.3 Late middeleeuwen (1200-1500)	37
3.4 Nieuwe tijd (1500-1800)	45
3.5 Nieuwste tijd (1800-heden)	47
4 Landschapstypen	64
4.1 Inleiding	64
4.2 Stuwvallandschappen	64
4.3 Rivierenlandschappen	106
4.4 Waardering	130
5 Landschapselementen	134
5.1 Infrastructuur	134
5.2 Waterstaat	141
5.3 Opgaand groen	147
5.4 Landgoederen en buitenplaatsen	149
5.5 Bosbouw en -beheer	149
5.6 Ontginning, verkaveling en landgebruik	150
5.7 Nederzettingen	152
5.8 Militair	153
5.9 Economie	159
5.10 Bestuur	166
5.11 Religie	172
5.12 Zichten	173
6 Immaterieel erfgoed	176
7 Bouwkunst en stedenbouw	178
7.1 Inleiding	178
7.2 Stedenbouwkundige ontwikkeling van de dorpen	178
7.3 Bouwkunst, categorieën	189

7.4 Stedenbouwkundige ensembles	204
8 Adviezen voor beleid en ruimtelijke inrichting	215
8.1 Beleid, bescherming en planologie	215
8.2 Ontwikkelingsrichtingen	227
8.3 Vervolgonderzoek	237
Literatuur	242
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	247

1 Inleiding

1.1 Kader

Op 1 januari 2015 fuseerden de voormalige gemeenten Ubbergen, Millingen aan de Rijn en Groesbeek tot één nieuwe gemeente. De nieuwe gemeente heette *de jure* Groesbeek, en per 1 januari 2016 werd de nieuwe naam Berg en Dal ingevoerd, die uit een bevolkingsraadpleging in november 2014 als naam met de meeste stemmen naar voren was gekomen.

De oude gemeenten Ubbergen en Groesbeek hadden reeds cultuurhistorische waardenkaarten uit 2010 resp. 2013, die een rol vervulden in het toetsen van ruimtelijke plannen. De gemeentelijke fusie in combinatie met de aankomende invoering van de Omgevingswet (ten tijde van publicatie van dit rapport voorzien voor juli 2023) maakte het noodzakelijk de twee oude kaarten inhoudelijk en technisch te herzien, te integreren en aan te vullen met het grondgebied van de voormalige gemeente Millingen aan de Rijn. De gemeente Berg en Dal heeft hiertoe RAAP in 2022 opdracht gegeven, nadat in de voorafgaande periode ook de archeologische waarden- en verwachtingskaart was herzien.¹

1.2 Aanpak

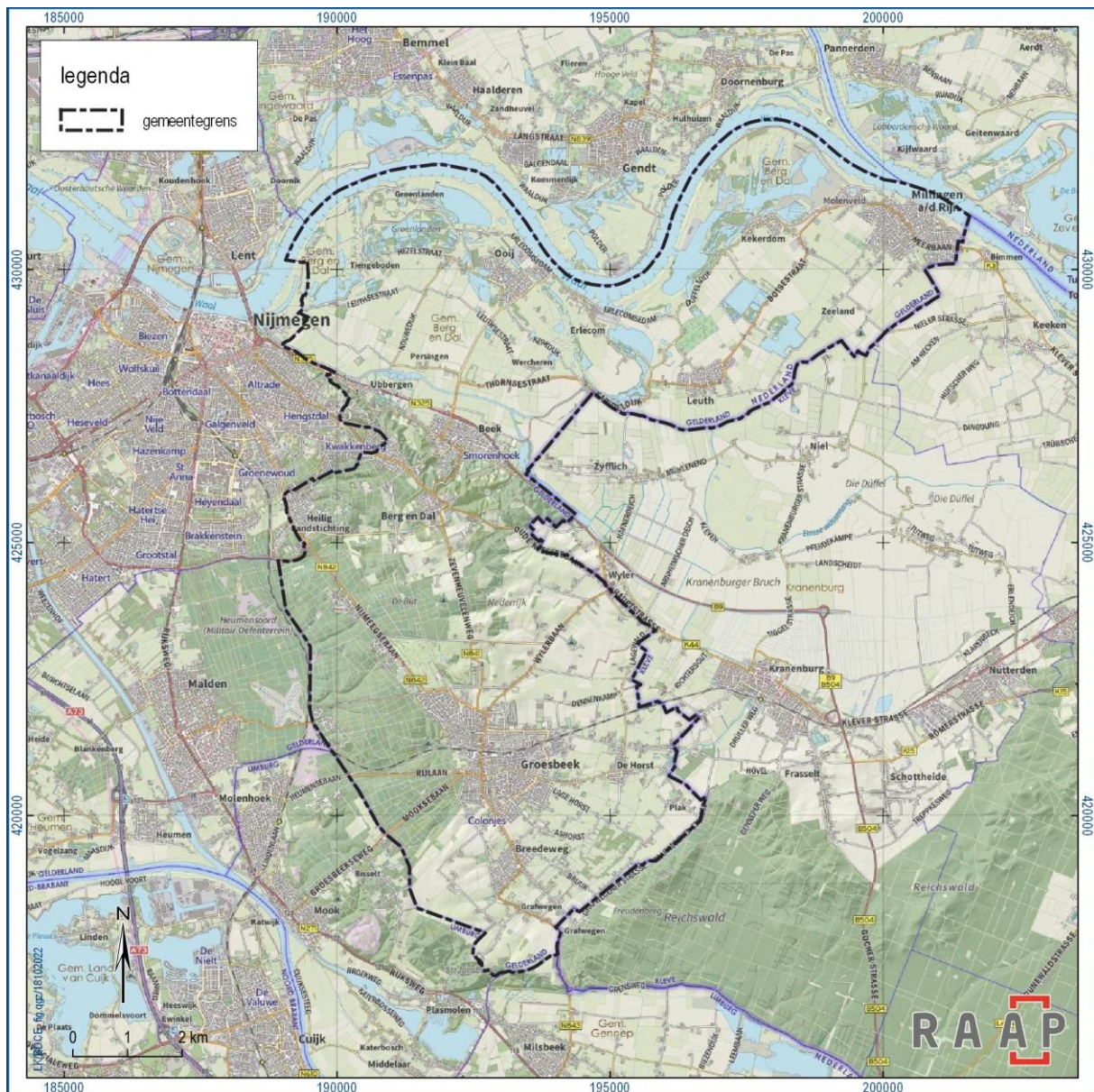
Zoals hiervoor al omschreven gaat het bij de totstandkoming van de cultuurhistorische waardenkaart van Berg en Dal in de eerste plaats om het harmoniseren van de oude kaarten en het uitbreiden daarvan met de voormalige gemeente Millingen aan de Rijn. Inhoudelijke herzieningen worden in principe alleen uitgevoerd in de vorm van controles/actualisaties van bestaande datasets, tenzij de samenvoeging van de oude data technisch of inhoudelijk zo problematisch blijkt te zijn, dat een nieuwe kartering noodzakelijk is. Een belangrijke aanvulling ten opzichte van de oude kaart is wel de module 'bouwkunst en stedenbouw', die in de oude kaarten relatief 'low key' was uitgevoerd. Voor deze nieuwe kaart is de kartering van contouren en het vullen van een achterliggende database voorzien, naast het begrenzen van ruimtelijke ensembles van (steden)bouwkunst.

1.3 De gemeente Berg en Dal

De gemeente Berg en Dal ligt op de overgang van de stuwwallen van de zogenaamde Nederrijnse Heuvelrug naar de vlakte van de Rijn (figuur 1). De gemeente heeft daardoor landschappelijk twee zeer verschillende gezichten, die we door het hele rapport en op de kaarten steeds zullen zien terugkomen. Per 1 januari 2022 had de gemeente 34.979 inwoners, die samen een oppervlakte van 93,28 km² bewonen. Hiervan is bijna 7 km² water. Verreweg de grootste kern is Groesbeek, gevolgd door Millingen, Beek, Ooij, Berg en Dal en Leuth. Kernen met minder dan 1.000 inwoners zijn Heilig Landstichting, Kekerdome, Ubbergen, Erlecom en Persingen. De gemeente grenst in het westen en noorden met de klok mee aan de Gelderse gemeenten Heumen, Nijmegen, Lingewaard en Zevenaar, waarvan de laatste twee aan de overzijde van de rivier. In het oosten grenst de gemeente aan de Duitse *Stadt* Kleve en *Gemeinde* Kranenburg, en in het zuiden aan de Limburgse gemeenten Mook en Middelaar en Gennep.

¹ Willemse & Keunen 2022

Langs de noordzijde van de gemeente loopt een rivier, die in dit traject officieel verschillende namen draagt. Vanaf de Duits-Nederlandse grens tot aan de uitmonding van de Oude Waal tegenover Millingen heet de rivier "Bijlandsch Kanaal"; het is een bochtafsnijding van de Waal, die voorheen via de Oude Waal stroomde. Verder stroomafwaarts heet de rivier 'Waal'.² Westelijk van het voornoemde punt waar Oude Waal en Waal bij elkaar komen splitst het Pannerdens Kanaal in noordelijke richting van de Waal af. Door de gemeente loopt de tot Kleve opgeheven spoorweg van Nijmegen via Kranenburg en Kleve naar Düsseldorf. De belangrijkste verkeersweg is de voormalige Rijksweg N325 van Nijmegen naar de Duitse grens. Daarnaast liggen in deze gemeente nog de N840, N841, N842 en N843 als interlokale verbindingen.

Figuur 1. Grenzen van de gemeente Berg en Dal (2022).

² Strikt genomen ligt Millingen aan de Rijn dus niet aan de Rijn!

1.4 Taakverdeling

De werkzaamheden werden uitgevoerd door een onderzoeksteam van RAAP en het Monumenten Advies Bureau (MAB). De algehele projectleiding en de werkzaamheden met betrekking tot landschap werden uitgevoerd door ir. Luuk J. Keunen (RAAP), historisch geograaf. De inventarisatie, waardering en beschrijving van de bouwkunst was in handen van drs. CeesJan Frank (MAB), architectuurhistoricus. De inventarisatie, waardering en beschrijving van de (steden)bouwkunstensembles werd uitgevoerd door drs. John de Jong (MAB), historisch geograaf.

Figuur 2. Het Begraaf- en Gedenkpark van Heilig Landstichting, met zicht vanuit Golgotha op de Hemelvaartskoepel. De landschappelijke situatie – twee hoogten met daartussen een laagte – komt met die van Jeruzalem overeen (foto: RAAP, 24 augustus 2022).

Zie bijlage 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische en historische perioden.

2 Methoden en bronnen

2.1 Inleiding

De cultuurhistorische waardenkaart van Berg en Dal is in de eerste plaats een actualisatie van de waardenkaarten van Ubbergen (2010) en Groesbeek (2013) met daarbij een aanvulling voor de voormalige gemeente Millingen, die nog geen cultuurhistorische waardenkaart kende. Dit methodische hoofdstuk gaat daarom vooral in op de vraag hoe de actualisatie technisch en methodisch heeft plaatsgevonden.

Ten aanzien van de techniek is het belangrijk te melden dat de oude waardenkaarten zijn opgebouwd in het destijds voor de erfgoedsector gebruikelijker softwarepakket MapInfo. Dat leverde als GIS-databases TAB-files op, die voor de oplevering werden omgezet naar shapefiles. Inmiddels maakt RAAP gebruik van het breder toegepaste softwarepakket QGIS, dat met de shapefiles zelf kan werken. Zowel de opmaak als de data moesten voor dit doel naar shapefiles worden omgezet.

Daarnaast is ook het gebruikte datamodel belangrijk. Het datamodel achter de kaart van Ubbergen was nog heel beperkt, dat van Groesbeek al iets uitgebreider. Beide datasets zijn, met uitzondering van de data over het bosgebied, nu omgezet naar één veel actueler datamodel³, en de (in de oude waardenkaarten) nog ontbrekende attribuutdata is voor zover mogelijk en nodig ingevuld. Waar hiervoor nader onderzoek nodig zou zijn, is de database in sommige gevallen ook leeg gelaten.

2.2 Landschapstypen

2.2.1 Inleiding

Voor de landschappenlaag in de waardenkaart van Ubbergen was destijds nog vooral gebruik gemaakt van de (iets grovere) dataset van Histland Gelderland, die voor de stuwwalflank bij Ubbergen was verfijnd en aangevuld. De waarderingsslaag van Histland Gelderland is voor die kaart destijds niet overgenomen, waardoor het dus voor Ubbergen aan een landschapswaardering ontbrak. Voor de kaart van Groesbeek was een nieuwe, zelfstandige en gedetailleerdere landschappenlaag opgezet, die in grote lijnen nog wel voldeed aan de eisen die we daar tegenwoordig aan stellen. Deze kaart bevatte wel waarderinginformatie.

Op zichzelf sloten de bijgewerkte laag van Ubbergen voor het bosgebied en de nieuwe kartering van Groesbeek inhoudelijk relatief goed op elkaar aan. Technisch bleek een samenvoeging echter veel ingewikkelder. Rondom de grens tussen beide voormalige gemeenten bleken allerlei topologische conflicten voor te komen, wat enorm tijdrovend zou zijn om te herstellen, zo bleek uit een pilot.

Daarom is ervoor gekozen om de bestaande landschappenlagen te laten voor wat zij waren en een volledig nieuwe te bouwen. Daarbij bestond de gelegenheid om voor de hele gemeente één uitgekristalliseerde systematiek te hanteren, die veel meer recht zou doen aan alle huidige én historische verschillen.

³ Hierbij is voor de discipline 'landschap' voortgebouwd op een datamodel dat in 2021 door RAAP voor de provincie Limburg werd ontwikkeld.

2.2.2 Methodiek

Niveaus

De inventarisatie van de landschapstypen berust op een onderverdeling op vier niveaus, waarvan de typologie in de GIS-database en in de kaartlegenda te vinden is:

- Niveau 1: een onderverdeling in fysische landschappen, te weten stuwwallandschappen en rivierenlandschappen;
- Niveau 2: een onderverdeling in deelgebieden, in essentie ook nog fysisch-geografisch bepaald: Bekken van Kranenburg c.q. Stuwval van het Nederrijkswald en Binnendijks rivierenlandschap c.q. Uiterwaarden;
- Niveau 3: een onderverdeling in historisch-geografische hoofdlandschappen, zoals kampongtingen met plaatselijk essen, jonge heide-, bos- en broekontginningen, beekdalen, stroomruggen, kommen, etc.
- Niveau 4: een onderverdeling in historisch-geografische subtypen, zoals open velden, jonge broekontginningen en oeverwal(ontginningen).

De onderverdeling op het vierde niveau is gemaakt op basis van een aantal criteria:

- verschil in vorm, regelmaat en positionering;
- verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
- verschil in genese;
- verschil in natte/droge omgeving;
- verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

Aan elk landschapstype is een code gekoppeld, die aansluit op de bovenstaande indeling op vier niveaus. Deze codering maakt het mogelijk om op kaart een legenda-eenheid te bepalen, zelfs wanneer de kleurschakeringen dicht bij elkaar liggen of kleurverschillen als gevolg van kleurenblindheid niet herkenbaar zijn.

Kartering

Het daadwerkelijk bepalen en begrenzen van de historische cultuurlandschappen gebeurde op basis van een vergelijking van een breed palet aan historische kaarten (16e eeuw tot heden), bodem- en hoogtekaarten, luchtfoto's en de huidige situatie. Op basis daarvan werden grenzen getrokken. Deze grenzen zijn, waar inhoudelijk te verantwoorden, afgestemd met huidige topografische en kadastrale grenzen.

De kartering zoals we die hier presenteren gaat primair uit van landschaps- en dorpstypen zoals die op basis van historische informatie te onderscheiden en begrenzen zijn. Op basis van een vergelijking met de huidige situatie biedt dit een goed vertrekpunt om in beheer en planontwikkeling keuzes te maken. Die keuzes hebben dan betrekking op het behoud en herstel van historische karakteristieken die het ene landschap of dorp anders maken dan het andere. Deze kenmerken, die we in deze rapportage ook beschrijven, dienen daarnaast ter inspiratie bij nieuwe ruimtelijke opgaven.

Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiële verschillen, kunnen versterkt worden. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Het karteren van landschaps- en dorpsstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschaps- en dorpsstype zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.⁴

Waardering

De waardering van het historisch cultuurlandschap heeft plaatsgevonden door elk gekarteerd deelgebied op drie criteria te beoordelen:

1. de gaafheid van de huidige topografie ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 c.q. de situatie ten tijde van de aanleg, d.w.z. type grondgebruik, verkaveling, percelering etc.;
2. de gaafheid van de huidige verticale dimensie in het landschap (fysiognomie) ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 c.q. de situatie ten tijde van de aanleg, d.w.z. de openheid of geslotenheid van het landschap (aan- of afwezigheid van opgaand groen), de aanwezigheid van bebouwing, etc.;
3. de aanwezigheid van bijzondere kenmerken, waardoor het gebied een hogere waardering moet krijgen dan het op basis van andere twee criteria krijgt, zoals bijvoorbeeld een hoge ouderdom.

Op elk criterium is een score van 0 tot 5 genoteerd. Voor de eerste twee criteria is dat op basis van een strakke definitie gebeurd (tabellen 4.1 en 4.2), voor de laatste op basis van *expert judgement* (beoordeling op basis van algemene kennis van de vakspecialist). Voor het derde criterium hebben we geen exacte omschrijving gegeven wat er onder welke score verstaan wordt, omdat dit per deelgebied kan verschillen en het afhangt van de bijzonderheid die in dat specifieke deelgebied aan de orde is.

Van deze waarderingssystematiek kon op heel specifieke gronden worden afgeweken. Die zijn in de achterliggende database verwoord.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	verkaveling sterk gewijzigd, grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact
5	verkaveling grotendeels intact, grondgebruik grotendeels intact

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie cq. de aanlegperiode.

⁴ Baas & Brand 2011. Wageningen is één van de fundamenteën van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een peiler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 2. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850 cq. de aanlegperiode.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in zes waarderingscategorieën (van zeer laag tot zeer hoog) verdeeld (tabel 3). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score	waardering
1	niet gewaardeerd
1,3 - 2,5	laag
2,6 - 3,5	gemiddeld
3,6 - 4,5	hoog
4,6 - 5,0	zeer hoog

Tabel 3. Classificatie van de eindscores.

Hoewel op basis van bovenstaande criteria een vrij objectieve score berekend kan worden, blijft de waardering toch een bepaalde mate van subjectiviteit houden. Dat komt niet alleen door de nadruk op het criterium 'gaafheid' en de keuze voor het derde criterium ('bijzondere kenmerken'), maar ook door de schaal van het te beoordelen gebied en de begrenzing ervan. Voor de waardering zijn de grotere gebieden, zoals gekarteerd bij de inventarisatie, slechts in zeer uitzonderlijke gevallen verder opgeknipt om willekeur te voorkomen. Een lage waardering voor een gebied betekent daarmee niet dat er in het gebied geen enkele bijzondere individuele waarde kan voorkomen!

2.3 Landschapselementen

Voor de landschapselementen geldt in zijn algemeenheid dat de karteringen voor Ubbergen (2010) en Groesbeek (2013) zijn geïntegreerd in de nieuwe databases en dus de waardenkaart. Dat was in de meeste gevallen mogelijk en ook de meest logische optie. Daarbij werd op eenzelfde werkwijze het hiaat van Millingen ingevuld. Op specifieke onderwerpen zijn we hiervan afgeweken, en daar gaan we hieronder nader op in.

De wegenkaart was in zoverre onvoldoende samenhangend dat waar de periode tot 1832 met de kartering op basis van het kadastraal minuutplan nog redelijk op orde was, er voor de periode daarna wel wat aan mankeerde. Allereerst waren er voor de kaarten van Ubbergen en Groesbeek verschillende ijkmomenten (1900 en 1930) gebruikt. Daarnaast ligt, met de toenemende aandacht voor jonger

erfgoed en het zich op sommige plekken nog volop ontwikkelende jonge landschap, het jaartal 1930 wat vroeg in de tijd.

Daarom is besloten om ter vervanging van de deellaag op basis van kaarten uit ca 1900 en ca 1930 één nieuwe kaartlaag te maken met een ijkmoment in 1958 ⁵. Wegen en paden in de voormalige gemeenten Ubbergen en Groesbeek die op de oudere kaarten al voorkwamen en dus ouder dan 1958 moeten zijn, zijn onder die datering in de nieuwe kaart bewaard gebleven. In de praktijk betekende dit een heel forse uitbreiding van de kaart; een zeer groot deel van de bospaden in het Nederrijkswald wordt namelijk in dat jaar voor het eerst op kaart weergegeven. Daarnaast is, op basis van de kaart van 1958 en nog één later ijkjaar, de set smalsporen fors uitgebreid en aan de tramsporen nog het nodige aangepast. Tegelijk zijn wegen en paden die niet op de kaart van 1832 en niet op die van 1958 staan, niet in de kaart opgenomen. Daarmee is bijvoorbeeld niet de hele historische padenstructuur van de Millingerwaard in beeld gebracht. Dat kan voor de hele gemeente alleen door ook tussenliggende momenten vlakdekkend te doen, wat buiten de scope van dit project lag. Voor de Millingerwaard hebben we enkele paden alsnog toegevoegd, maar daarmee is het niet vlakdekkend voor de hele voormalige gemeente Millingen aan de Rijn.

Voor het thema 'waterstaat' was de laag met de dijken en kades aan vernieuwing toe. De lijnelementen lagen met het huidige oog vaak iets te onnauwkeurig, en er waren ook objecten meegenomen waarvan het maar de vraag was in hoeverre die een cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Diverse kaartseries hebben we gebruikt om de kaden en dijken opnieuw te karteren. Met behulp van de dissertatie van Overmars zijn de vroegere kribben van verdwenen rivierlopen ingetekend. Op basis van vroegnaoorlogse polderkaarten hebben we de historische ontwatering van vooral de Ooijpolder nader aangevuld.

Binnen het thema 'ontginning, verkaveling en landgebruik' is op basis van het nu veel beter toegankelijke AHN een forse verbeteringsslag gemaakt. Aarden wallen en rabatbossen zijn op basis van die bron nu exacter en vollediger ingetekend.

Voor de nieuwe archeologische waarden- en verwachtingskaart waren op basis van het sinds enkele jaren beschikbare HisGIS Gelderland de huisplaatsen opnieuw ingetekend, nu als vlakelement, en voor het voormalige Duitse gebied aangevuld op basis van o.a. de Tranchotkaart. Deze locaties hebben we, vertaald naar puntlocaties, op de cultuurhistorische waardenkaart afgebeeld. Uit deze nauwkeurige laag is ook de ligging van de voormalige grachten overgenomen.

De lagen met militair erfgoed zijn grotendeels onveranderd; op kleine onderdelen zijn ze aangevuld, onder andere op basis van de recente scriptie van Sil Bouwmans ⁶ en op basis van historisch kaartmateriaal in verband met de landweren in het Groesbeekse deel van de gemeente.

De laag 'economie' is daarentegen heel fors gewijzigd. De laag met steen- en pannenfabrieken en bijbehorende winningsputten en afgetichelde terreinen is op basis van historische kaarten, een AHN-analyse en de verstoringsinformatie uit de nieuwe archeologische kaart opnieuw samengesteld en van achterliggende informatie voorzien. Ook voor de overige bedrijvigheid is een nieuwe kartering op basis van kaartanalyse opgebouwd. Daarentegen is de gedetailleerde kartering van gebouwlocaties uit de

⁵ Het betreft het uitgavejaar van de eerste naoorlogse topografische kaart.

⁶ Bouwmans 2022

database verwijderd, omdat die vooral relevant is als de fysieke bouwwerken nog een waarde vertegenwoordigen. Die komen dan in de bouwkunstlaag terug.

Voor de categorie 'bestuur' zijn vooral de grenspalen uit de oude inventarisatie overgenomen. Ook het lijnenbestand met historische grenzen is hergebruikt. Daarbij is een nieuwe kartering van grenzen gemaakt, nu als polygonenbestand met achterliggende informatie waardoor de omvang van de gemeente op elk willekeurig moment in de tijd te visualiseren is.⁷ Daarnaast zijn relevante locaties met betrekking tot bestuur en recht aan het puntenbestand toegevoegd.

In de categorie 'religie' is ook het bestand met begraafplaatsen en met kruizen grotendeels opnieuw samengesteld en aangevuld.

Er zijn in principe ten opzichte van de kaarten van Ubbergen en Groesbeek geen nieuwe elementcategorieën toegevoegd. Omdat lopende het onderzoek verschillende locaties met betrekking tot 'sport en vrije tijd' in beeld kwamen, hebben we een laag hiervan toegevoegd – die echter fragmentarisch van karakter is. Daarnaast is naar aanleiding van een inspraakreactie van de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap de categorie 'steilrand' toegevoegd. In het rapport gaan we op deze lagen verder niet in toelichtende zin in.

2.4 Immaterieel erfgoed

In de inhoudelijke toelichting (hoofdstuk 6) gaan we nog kort in op de gebruikte literatuur. Het gecombineerde toponiemenbestand van Ubbergen en Groesbeek is inhoudelijk gecontroleerd en aangevuld, en met Millingen uitgebreid.

2.5 Bouwkunst en stedenbouw

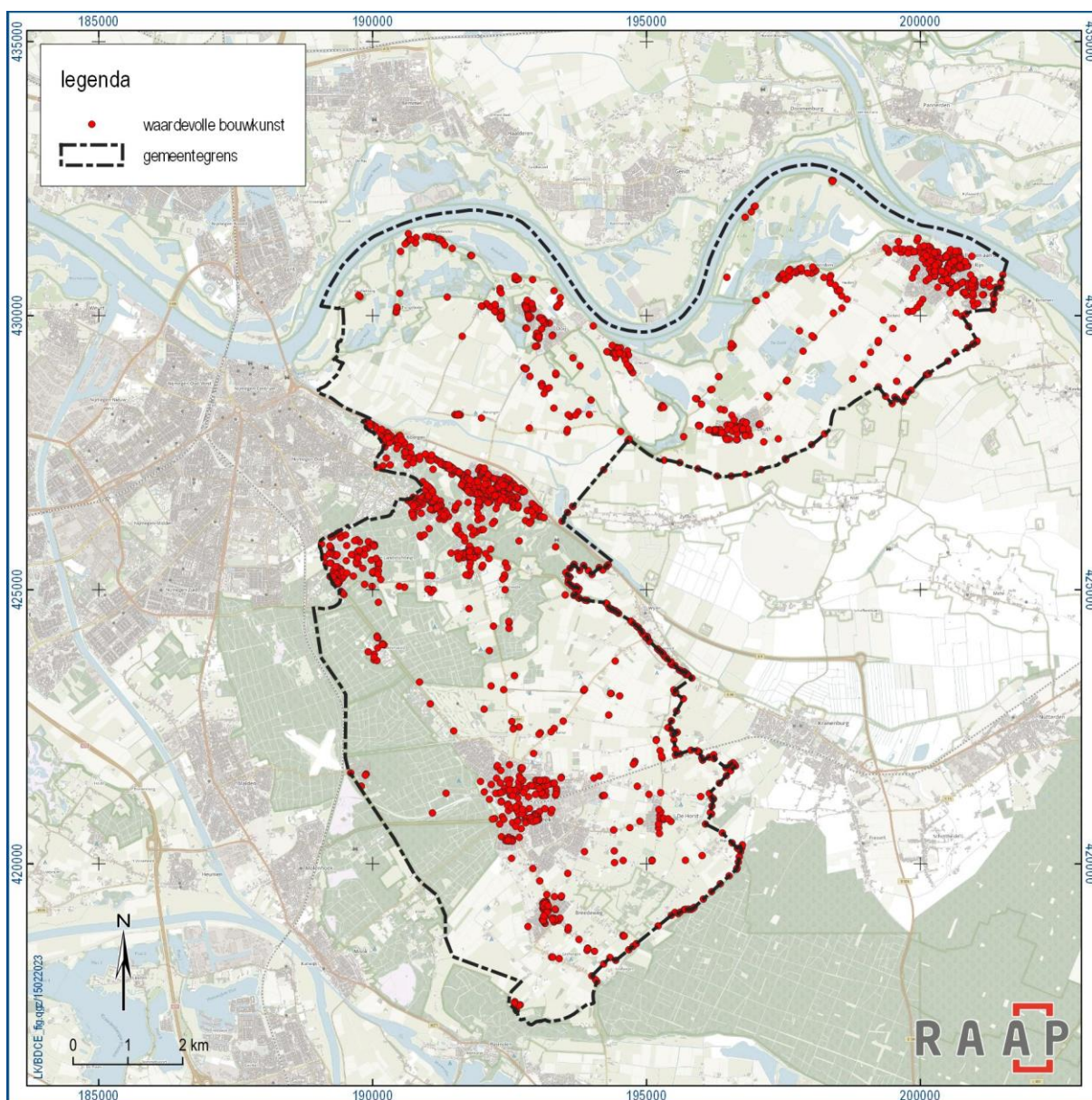
2.5.1 Historische bouwkunst en stedenbouw

De inventarisatie, kartering en waardering van bouwkunst en stedenbouw in de gemeente Berg en Dal is in twee afzonderlijke kaartlagen van de cultuurhistorische waardenkaart verwerkt. Beide aspecten worden in onderstaande paragrafen toegelicht.

Inventarisatie en kartering historische bouwkunst

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een veldwerkfase. In de bureauonderzoeksfase is kennisgenomen van alle bestaande inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten, verschillende objectgerichte overzichten zoals lijsten met beeldbepalende objecten, eerdere erfgoedinventarisaties, oorlogsmonumenten, industrieel erfgoed, kunst in de openbare ruimte, grenspalen, militaire objecten, wederopbouwobjecten en -ensembles. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebiedsanalyses, die doorgenomen zijn op hierin vermelde en gewaardeerde waardevolle objecten en ensembles. In de inventarisatie zijn de resultaten verwerkt van de eerder in 2022 uitgevoerde "quickscan objecten en selectie van gemeentelijke monumenten", uitgevoerd in opdracht van de gemeente Berg en Dal. Hierover later meer.

⁷ Dat is in de waardenkaart op dit moment niet verbeeld, maar dus wel mogelijk.

Figuur 3. De geïnventariseerde historische bouwkunst (in totaal 1265 objecten).

Het bureauonderzoek omvatte ook het raadplegen van via internet ontsloten collecties en informatiebronnen, zoals verschillende beeldbanken, de website van de historische kring, Delpher.nl (historische kranten), Bagviewer.nl en de vele via internet beschikbare databases met overzichten van specifieke erfgoedcategorieën en objecttypen (grenspalen, wederopbouw, oorlogsmonumenten, beelden in de openbare ruimte, kerken, molens, begraafplaatsen, etc.).

Voor de exacte of meest aannemelijke datering is gebruik gemaakt van de informatie in redengevende beschrijvingen, object- en locatiebeschrijvingen in de lokale literatuur of Bagviewer.nl.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een straatgewijze schouw via Google Maps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Op deze wijze zijn alle objecten in hun context bekeken en is informatie over de fysieke verschijningsvorm verzameld. Dit betekent dus dat de objecten en ensembles op basis van hun exterieur zijn geselecteerd en

opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Daar waar informatie over interieur- en bouwhistorische waarden voorhanden was via verslagen van bouwhistorische verkenningen, kan ook deze doorslaggevend zijn geweest voor opname in de inventarisatie.

Figuur 4. Historische villa op de stuwwalrand in Beek (foto: MAB, 2022).

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Naast de rijks- en gemeentelijke monumenten zijn in ieder geval alle eerder door de gemeente Berg en Dal als (mogelijk) cultuurhistorisch waardevol geïnterviewde objecten in de actuele inventarisatie opgenomen. Dat geldt dus ook voor de *Geactualiseerde lijst Berg en Dal 2021* die in de eerder genoemde quickscan is geanalyseerd. Deze is nog aangevuld met een groot aantal waardevolle objecten en complexen uit de voor- en naoorlogse periode, alsmede enkele items uit de post-65-periode. In het bijzonder deze laatste tijdsperiode is nog niet volledig geïnterviewd.

De geïnterviewde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle een positieve of hoge cultuurhistorische en/of ruimtelijke waarde bezitten binnen de (steden)bouwkundige geschiedenis van de gemeente Berg en Dal en de in deze gemeente aanwezige karakteristieke / waardevolle gebieden. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde. De uit deze eerste schifting geselecteerde objecten zijn uiteindelijk ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart opnieuw gewaardeerd.

Zoals eerder vermeld is de bestaande selectie beschermde objecten uitgebreid met een groot aantal niet eerder geïnterpreteerde objecten en ensembles, onder meer uit het tijdperk van het interbellum (1918-1940), de naoorlogse periode (tot circa 1970) en enkele uit de post-wederopbouw (1970-2000). Minimaal diende de score van de basiserfgoedwaarde aanwezig te zijn voor opname in de inventarisatie.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnterpreteerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- Object id
- Plaats
- Adres
- Huisnummer
- Adresinformatie
- Naam
- Thema
- Categorie
- Type1
- Type2
- Type3
- Bijzonderheden
- Tuin en erf
- Ensemble
- Datum periode
- Datum exact
- Datum toelichting
- Architect-ontwerper
- Hoofdstijl
- Status
- RM-registratienummer
- GM-registratienummer
- BB-registratienummer
- Bouwhistorische verwachtingswaarde

- Criteria
- Totaalscore
- Waarde
- Potentieel gemeentelijk monument
- Bron 1
- Bron 2
- PDFlink
- Wordlink
- Weblink

Toelichting op de variabelen

Object id

Ieder object heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Plaats, straat en huisnummer, adresinfo

Het actuele adres op basis van de vermelding in de online bagviewer. Voor objecten en complexen met adressen in verschillende straten zijn extra velden beschikbaar. Het vierde adresveld (adresinfo) kan bijvoorbeeld informatie bevatten over nog meer tot het item behorende adressen.

Naam

Betreft de officiële naam van het object, waarmee het in het algemeen wordt aangeduid of die op de gevel of poort staat vermeld.

Thema, categorie, typen

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en klassen (bouwtypen), als verfijning van het hoofdthema. Deze categorie en typologie zijn in aparte kolommen vermeld. Het thema "agrarisch cultuurlandschap" kent bijvoorbeeld de categorie "boerderij". In de volgende kolommen is het begrip "boerderij" verder gedefinieerd in het boerderijtype (bijvoorbeeld kortgevelboerderij) en een korte beschrijving van de belangrijkste kenmerken (type 2 en 3).

De erfgoedthema's zijn:

- Agrarisch cultuurlandschap
- Bestuur en rechtspraak
- Funerair erfgoed
- Gezondheidszorg
- Handel en bankwezen
- Industrie, nijverheid en ambacht

- Infrastructuur
- Kastelen en buitenplaatsen
- Kunst en cultuur
- Maatschappelijk erfgoed
- Onderwijs
- Oorlog en defensie
- Recreatie en toerisme
- Religieus erfgoed
- Straatmeubilair
- Waterstaat en waterbeheersing
- Wooncultuur

Bijzonderheden

Het veld 'bijzonderheden' is onder meer bestemd voor informatie over aan- of achterbouwen en bijgebouwen. Ook is hier ruimte voor vermelding van bijzondere gevelelementen of ornamentiek en summiere historische achtergronden.

Tuin en erf

Dit veld is bestemd voor informatie over aspecten met betrekking tot de tuin- en erfaanleg rondom een pand en vermelding van bijzondere artefacten als hekwerken, tuinmuren, stoepen en waardevolle groenelementen.

Ensemble

De naam van het ensemble, waarvan het object deel uitmaakt, bijvoorbeeld het beschermde dorpsgezicht Ubbergen.

Datum periode

Dit veld bevat een vermelding van het tijdvak, waarin het object in zijn oorspronkelijke vorm is ontstaan. Hiertoe wordt een vaste tijdvakindeling aangehouden, zodat via deze informatie interessante kaartbeelden kunnen worden getoond. De tijdvakindeling is als volgt: 1200-1300, 1300-1400, 1400-1500, 1500-1600, 1600-1700, 1700-1800, 1800-1850, 1850-1875, 1875-1900, 1900-1920, 1920-1940, 1940-1955, 1955-1970, 1970-2000, 2000-2020.

Datum exact

De exacte datering (oorspronkelijk bouwjaar) wordt hier alleen ingevuld als deze op basis van een duidelijke en plausibele vermelding in geraadpleegde bronnen of via opschriften/gevelstenen bekend is. Die bronnen kunnen zijn: literatuur, eerdere inventarisatielijsten, gebiedsanalyses, bouwhistorische verkenningen, redengevende beschrijvingen, of, wanneer deze heel plausibel lijkt, het in de bagviewer vermelde jaar van ontstaan.

Datum toelichting

Veld, bestemd voor eventuele toelichting op de datering, bijvoorbeeld wanneer deze via de bagviewer is verkregen.

Architect-ontwerper

Informatie op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses en beschrijvingen.

Hoofdstijl

Zoveel mogelijk uitgaande van de stijlen-thesaurus van de RCE.

Status

Bevat informatie over de huidige status van bescherming (rijksmonument, gemeentelijk monument), een en ander op basis van door de gemeente aangeleverde actuele adreslijsten en een check van de informatie bij de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed. Wanneer er geen status is wordt volstaan met 'geen'.

RM-registratienummer / GM-registratienummer

In deze kolommen staan de (voor zover toegekend en bekend) objectnummers, waarmee de objecten als monument zijn geregistreerd.

Bouwhistorische verwachtingswaarde

In dit veld is vermeld of het object bouws substantie bevat, die ouder is dan 1850. Deze informatie is op basis van vermeldingen in redengevende beschrijvingen, literatuur/bronnen, kaartstudie (vergelijking met de kadastrale kaart van circa 1830) of veldwaarnemingen. Bij dit laatste wordt de bouwhistorische verwachtingswaarde vastgesteld aan de hand van aan het pand zichtbare bouwvormen, -elementen en details, die wijzen op een relatief hoge ouderdom (specifieke typologie, hoofd- en kapvormen, historisch metselwerk, muurankers, etc.).

Criterium I1 t/m criterium V2 (16 kolommen)

In deze kolommen zijn de scores vermeld die de objecten op verschillende erfgoedcriteria hebben behaald. Het gaat om de volgende criteria:

Totaal

Deze kolom geeft de totaalscore van de bij de criteria verdeelde punten. Deze verwijzen naar de criteria genoemd op bladzijde 25-26.

Waarde cultuurhistorische waardenkaart

In dit veld wordt de totaalscore uitgedrukt in een waardenkwalificatie ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart:

- ZH(Zeer hoge erfgoedwaarde)
- H (Hoge erfgoedwaarde)

- P (Positieve erfgoedwaarde)
- B (Basis erfgoedwaarde)
- X (Geen waardering)

Potentieel gemeentelijk monument

Deze kolom behoort bij de Quickscan objecten Berg en Dal.

Bron 1 en Bron 2

In deze velden zijn de belangrijkste geraadpleegde informatiebronnen vermeld, op basis waarvan informatie is verkregen over functie, opdrachtgever, datering en architect-ontwerper, etc.

PDFlink, Wordlink, Weblink

In deze velden zijn eventueel titels van relevante documenten geplaatst met informatie over de bouwkunstobjecten. Onder weblink zijn links vermeld naar de website van de RCE raadpleegbare redengevende omschrijvingen van rijksmonumenten.

2.5.2 Inventarisatie en kartering stedenbouw / ensembles

De inventarisatie van de stedenbouwkundige ensembles is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een veldwerkfase. In de methodiek is nauw aangesloten bij de inventarisatie van de historische bouwkunst. De resultaten van de bouwkunstinventarisatie zijn een belangrijke input geweest, omdat hiermee inzicht is verkregen in de aard, de dichtheid en de kwaliteit van de waardevolle bebouwing. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebieds- en wijkanalyses.

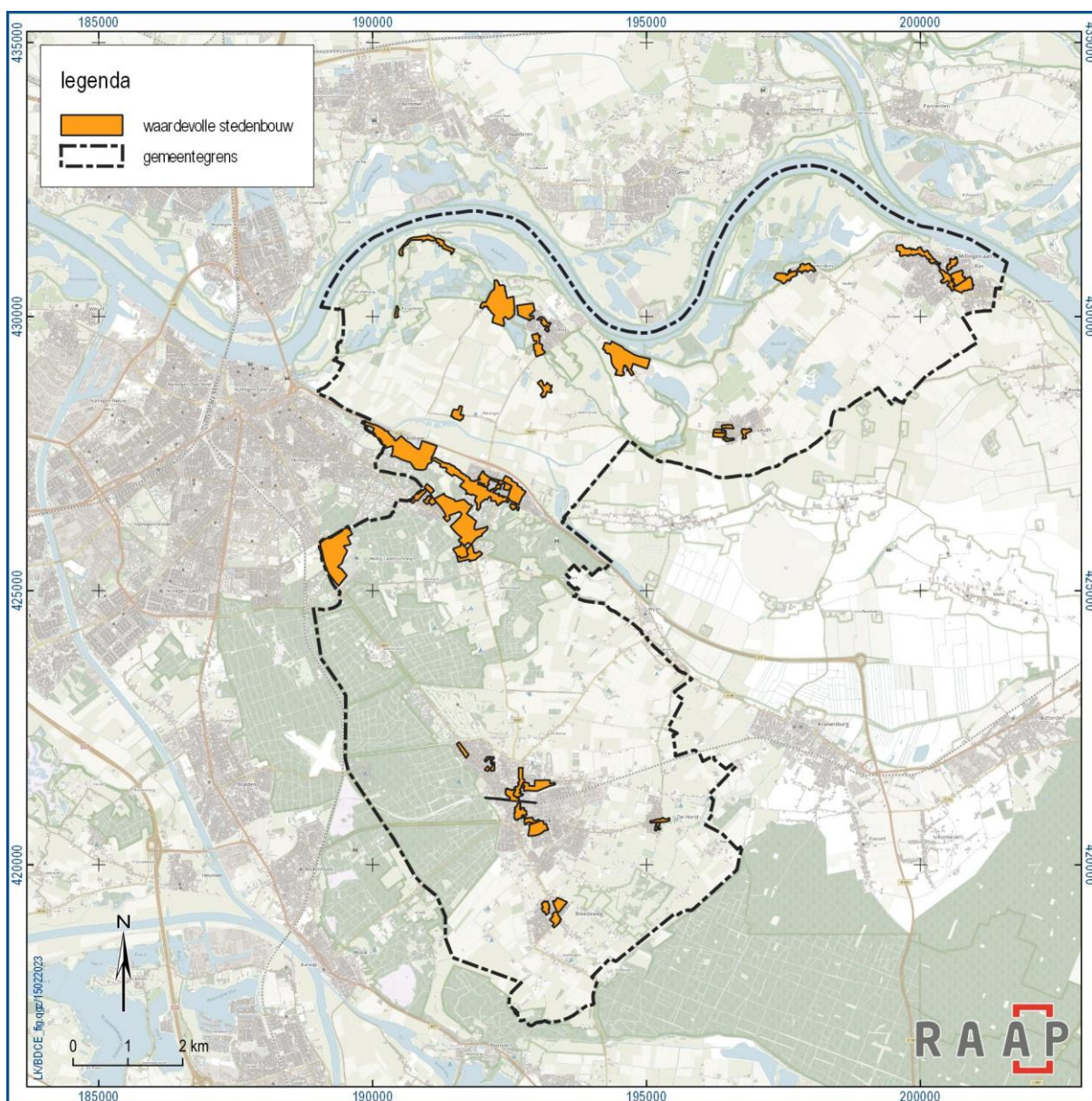
Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via Google Maps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Daarnaast zijn de gebiedsanalyses en historisch kaart- en fotomateriaal als informatiebron gebruikt bij het opstellen van de selectie, waardering en begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles en om inzicht te krijgen in de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van gebieden.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Bij de selectie en waardering van stedenbouwkundige ensembles is gekeken naar de cultuurhistorische waarde van aanwezige objecten, elementen en structuren, alsmede naar de historische, ruimtelijke en visuele samenhang tussen deze objecten, elementen en structuren. Allereerst heeft de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van de gemeente Berg en Dal en de vele daarin gelegen dorpen, voor- en naoorlogse uitbreidingen en de historische bebouwingslinten als vertrekpunt gediend bij het onderscheiden en afbakenen van stedenbouwkundige ensembles. Daarnaast is de begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles vastgesteld aan de hand van de samenhang die in deze gebieden tegenwoordig (nog) voorkomt tussen bebouwingsbeeld, historische structuren (wegen, waterlopen, verkavelingen), zichtlijnen en historische groenstructuren. Afhankelijk van de ontstaansperiode en geografische ligging hebben ensembles een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur, zoals vooroorlogse villa- en tuinvijken en naoorlogse uitbreidingswijken met voor die periode typerende verkaveling. Naast voorgenoemde selectie- en waarderingscriteria is ook gekeken naar bijzondere bebouwingstypologieën die in gebieden voorkomen en de dichtheid en kwaliteit van waardevolle bebouwing. Tot slot is de waardering mede toegekend aan

de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid.

N.B. De voor deze cultuurhistorische waardenkaart geselecteerde stedenbouwkundige ensembles vallen niet noodzakelijkerwijs samen met de in de bestemmingsplannen als 'Wonen -2' (wonen met bijzondere cultuurhistorische betekenis) bestemde gebieden. In sommige gevallen zijn 'Wonen-2'-ensembles tot logischer eenheden samengevoegd, in enkele gevallen zijn 'Wonen-2' ensembles niet in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen, wegens het ontbreken van een samenhangend historisch bebouwingsbeeld. Tenslotte zijn 'nieuwe' stedenbouwkundige ensembles toegevoegd, zoals in de naoorlogse dorpsuitbreidingen.

Figuur 5. De geïnventariseerde stedenbouwkundige ensembles, 44 in totaal.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnterpreteerde en geselecteerde stedenbouwkundige ensembles zijn samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- Object id
- Plaats
- Naam
- Thema
- Categorie
- Type
- Beschrijving
- Bijzonderheden
- Datering periode
- Status
- Criterium 1 t/m criterium 6
- Waarde cultuurhistorische waardenkaart
- Bron
- PDF-link, Web-link

Toelichting op de variabelen

Object id

Ieder ensemble heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Plaats

Informatie over in of bij welke kern het betreffende ensemble is gesitueerd.

Naam

Naam / korte aanduiding van het ensemble

Thema, categorie, type

In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en typen, als verfijning van het hoofdthema. Deze categorie en klassen zijn in aparte kolommen van de bijbehorende database vermeld. Het thema "vooroorlogse planmatige stedenbouw" kent bijvoorbeeld de verdere verfijning in de categorie "woonwijk" en "tuinwijk".

De erfgoedthema's bij de stedenbouwkundige ensembles zijn:

- Historisch bebouwingslint
- Infrastructuur
- Naoorlogse planmatige stedenbouw
- Religieus erfgoed
- Vooroorlogse organische stedenbouw
- Vooroorlogse organische en planmatige stedenbouw
- Vooroorlogse planmatige stedenbouw

Beschrijving

Korte omschrijving van de karakteristieke aspecten van het ensemble, mogelijk in verschillende velden.

Bijzonderheden

Verdere informatie over het stedenbouwkundige type of bijzondere elementen en objecten binnen het ensemble.

Datum periode

Dit veld bevat een vermelding van het tijdvak, waarin het gebied in zijn oorspronkelijke vorm is ontstaan. Hiertoe wordt zoveel mogelijk vaste tijdvakindeling aangehouden, zodat via deze informatie interessante kaartbeelden kunnen worden getoond. De tijdvakindeling is als volgt: voor 1850, 1850-1900, 1900-1920, 1920-1940, 1940-1955, 1955-1970, 1970-2000.

Status

Vermelding van eventueel beschermde status van het ensemble.

Criterium 1 t/m criterium 6

Zie hoofdstuk 7.

Waarde cultuurhistorische waardenkaart

In dit veld wordt, uitgedrukt in een kwalificatie, de eindscore van de toetsing aan de hand van de zes criteria vermeld:

- H (Hoge erfgoedwaarde)
- P (Positieve erfgoedwaarde)
- B (Basis erfgoedwaarde)

Bron 1 en Bron 2

In deze velden zijn de belangrijkste geraadpleegde informatiebronnen vermeld, op basis waarvan informatie is verkregen over de ensembles.

PDFlink, Weblink

In deze veld zijn eventueel titels van relevante documenten geplaatst met informatie over de bouwkunstobjecten.

2.5.3 Waardering historische bouwkunst

Alle gebouwen, objecten en complexen, zowel de als rijks- of gemeentelijk monument beschermde items, als nieuw geselecteerde, zijn gewaardeerd met behulp van een uitgebreide set erfgoedcriteria, die in de regel worden gebruikt bij het selecteren van gemeentelijke monumenten. De waardering is evenwel indicatief en de score-toekenning resulteert in een indeling van het object binnen drie verschillende schaalniveaus:

- (Zeer) hoge erfgoedwaarde
- Positieve erfgoedwaarde
- Basis erfgoedwaarde

De verschillende waardengradaties geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als karakteristiek of beeldbepalend te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering in verschillende erfgoedwaarden (hoog, positief, basis) vindt plaats via een toetsing aan de hand van zestien criteria, onderverdeeld in vijf categorieën:

I. Architectuurhistorisch en bouwhistorisch belang

1. Belang voor geschiedenis van de (plaatselijke) architectuur en/of bouwtechniek, typologie.
2. Belang voor het oeuvre van een (plaatselijk) bouwmeester of architect.
3. Belang wegens esthetische kwaliteit van het ontwerp of bijzondere bouwstijl.
4. Belang wegens bijzonder materiaal-/kleurgebruik, detaillering, constructie en/of ornamentiek.

II. Stedenbouwkundig belang en ensemblewaarde

1. Belang als deel of representant van een architectuurhistorisch, stedenbouwkundig of landschappelijk waardevol geheel.
2. Belang wegens situering, verbonden met ontwikkeling / uitbreiding wijk, gebied of landschap.
3. Belang wegens bijzondere betekenis voor het aanzien van Millingen en het buitengebied (beeldbepalend, landmark).

4. Belang wegens hoogwaardige kwaliteit bebouwing en historisch ruimtelijke relatie met groen, wegen, water, bodem, wijze van verkaveling, inrichting, voorzieningen, andere gebouwen (ensemble).

III. Cultuurhistorisch belang

1. Belang als bijzonder uitdrukking van een culturele, sociaal-maatschappelijke, economische, geestelijke en/of beleidsmatige/bestuurlijke ontwikkeling.
2. Belang wegens bijzondere technische en/of typologische ontwikkeling, innovatieve waarde of pionierskarakter.
3. Belang vanwege bijzondere betekenis voor de historie van de gemeente Berg en Dal.

IV. Gaafheid en herkenbaarheid

1. Belang vanwege architectonische gaafheid of authenticiteit van ex- en/of interieur.
2. Herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept of functie.
3. Relatie met structurele en/of visuele gaafheid van ensemble / omgeving.

V. Zeldzaamheid

1. Architectuurhistorische, bouwtechnische, typologische, functionele zeldzaamheid.
2. Uitzonderlijk belang wegens een of meer van eerder genoemde kwaliteiten.

Op al deze criteria kunnen 0, 1, 2 of 3 punten worden gescoord.

3 = hoge waarde

2 = positieve waarde

1 = basiswaarde

0 = geen waarde

De som van de scores levert een indicatieve erfgoedwaarde van het object op. De waarderingsmethodiek dient dus om globaal aan te geven waar de hoogste waarden liggen en welke objecten om diverse redenen minder goed scoren.

Hoge waarde (H): 30 punten en meer

Objecten met meer dan circa 30 punten scoren "criteriabreed" dusdanig hoog, dat zij in aanmerking komen voor verdere beoordeling als potentieel gemeentelijk monument. Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Berg en Dal en de daarin aanwezige karakteristieke gebieden.

Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentenlijst dan is dit dé topcategorie, waaruit geselecteerd kan worden.

Een aantal objecten scoort binnen deze waardengradatie uitzonderlijk hoog 40 punten en meer. Deze topcategorie is in de tabel gemarkeerd met de waarde Z (zeer hoog).

Voor objecten uit dit schaalniveau, die uiteindelijk niet worden geselecteerd als gemeentelijk monument, gelden zonder meer de wenselijke omgangsvormen, zoals geformuleerd onder Positieve erfgoedwaarde (P).

Bij de rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten, die volgens dezelfde systematiek zijn beoordeeld, wordt deze 30+ score in de regel behaald.

Positieve waarde (P): circa 19-30 punten

De categorie objecten met circa 19 tot 30 punten scoort in de regel vooral bij de architectuurhistorische criteria op gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de topcategorie, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten ensembles) die vanwege de voornamelijk positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden toch van veel betekenis zijn voor de gemeente Berg en Dal en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Deze categorie kan ook als 'karakteristiek' of 'beeldbepalend' worden gekenschetst. Met deze indicatie kan overwogen worden deze objecten als cultuurhistorisch waardevol (of karakteristiek) op te nemen in ruimtelijke plannen. De cultuurhistorische waarden kunnen op deze wijze planologisch worden geborgd. Hierbij kan men denken aan een sloopverbod en het verplichten tot instandhouding van ruimtelijk relevante waarden, verankerd in bijvoorbeeld de hoofdvormen, de typologie, materiaalgebruik en karakteristieke gevelelementen.

Basiswaarde (B): minder dan 19 punten

Onder de 19 punten is de totale waardering dusdanig mager, dat plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst niet wordt geadviseerd. Wat betreft de hoogst scorende objecten in deze categorie geldt dat voornamelijk de hoofdverschijningsvorm (silhouet, herkenbaarheid) goed herkenbaar is gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Het oorspronkelijke concept is nog voldoende herkenbaar. Deze objecten hebben veelal vooral nog een beeldondersteunende waarde, bijvoorbeeld in relatie tot karakteristieke gevelwanden of nabijgelegen/aanpalende monumenten of anderszins cultuurhistorisch waardevolle objecten. Instandhouding van op zijn minst de hoofd- en kapvormen kan overwogen worden.

2.5.4 Waardering stedenbouw / ensembles

De geïnventariseerde bijzondere (steden)bouwkundige ensembles zijn alle gewaardeerd met onderstaande criteria-set:

1. Het belang van het gebied of ensemble als onderdeel van de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van de gemeente Berg en Dal en de daarin gelegen gebieden en ensembles;
2. Het belang van het gebied of ensemble vanwege een bijzonder stedenbouwkundig concept of een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur;
3. Het belang van het gebied of ensemble vanwege de daarin aanwezige ensemblewaarden (structuren, bebouwing, groen, water, bijzondere zichtlijnen, landmarks, et cetera);
4. De structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
5. De zeldzaamheid van het gebied (stedenbouwkundig/structuur, op gemeentelijk / regionaal niveau;

6. De dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: ++ (hoge waarde), + (positieve waarde), 0 (neutrale waarde), - (negatieve waarde).

gemiddelde score	Waardering
Minimaal 3x ++ en 1x +	Gebied / ensemble met hoge waarde (H)
Minimaal 5x + en 1x 0	Gebied / ensemble met positieve (middel hoge) waarde (P)
Minimaal 3x + en 3x 0	Basiswaarde (B)

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering van de stedenbouwkundige ensembles.

De verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Stedenbouwkundig waardevol gebied "hoge cultuurhistorische waarde" (H)

De historische situatie is gaaf en goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is hoog tot zeer hoog. Deze gebieden kunnen als relatief zeldzaam worden beschouwd en ogen in structuur en (oorspronkelijk) bebouwingsbeeld gaaf. Het stedenbouwkundige ensemble is zeer duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Berg en Dal (kernen en buitengebied). Het gebied draagt om hoge mate bij aan de identiteit van de gemeente Berg en Dal.

Stedenbouwkundig waardevol gebied "positieve of middelhoge cultuurhistorische waarde" (P)

De historische situatie is nog redelijk gaaf en vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Berg en Dal. Het karakter kan op onderdelen veranderd of verstoord zijn. Er is geen sprake van een hoge zeldzaamheidswaarde.

Stedenbouwkundig waardevol gebied "basiswaarde" (B)

De historische situatie is vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Berg en Dal. Het karakter is op onderdelen veranderd of verstoord. Er is geen sprake van zeldzaamheidswaarde.

3 Beknopte landschapsbiografie van Berg en Dal (ca 725 - heden)

3.1 Inleiding

Over de ruimtelijke ontwikkeling van Berg en Dal, zowel het rivierenlandschap als de hogere delen op de stuwwal, is al veel gepubliceerd. De gemeente heeft door zijn bijzondere ligging en nabijheid van Nijmegen als wetenschappelijk centrum met leerstoelen op het gebied van bijvoorbeeld waterstaatsgeschiedenis altijd veel aandacht van historici en andere historische wetenschappers gehad.

We pretenderen in dit overzicht dan ook niet een volledig nieuwe geschiedenis van Berg en Dal te schrijven; het is vooral een korte inleiding waar we een aantal thema's in willen aanstippen. Dit hoofdstuk is vooral bedoeld om meer historische diepte toe te voegen aan het hoofdproduct van deze studie: de cultuurhistorische waardenkaart, waarin de ruimtelijke weerslag van die geschiedenis is vastgelegd.⁸ Deze beknopte landschapsbiografie is een bewerking en uitbreiding van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis zoals die was opgenomen in het rapport bij de cultuurhistorische waardenkaart van Groesbeek.⁹

Een wijdverbreid misverstand

Ontginningen zijn het meest illustratieve voorbeeld van de poging van de mens om het landschap naar zijn hand te zetten. Doorgaans doelen we hiermee op het omzetten van bodems met een natuurlijke vegetatie of een extensief gebruikt gebied naar een meer intensief gebruik als agrarisch land, in de eerste plaats akkerland. In de praktijk ging dat ook wel eens geleidelijk, en moeten we het vooral hebben over een intensivering en privatisering van grondgebruik, als tegenpool van extensief en gemeenschappelijk gebruik. We moeten de ingebruikname van het landschap in de historische tijd zeker niet zien als het op één moment binnentrekken van een eerder nog volledig ongebruikte wildernis. Dat moeten we binnen onderstaand verhaal steeds in gedachten houden.

3.2 Vroege en volle middeleeuwen (725-1200)

3.2.1 Algemeen

De Romeinse geschiedenis van de regio rond Nijmegen is de laatste jaren volop in de belangstelling geweest, mede dankzij de vondst van het Romeinse aquaduct. Op de bloeiende Romeinse periode

⁸ Voor verdieping en verbreding raden wij vooral aan: Driessen 1980; Bosch & Schmiermann 1991; Bouwer 2003; Schmiermann e.a. 2008.

⁹ Keunen e.a. 2013

volgde een teruggang van de bevolking. In de Merovingische periode (525-725) bleef de bevolkingsdichtheid vermoedelijk nog relatief beperkt.

Pas daarop zou een nieuwe bloeiperiode volgen, namelijk die van de Karolingische en Ottoonse tijd. Vanaf de 8e eeuw bestond een verhoogde ontginningsactiviteit in grote delen van Nederland, in de eerste plaats aangedreven door bevolkingsgroei.¹⁰ Tegelijk veranderde ook de volledige maatschappelijke structuur onder invloed van het Frankische gezag dat vanuit het zuiden aan een opmars werkte, in combinatie met de verspreiding van een nieuwe religie: het christendom. Deze nieuwe maatschappelijke structuur leidde ook tot een nieuwe vorm van grootgrondbezit, namelijk via domeinen. Uit deze periode dateren ook de eerste schriftelijke bronnen over dit gebied: oorkonden, geschreven op perkament. Soms zijn de originelen bewaard gebleven, soms ook kennen we alleen jongere kopieën.

De nieuwe structuur van bezit kwam op het volgende neer: nieuwe gezagsdragers kregen van de lokale elite bezittingen geschonken, waarmee ze onder bescherming van de nieuwe machthebbers werden geplaatst. Soms ook bezaten deze nieuwe gezagsdragers bepaalde bezittingen op basis van rechten die hen als koningen toekwamen. Deze gezagsdragers, vaak verder weg gelegen personen of instituties, beheerden hun bezittingen via een lokale domeinhof: een zogenaamde *curtis*. Onder die domeinhof hoorden soms nog andere boerderijen of overige rechten, die onderhorig aan de hof waren.

Deze grootgrondbezitters waren personen als de koning, bisschop of of een grafelijk geslacht, maar eronder behoorden ook de vroege christelijke instellingen (stiften, kapittels) die vanuit die hoge maatschappelijke kringen waren gesticht. Vanaf deze periode zien we overeenkomstig de activiteit in historische bronnen ook het aantal archeologische vondsten in de regio toenemen.¹¹

3.2.2 *Het rivierenlandschap*

Veel nederzettingen op de stroomruggen langs de grote rivieren hebben een aantoonbare oorsprong in de Karolingische tijd. Meerdere plaatsnamen in de gemeente Berg en Dal kennen dusdanige vroege schriftelijke vermeldingen dat we dat alleen al op basis daarvan kunnen bevestigen.¹²

Als eerste geldt dat voor Kekerdom (*Cacradesheim*, 814-815 kopie 1170-1175), een typisch vroegmiddeleeuwse naam die verwijst naar de 'woonplaats, woning' van een persoon met de naam *Cacrad.¹³ Ook Millingen (*Millingi*, 721-722 kopie 1191) wordt zeer vroeg vermeld. De naam betekent vermoedelijk 'bij de lieden van de persoon Milo of Millo', waarbij -ing- verwijst naar de groep mensen waarbij de persoon met de genoemde naam hoorde.¹⁴ Daarmee hebben we al twee vroegmiddeleeuwse personen in beeld, uit wiens 'stammen' of groepen vroege inwoners van de nederzettingen Millingen en Kekerdom voortkwamen. Ongetwijfeld leefden in deze vroegmiddeleeuwse nederzettingen kleine groepen die aan elkaar verwant waren en zich met deze "familiehoofden" associeerden. De vernoeming van de nederzetting naar deze persoon zal voor de vroege inwoners dan ook heel vanzelfsprekend zijn geweest. De ruimtelijke ontwikkeling werd hier mede gestuurd door de Benedictijner abdi van Lorsch in de Eifel.¹⁵

¹⁰ We bespreken hier enkele hoofdlijnen. Voor details en onderbouwing verwijzen we naar de zeer uitvoerige studie in Bosch & Schmiermann 1991.

¹¹ Willemse 2004

¹² Er is geen nadere analyse van bekende archeologische vindplaatsen uitgevoerd.

¹³ Etymologiebank.nl, lemma 'Kekerdom'; het sterretje wijst erop dat de we de persoonsnaam kunnen afleiden, maar dat hij als losse vermelding niet bekend is.

¹⁴ Etymologiebank.nl, lemma 'Millingen aan de Rijn'

¹⁵ Wingens 2003: 15

Verder wordt Leuth in dezelfde oorkonde als Kekerdom genoemd, en wel als *Lotde*. De naam wordt wel verklaard uit het oudnederlandse lôt, 'loot, jonge boomtak' met het verzamelsuffix *-îpi, samen zoiets als 'plaats waar jong hout groeit'.¹⁶ Van de plaatsnaam Ooij is de oudste met zekerheid bekende vermelding jonger, namelijk uit 1081 (kopie 12e eeuw), *de Oge*, afgeleid uit het oudnederlandse *oia*, 'land aan een waterloop'.¹⁷ Deze namen wijzen dus eerder op een landschappelijk kenmerk dan op de persoon die er woonde. De oeverwal van Ooij en Wercheren zou ook na de Romeinse tijd tot ontwikkeling gekomen zijn.¹⁸

Veel nederzettingen in het rivierenlandschap zijn op basis van hun oudst bekende vorm als zogenaamde (ronde of gestrekte) esdorpen aan te wijzen, waarbij ook voor dergelijke (onregelmatig gevormde of opgestrekte) nederzettingen op basis van landschappelijke ligging, bekende geschiedenis en archeologische vondsten een oorsprong in de Karolingische tijd aannemelijk is.¹⁹ We mogen dit dus ook voor Millingen, Leuth, Kekerdom en Ooij wel aannemen.²⁰ De nederzettingenvorm zal zich ongetwijfeld tot de vorm zoals we die van de oudste kaarten kennen, nog wel hebben veranderd, maar de kern ervan dateert waarschijnlijk uit deze vroege periode. Grootschalige bewoningsverschuivingen zoals in de pleistocene dekzandlandschappen zijn in het rivierengebied niet bekend, omdat men veel meer aan specifieke hogere plekken op het landschap gebonden was. Voor Millingen is bekend dat zich de bewoning na de Karolingische tijd heroriënteerde op de randen van crevassegeulen, waardoorheen de wegen werden gelegd. Oostelijk en westelijk van het dorp werden in de volle middeleeuwen nieuwe landerijen ontgonnen.²¹

De vroegste nederzettingen lagen immers ongetwijfeld op de hoogste delen van de stroomruggen, waarbij men de woonplaats wellicht nog deels kunstmatig ophoogde tot een woerd, een woonheuvel. Het rivierwater kon nog vrijelijk de omgeving daarvan doorstromen. We moeten ons daarbij wel realiseren dat het water – met alle vrijheid die het had – nog veel minder hoge standen bereikte dan in de laatste paar eeuwen. Pas toen de bevolking zo sterk groeide dat extra cultuurland nodig was, werden waarschijnlijk in de volle middeleeuwen de eerste kades aangelegd om het hoogste water te weren en de bedoelde landerijen daarmee landbouwkundig te kunnen gebruiken.

¹⁶ Etymologiebank.nl, lemma 'Leuth'

¹⁷ Etymologiebank.nl, lemma 'Ooij'

¹⁸ Wings 2003: 15

¹⁹ Den Uyl 1958

²⁰ Voor Persingen, 'bij de lieden van Perso', is dit wat minder duidelijk. De oudste vermelding dateert daar pas uit de 13e eeuw, en de vorm is ook niet per definitie vroegmiddeleeuws.

²¹ https://www.dbnl.org/tekst/schu211rijk01_01/schu211rijk01_01_0006.php

Figuur 6. De nederzettingenvorm van Millingen wordt ook in het rivierengebied een 'esdorp' genoemd. Millingen heeft zowel 'ronde' als 'gestrekte' kenmerken (bron: topotijdreis.nl).

3.2.3 Het stuwwallandschap

Domeinen

Op de stuwwal bereikte de uitbreiding van het bos vermoedelijk zijn optimum tussen 410 en 620, tijdens de periode van lage bevolkingsdichtheid tussen de Romeinse en Merovingische tijd. Met name vanaf het midden van de 8e eeuw, de Karolingische tijd, nemen de indicaties voor bewoning weer toe, Bosch en Schmiermann noemen in dat kader op basis van hun bronnen vooral de Ketelstraat.²²

²² Bosch & Schmiermann 1991: 43

De historisch-geograaf Steegh ontwikkelde een theorie over de gefaseerde ontginning van Groesbeek vanaf de hof te Groesbeek. Hij stelt dat men waarschijnlijk in de Karolingische tijd met de aanleg van akkerland begonnen is in noordelijke richting naar de Stekkenberg ('steile berg') en in zuidelijke richting. Hiermee zou een basis voor het akkercomplex rondom de vroegste nederzetting Groesbeek gelegd zijn. Naast een vroege bewoningskern bij het dorp waren er vermoedelijk ook vroege bewoningskernen bij de Watermeerwijk en aan de stuwwalflank bij Grafwegen, waar zich eveneens een hof bevond.²³ Er wordt vermoed dat de andere hof, de hof te Groesbeek in de kern van het huidige dorp, de nederzetting was die Sindicho in 1040 van de keizer geschonken kreeg. De hof te Groesbeek, die volgens archeologische aanwijzingen zeker in de 11e eeuw bestond, heeft er nog zeker enkele eeuwen gestaan. Een kerkje erbij stond er wellicht ook al in de 11e eeuw.²⁴

Figuur 7. Kerkhof en kerk van Beek (foto: RAAP, 7 november 2022).

Een vroegmiddeleeuwse voorganger voor zowel Ubbergen als Beek is ook heel aannemelijk, maar historisch wat minder goed gedocumenteerd. Het gebied hoorde vermoedelijk in de Karolingische tijd tot het kroondomein van de Frankische koningen.²⁵ De vroegste vermeldingen van beide plaatsen dateren uit 1277 (*Ubburgen*, 'op de heuvel'²⁶) en 949 (*Bechi*, 'natuurlijke waterloop'²⁷). Beide

²³ Bosch & Schmiermann 1991: 43

²⁴ Bosch & Schmiermann 1991: 44; Bosch & Schmiermann 2014

²⁵ Wingens 2003: 15

²⁶ <https://etymologiebank.nl/trefwoord/ubbergen>

²⁷ Er is een oudere vermelding, maar bekend uit een jongere kopie: 814-815 kopie 1170-1175 (<https://etymologiebank.nl/trefwoord/beek2>)

bewoningslocaties ontstonden op plekken waar kwelwater via erosiedalen van de stuwwal af stroomde. Mogelijk werd hier in de vroege middeleeuwen al van waterkracht gebruik gemaakt.²⁸ De tufstenen onderbouw van de kerktoren van Beek dateert mogelijk nog uit de 11e eeuw.²⁹ De heilige Bartholomeus wordt vooral sinds de overbrenging van zijn gebeente in 983 als heilige vereerd, wat iets zou kunnen zeggen over de ouderdom van Bartholomeus als patroonheilige van de kerk van Beek.³⁰

Duidelijke aanwijzingen voor vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning en landgebruik vinden we onder meer op de stuwwalkoppen van waaruit men het uitgestrekte lage gebied kon overzien. Verondersteld wordt dat de motteburch Mergelpe op de Duivelsberg rond 1000 toebehoorde aan Balderik en zijn echtgenote, Adela van Hamaland. Zij hadden zich hier een deel van de oude koningsmacht over het gebied weten toe te eigenen.³¹

Figuur 8. Vanaf de motte Mergelpe kon de omgeving goed overzien worden (foto: RAAP, 24 augustus 2022).

Dit echtpaar was één van de belangrijkste machthebbers in de regio's langs Rijn en IJssel, en stichtte in 1002 een stift in Zyfflich. De burcht zal één van de militaire steunpunten zijn geweest om routes te controleren. Na de dood van Balderik in 1021 viel de burcht toe aan het door hem gestichte stift, en

²⁸ Wingens 2003: 15

²⁹ Broekhoven e.a. 2000: 107

³⁰ [https://de.wikipedia.org/wiki/Bartholom%C3%A4us_\(Apostel\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Bartholom%C3%A4us_(Apostel))

³¹ Wingens 2003: 16

later aan de aartsbisschop van Keulen. In 1223 werd de graaf van Kleve ermee beleend. Omdat die de voorkeur gaf aan een burcht in Kranenburg, verviel de motte vervolgens.³²

Het Nederrijkswald

Het Nederrijkswald is een oud bosgebied dat zich samen met het Reichswald uitstrekt over de stuwwal tussen Nijmegen en Kleve. Dit uitgestrekte bos droeg in de Middeleeuwen de benaming Ketelwoud.

Zoals hiervoor al genoemd vormde het Ketelwoud in de Middeleeuwen een koninklijk jachtdomein, waar onder meer Sindicho in 1040 als waldvorster taken namens de koning vervulde. We staan hier aan de vooravond van een toenemend gezag van regionale machthebbers in het Ketelwoud. De stamvader van de graven van Kleve kreeg kort na 1020 al een deel van het woud ter beschikking gesteld.³³ In de 12e eeuw bleek ook Gelre een stevige vinger in de pap te hebben in het Rijkswoud: hij moest een beslissing van de koning bekrachtigen.³⁴ In de eeuwen erna bleef het Ketelwoud een strijdtoneel tussen de graven van Gelre en die van Kleve, met name als het ging om het bosgebruik en de begrenzing ervan.³⁵ De heren van Groesbeek werden daarnaast in eerste instantie door de Duitse koning als waldgraaf aangesteld.³⁶ De invloed van de regionale graven nam echter steeds meer toe. In de 14e eeuw mocht de graaf/hertog van Gelre voortaan waldvorsters aanstellen en rond 1400 ook de waldgraaf.³⁷ De waldgraaf en zijn waldvorsters, geassisteerd door knechten en schrijvers, hadden als taak een goed bosbeheer te organiseren (kap en aanplant, verkoop van hout en houtskool organiseren), de veiligheid waarborgen en de gebruiksrechten van derden regelen.³⁸ Bewoners uit het bos en de omliggende gebieden mochten bijvoorbeeld hun varkens en runderen in het bos drijven, plaggen en strooisel uit het bos halen, hout sprokkelen en bosvruchten verzamelen.³⁹

³² Jas e.a. 2013: 452-453

³³ Bouwer 2003: 34

³⁴ Bouwer 2003: 36

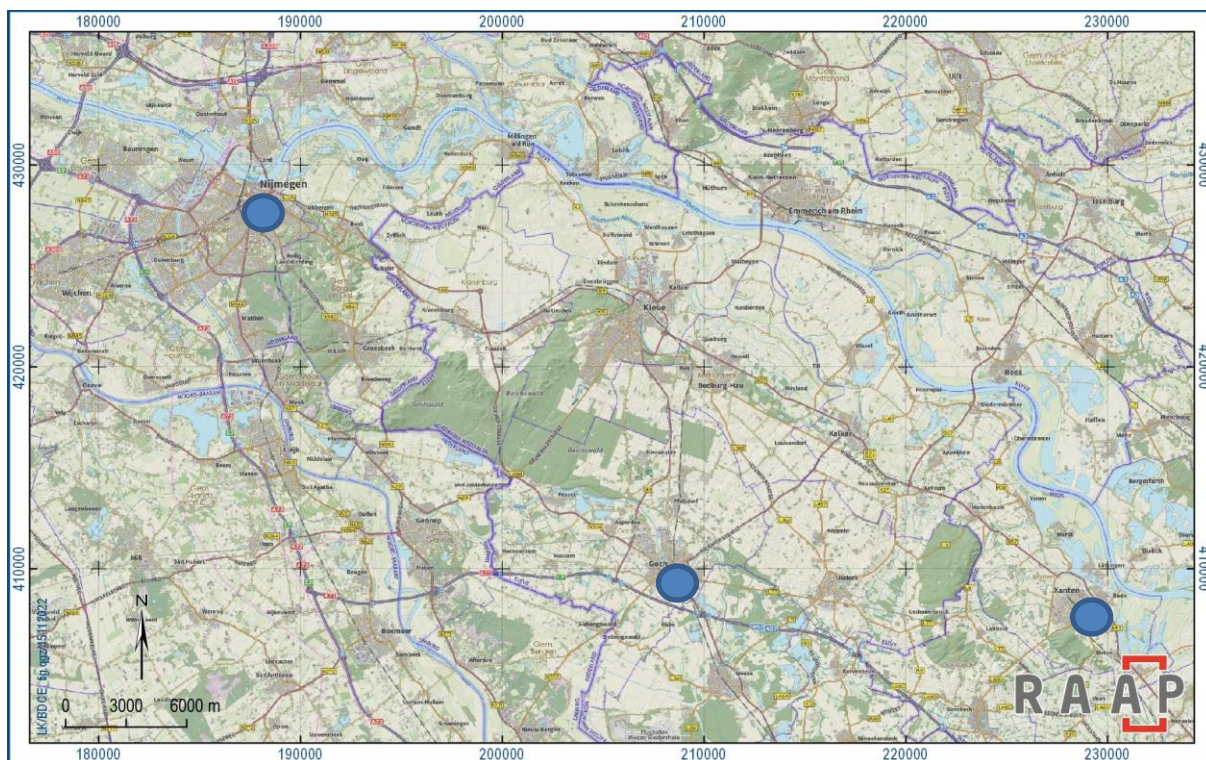
³⁵ Bouwer 2003: 37

³⁶ Bouwer 2003: 43

³⁷ Bouwer 2003: 44

³⁸ Bouwer 2003: 45

³⁹ Bouwer 2003: 55

Figuur 9. Het grensoverschrijdende Ketelwoud op de stuwwallen tussen Nijmegen in het noordwesten, Goch in het zuiden, Xanten in het zuidoosten (blauwe stippen) en de rivierafzettingen van de Rijn in het noordoosten. De vele bosrelicten, onder meer van het Nederrijkswald bij Groesbeek en het Reichswald bij Kleve, zijn opvolgers van dit Ketelwoud (bron: OpenTopo).

Volgens Bouwer was het Ketelwoud vóór 1000 nog vrijwel onaangetaast. Het besloeg 8.000 hectare tussen Nijmegen, Goch en Xanten. Er kwamen herten, wilde zwijnen, wolven en wilde paarden voor. De beuk was een dominerende boomsoort in het bos op de stuwwal; in de lagere gebieden, zoals ten oosten van Groesbeek, kwam broekbos voor.⁴⁰ Vanaf de 12e eeuw degradeerde de bosvegetatie steeds verder. Tussen 1420 en 1450 en in de vroege 16e eeuw werd er op grote schaal brand- en timmerhout geoogst. De hertogen acteerden nogal roekeloos, ondanks pogingen tot herstel van de vegetatie. Daardoor bleven er uiteindelijk vooral heidevelden en struikvegetaties over. Ook zorgden ontginningen, zoals we hiervoor al zagen, in de Middeleeuwen al voor een afname van de hoeveelheid bos. Een derde oorzaak van de bosdegradatie was de toenemende beweiding door het vee dat gehouden werd door de boeren op het omringende cultuurland. Varkens, schapen en runderen moeten forse schade toegebracht hebben aan het bos.⁴¹

⁴⁰ Bouwer 2003: 49-50

⁴¹ Bouwer 2003: 50

3.3 Late middeleeuwen (1200-1500)

3.3.1 Waterstaat en ontginningen

Algemeen

De eindfase van de volle, maar vooral de late middeleeuwen stonden in het teken van het opnieuw opvangen van de bevolkingsgroei die overal in Noordwest-Europa aan de orde was, en het omgaan met het landschap om dat mogelijk te maken.⁴²

Dat leverde in de lage en hoge delen van de gemeente heel verschillende processen op, maar zij hebben gemeen dat allereerst veel nieuw land in cultuur gebracht moest gaan worden en vervolgens steeds meer gronden intensiever gebruikt moesten gaan worden. Voor beide aspecten was de beheersing van de waterstaat steeds belangrijker werden. Zowel voor het uitbreiden van het cultuurland als voor het intensievere gebruik was een beheersing van de waterstaat essentieel, zeker in het nattere rivierenlandschap.

Tegelijk betekende een sterke verandering van het regionaal en lokaal gezag dat ontginningen gestuurd konden worden en daarnaast deze machtsfactor ook een ruimtelijke weerslag kreeg: de bouw van meerdere kastelen in het gebied. Ook kwam waarschijnlijk in deze periode de bouw van kerken op de verschillende domeinen in het gebied op gang. Territoriale macht en gezag over grond ging hierbij soms hand in hand.

Het rivierenlandschap

In het rivierenlandschap groeide de bevolking op de stroomrug, waardoor een verbetering van de bescherming tegen hoogwater steeds dringender werd. Dat vereiste ook een daarvoor geschikte organisatie. Tegelijk was de rivier nog erg dynamisch, hij verlegde zijn loop regelmatig. Dat had voor een belangrijk deel met de makkelijk erodeerbare zandige ondergrond te maken.⁴³ Aan het eind van de 15e eeuw zocht de Waal bijvoorbeeld haar weg tussen Gendt en Erlecom door, waardoor er een fossiele meanderbocht in het landschap achterbleef. Dat is nu de Ooijse Graaf.⁴⁴ Tot de bedijking waterde de Duffelt langs Leuth op deze meanderbocht af.⁴⁵

Aanvankelijk kenden de dorpsgebieden van Zyfflich, Leuth en Wyler een bandijk die, komend vanuit het oosten, langs de riviermeander van Erlecom naar het zuiden afboog en daar bij Wyler op de stuwwal aansloot. Deze dijkkring van de Duffelt en Millingen kwam aan het eind van de 13e eeuw gereed. De uitwatering werd op de Aa, het huidige Meertje, aangesloten. Hierdoor waterden het Kranenburger broek en de Duffelt nu via hetzelfde systeem af, en ook Millingen mocht al vroeg van dit stelsel gebruik maken.⁴⁶ Kranenburg kreeg in 1343 een geschreven dijkrecht van de graaf van Kleve, de Duffelt in 1364 van de hertog van Gelre. In dat laatste recht was ook de afwatering van onder meer Millingen en Zyfflich geregeld. Millingen had een eigen dijkstoel, die door de heer van Bergh was ingesteld.⁴⁷

⁴² Van Bavel 1999

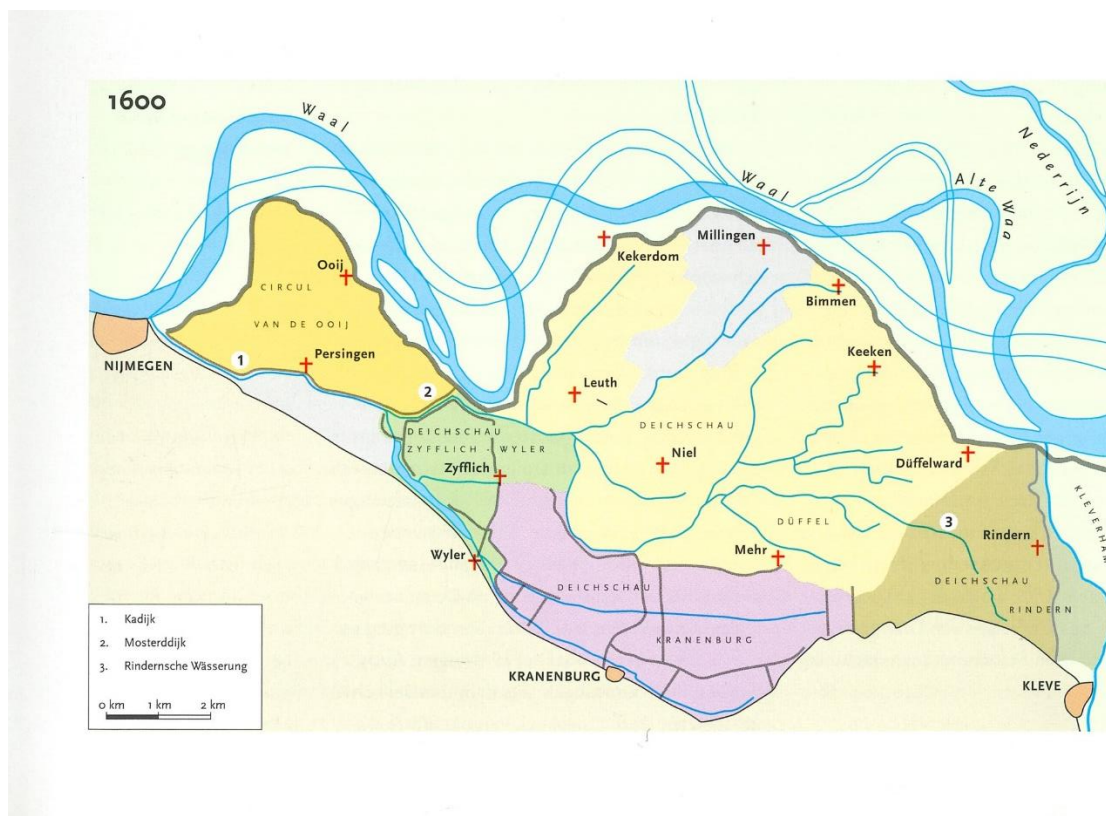
⁴³ Overmars 2009

⁴⁴ Driessen & Van de Ven 1999: 14; Overmars 2009

⁴⁵ Driessen & Van de Ven 1999: 30

⁴⁶ Driessen & Van de Ven 1999: 27 & 29

⁴⁷ Driessen & Van de Ven 1999: 32-33

Figuur 10. De waterstaatkundige indeling rond 1600 (bron: Driessen & Van de Ven 1999).

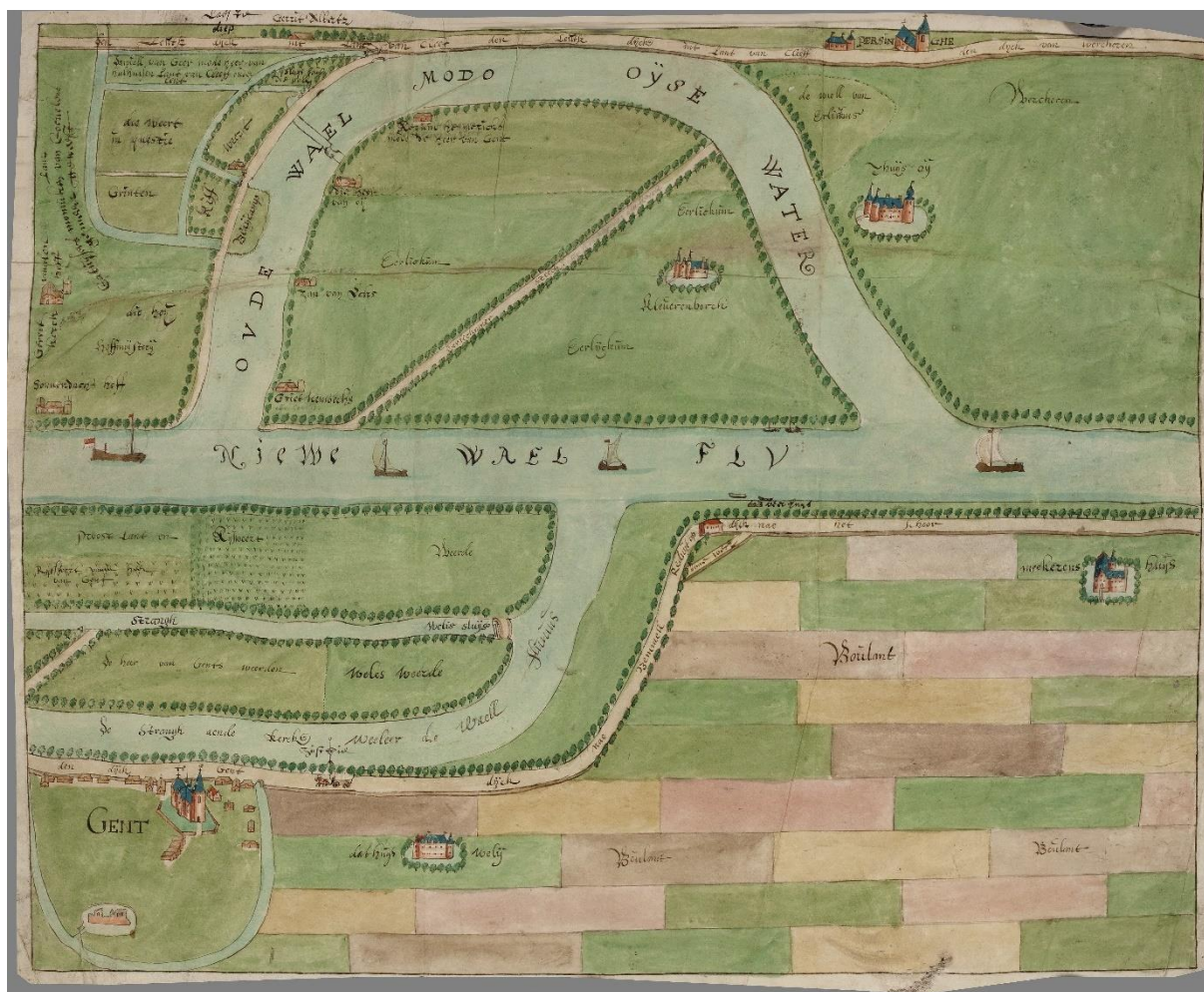
Met een banddijk rond de Ooij werd rond 1300 gestart. Deze dijk werd langs Wercheren, via Ooij en Tiengeboden, naar de Meersluis bij Nijmegen gelegd. De Kadijk en de Mosterddijk werden achterdijken tegen het kwelwater uit de stuwwal en het Duffeltse water. De dijkkring van deze zogenaamde Circul van de Ooij werd rond 1400 voltooid.⁴⁸ Hierdoor kon enerzijds de rivier zich bijna alleen nog buitendijks bewegen, wat hij ook nog eeuwenlang gedaan heeft, en soms ook een dijk brak. Binnendijks zorgde men voor een geregelde afwatering via de weteringen, waardoor de lager gelegen komgebieden nu ook intensiever gebruikt konden gaan worden. Hier vond vooral veeweiding en hooiproductie een plek. Ook het geïsoleerde Persingen zou in deze tijd tot bloei gekomen zijn. Na verloop van tijd nam deze bloei af door regelmatige dijkdoorbraken van de Ooij.⁴⁹

In de Ooijpolder moesten de verschillende rechtsgebieden voor het stuk dijk in het eigen rechtsgebied zorgen. Pas in 1581 kwam er een landbrief, die voor een geregeld bestuur zorgde.⁵⁰ Het lage gebied tussen het Meertje en de stuwwal, Zeeland en Erlecom vielen hierbuiten.

⁴⁸ Driessen & Van de Ven 1999: 29

⁴⁹ Wingens 2003: 18

⁵⁰ Driessen & Van de Ven 1999: 37-38

Figuur 11. Schematische tekening van het Oijse Water en de Nieuwe Wael, getekend vóór 1620. Bovenaan rechts zien we Persingen en kasteel Ooij, linksboven een weerd waarover een meningsverschil bestond (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5079).

Erlecom viel onder het dijkbestuur van de Overbetuwe, maar had al in het midden van de 17e eeuw een eigen bescherming tegen het Waalwater: de Erlecomse dam. Pas in 1856 werd de dam op bandijkhoogte gebracht.⁵¹

Achter Millingen en Leuth kwam eertijds nog een rivierloop in de meander van Erlecom uit. Na afsluiting van die bocht verlandde ook deze laagte. De laagte werd nadien gebruikt voor de aanleg van een aantal weteringen. Vermoed wordt dat enkele regelmatige ontginningen langs deze laagte, de Voorste en Achterste Hoeven ten zuiden van Millingen, wellicht pas in de late middeleeuwen in cultuur gebracht zijn.⁵²

⁵¹ Driessen & Van de Ven 1999: 60-61

⁵² https://www.dbnl.org/tekst/schu211rijk01_01/schu211rijk01_01_0006.php

Figuur 12. Het gebied van de gemeente Berg en Dal op de kaart van 's Grooten, 1573. We herkennen in groentinten de Kleefse gebieden, in bruin/geeltinten de Gelderse gebieden. De afwatering van een groot gebied naar het Meertje is fraai te herkennen (bron: <https://uurl.kbr.be/1438279>).

Het stuwwallandschap

Ontginningen

De eerste helft van de 14e eeuw was in het stuwwallandschap, met name in de omgeving van Groesbeek, een periode van grote ruimtelijke expansie. Tussen 1315 en 1343 werd volgens de historisch-geograaf Bouwer meer dan 430 hectare bos en heideveld omgezet in cultuurland, alleen al in de parochie Groesbeek.⁵³ Hij gaat er vanuit dat het hier onder meer gaat om het meer planmatige oostelijk deel van de eng van Groesbeek, nabij de Cranenburgsestraat. Steegh plaatst dit overigens pas na 1500.⁵⁴ In dezelfde periode werden volgens Bouwer het Ketelbroek en terreinen langs de

⁵³ Bouwer 2003: 55; zie ook Bosch & Schmiermann 1991: 69

⁵⁴ Schulte 1983: 15

Leigraaf ontgonnen. Volgens Bosch & Schmiermann vond de ontginning van het Ketelbroek echter deels al in het midden van de 14e eeuw plaats en die van de akkers richting Kranenburg al eerder in die eeuw.⁵⁵ Er doen daarmee heel wat dateringen de ronde, al lijkt de studie onder redactie van Bosch & Schmiermann, die uitgaan van een grootschalige ontginning van akkerland vanaf 1315 en broekgrond vanaf 1340, het stevigst met historische bronnen onderbouwd. Zij merken ook op dat degenen aan wie het land ter ontginning werd uitgegeven, van lokale herkomst waren.

Eveneens in de decennia na 1315 werden bij Grafwegen door een consortium van burgers zogenaamde *Waldhufen* ontginningen uitgevoerd: rooiing van bos vanuit een rechte ontginningsweg (de huidige weg Grafwegen), waardoor opstreckende verkaveling ontstond.⁵⁶ Deze ontginningen vonden vermoedelijk plaats vanuit de grafelijke *curtis Grafwege*, de hof te Grafwegen, die in de grafelijke rekening uit 1294/1295 wordt vermeld (figuur 12).⁵⁷ Veel van deze ontginningen lieten sporen in de archieven na: er werden tijsen en tienden van geheven.⁵⁸

Eveneens in de late middeleeuwen kwamen vermoedelijk de kleinschalige ontginningen van Meerwijk tot stand, waarbij ook boerderijen werden gebouwd. Thomas Witteroos geeft ze al op zijn kaart uit 1570 weer.⁵⁹

Het Nederrijkswald

Het opgaan van het hertogdom Gelre in het Bourgondisch rijk en de oprichting van de Gelderse Rekenkamer als organisatie in 1543 hebben grote invloed gehad op de ontwikkeling van het bos. De Rekenkamer was namelijk verantwoordelijk gesteld voor het beheer van de domeinen, waar bijvoorbeeld ook de hertogelijke bossen De Moft (tussen Wageningen en Renkum) en Zieuwent (ten zuiden van Ruurlo) onder vielen. Thomas Witteroos kreeg in 1569 de opdracht de Rekenkamerbossen in kaart te brengen, een reden waarom we nu nog beschikken over zeer vroege, gedetailleerde kaarten van De Moft en het Nederrijkswald. Zijn inspectie levert ons bovendien informatie over de staat van het bos, kort na het einde van het hertogelijke beheer. Van het bos bestond in 1570 40% uit goed en middelbaar hout. De rest was struikgewas of heide. Hoe verder naar het oosten, hoe beter de kwaliteit van het bos over het algemeen was. De beste delen lagen tussen Groesbeek en Wyler.⁶⁰

⁵⁵ Bouwer 2003: 55; Bosch & Schmiermann 1991: 72

⁵⁶ Schulte 1983: 15; Bosch & Schmiermann 1991: 71-72; Bouwer 2003: 55

⁵⁷ Bosch & Schmiermann 1991: 50-51

⁵⁸ Bosch & Schmiermann 1991

⁵⁹ Schulte 1983: 18

⁶⁰ Bouwer 2003: 100; de kaart van Thomas Witteroos bestaat uit een overzichtskaart en een groot aantal deelkaarten. Een blik leert dat de kaarten veel nuttige informatie voor de cultuurhistorische waardenkaart bevatten, zoals de locaties van middeleeuwse veldkruisen als het *Remmels Cruijs*, ergens aan de oostzijde van de Nijmeegsebaan nabij de *Kromme Elleboog*.

Figuur 13. Thomas Witteroos tekende in 1570 in opdracht van de Gelderse Rekenkamer kaarten van de hertogelijke bossen, waaronder het Rijkswald. Er bestaan ook deelkaartjes van elk bosvak op deze overzichtskaart (bron: Gelders Archief, archief Gelderse Rekenkamer, inventarisnr. 919 [K112]).

Op basis van latere karteringen weten we, dat het Nederrijkswald tussen 1570 en 1640 met een kwart werd verkleind. Onder meer het gedeelte in de huidige gemeente Heumen werd er van afgesplitst. Binnen de gemeente Groesbeek gold dat voor een gedeelte bij Grafwegen en een gebied ten zuidoosten van Wyler, aan weerszijden van de huidige landsgrens.⁶¹

De Rekenkamer heeft zich er vanaf haar oprichting voor ingezet om de bossen goed te beheren, soms tegen de oorlogsomstandigheden en lokale behoeften in. Een belangrijke herstellpoging werd gedaan in de tweede helft van de 16e eeuw, maar die had te leiden van vraat door veeweide en door de oorlogsomstandigheden.⁶² Zoals Bouwer stelt – en Wingens een soortgelijke formulering kiest⁶³ – was het Nederrijkswald in 1570 een 'boomloos woud'.

Nieuwe pogingen tot aanplant volgden in de 17e en de vroege 18e eeuw, met beperkt succes. In de periode tussen 1725 en 1735 is zelfs nog een nieuwe indeling van het gebied gemaakt, in planmatige

⁶¹ Bouwer 2003: 71

⁶² Bouwer 2003: 101

⁶³ Wingens 2003: 18 & 21

bosvakken, naar Kleefs model. De kronkelige paden zoals Witteroos in 1570 nog weergaf, verdwenen daarmee.⁶⁴

Een echte verbetering van het bosbeheer vond plaats vanaf 1760. Meer toezicht en de introductie van de grove den waren belangrijke verbeteringen. Ook zette men meer in op specifieke bosbouwtechnieken, zoals hakhoutbeheer.⁶⁵ Vooral deze ontwikkeling legde de grondslag voor het bos zoals we dat kennen van kaartmateriaal in de 19e eeuw en in zekere zin ook nu nog in het terrein zelf.

3.3.2 Bestuur en kastelen

Bestuurlijke lappendeken

Tot 1795 was het territoriaal gezag over een gebied iets wat door een hoger gezag aan een lager verleend kon worden. Gebeurde dat, dan spreken we van een heerlijkheid. Onder meer Millingen, Zeeland, Spaldrop, Ooij, Persingen, Ubbergen, Beek en Groesbeek waren heerlijkheden.⁶⁶ Dit territoriaal gezag stond in principe los van, maar had wel relaties met, het gezag of de rechten over grondbezit.

Willen we snappen hoe het gezag hier in elkaar stak, dan komen we niet om de nog altijd bestaande grensligging heen. De geschiedenis van de huidige gemeente Berg en Dal als grensgebied gaat tot in de middeleeuwen terug. De graven, later hertogen, van Gelre en Kleve raakten elkaar hier met hun invloedssfeer (zie figuur 12), wat tot de nodige conflicten leidde.

De Duffelt, met daarin onder meer de dorpen Kekerdom en Leuth, was Gelders en werd in 1445 door de hertog van Gelre aan Kleve verpand. De onmogelijkheid de pandschap in te lossen zorgde in 1473 voor een definitieve overdracht aan Kleve. De rechtsmacht over Millingen was al eerder Kleefs en werd juist aan de heer van den Berge in leen uitgegeven⁶⁷; land aldaar en de afzonderlijke rechtsmacht over Zeeland werden door de graaf van den Berge in (achter?)leen uitgegeven. De graaf van den Berge zou tot 1795 leenman voor de rechtsmacht over Millingen en leenheer voor de rechtsmacht over Zeeland blijven.⁶⁸

De Ooijpolder was ook Gelders, maar werd in delen bestuurd door de stad Nijmegen, door de Gelderse overheid, en door de heerlijkheden Ooij en Persingen. Ooij en Persingen waren zelfstandige heerlijkheden, die bestuursmacht van de hertog van Gelre hadden gekregen.⁶⁹

De heerlijkheid Beek zou oorspronkelijk een gemeenschappelijk bezit van de graven van Kleve en de heren van Groesbeek geweest zijn. In 1343 werd Beek gesplitst in een Kleefs deel (Wyler en omgeving) en een Groesbeeks deel (Beek en omgeving).⁷⁰ Groesbeek was als schenking door de latere keizer Hendrik III in 1040 aan de toenmalige waldvorster Sindicho allodiaal, en niet onderhorig. In 1768 viel de heerlijkheid aan de Gelderse Staten toe.⁷¹ Ubbergen was juist in aanleg een Gelders leen.

⁶⁴ Bouwer 2003: 110-111

⁶⁵ Bouwer 2003: 112-113

⁶⁶ Wingens 2003: 16

⁶⁷ Dösseler & Oediger 1974: 419

⁶⁸ Van Schilfgaarde 1929: 282-284

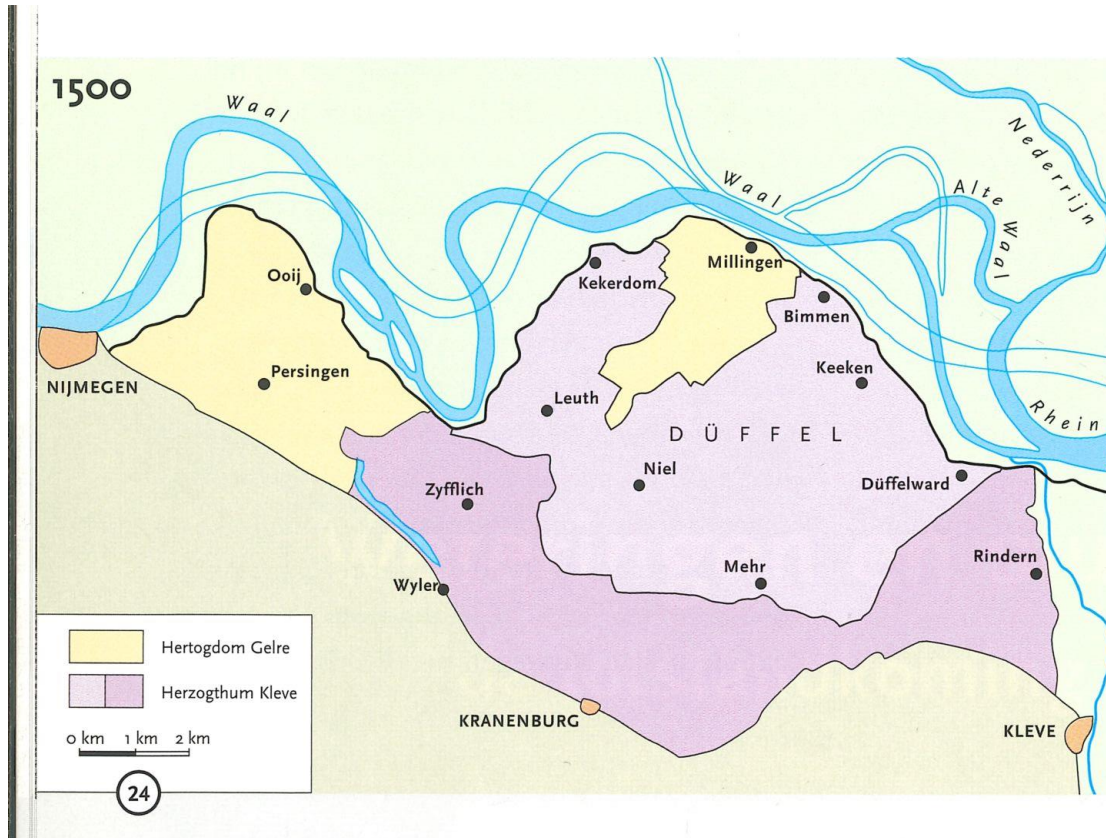
⁶⁹ Driessen & Van de Ven 1999: 23-24

⁷⁰ Wingens 2003: 17

⁷¹ Bosch & Schmiermann 1991: 8; Bosch & Schmiermann 2014: 13

Hertog beleende er in 1403 Arendt van Ubbergen mee. Vanaf 1764 ontving de stad Nijmegen de heerlijkheid Ubbergen in leen.⁷²

Het laatste restant van het oude koningsgoed, het Rijkswoud, werd in 1283 tussen Kleve en Gelre verdeeld. Uit dat jaar dateert de huidige scheiding tussen Reichswald en Nederrijkswald.⁷³

Figuur 14. Politiek-bestuurlijke indeling rond 1500 (bron: Driessen & Van de Ven 1999).

Kastelen

De belening van lagere heren met rechtsmacht en andere rechten leidde tot de ontwikkeling van kastelen en andere notabele woningen. De heren van Groesbeek hadden waarschijnlijk al in de 11e eeuw een verdedigbare motte in het Nederrijkswald, op het huidige landgoed Watermeerwijk. Ook aan hen hoorden de Rijkshof (< 11e eeuw), het naastgelegen huis (ca 1265) en het op de hof gestichte Huis te Groesbeek (ca 1555).⁷⁴

Adellijke geslachten in het rivierengebied, die zich aan verschillende hogere en lagere heren (koning, Kleef, Gelre, Bergh) verbonden en het huis als leen toebedeeld kregen, zetelden op Huis Ooij (< 1184), Huis Ubbergen (< 1290), Huis Millingen (< 1355), Huis Zeeland (< 1406), Huis Spaldrop (< 1424), Huis

⁷²

<https://www.geldersarchief.nl/bronnen/archieven?mivast=37&mizig=210&miadt=37&miaet=1&micode=0202&minr=36606293&miview=inv2>

⁷³ Wingens 2003: 17

⁷⁴ Jas e.a. 2013: 254-255

Persingen (< 1444), Huis Beek (15e eeuw?) en de Kleverburg (1575-1600).⁷⁵ Rond enkele bewoonde huizen ontwikkelde zich in de nieuwe tijd een buitenplaats met tuinaanleg.

Figuur 15. De ruïne van kasteel Ubbergen, door Aelbert Cuyp, 1655. De hoogte van de stuwwal erachter is sterk overdreven (bron: wikiart.org).

3.4 Nieuwe tijd (1500-1800)

3.4.1 Inleiding

Nadat in de late middeleeuwen op grote schaal nieuwe ontginningen waren uitgevoerd, was het destijds voor landbouw bruikbare landschap wel zo'n beetje in gebruik genomen. Vanaf de 15e of 16e eeuw lag de focus, net als elders in Nederland, steeds meer op intensiever gebruik van bestaand cultuurland dan op de totstandkoming van nieuw cultuurland.

Tegelijk zorgden ook de bestuurlijke wijzigingen voor grote veranderingen. In de Republiek, waarin Gelre was opgegaan, werd het protestantisme vanaf de late 16e eeuw de leidende religie. Katholieken moesten hun toevlucht in schuilkerken zoeken. Het hertogdom Kleve bleef katholiek. In de vroege 17e eeuw herstelde men geleidelijk van het oorlogsgeweld.⁷⁶

3.4.2 Het rivierenlandschap

In het rivierenlandschap hadden de ontginningen van de kommen het landschap de facto 'compleet' gemaakt: woeste gronden waren er niet meer. Een steeds betere beheersing van de waterstaat zorgde voor mogelijkheden om het landschap effectiever te gebruiken.

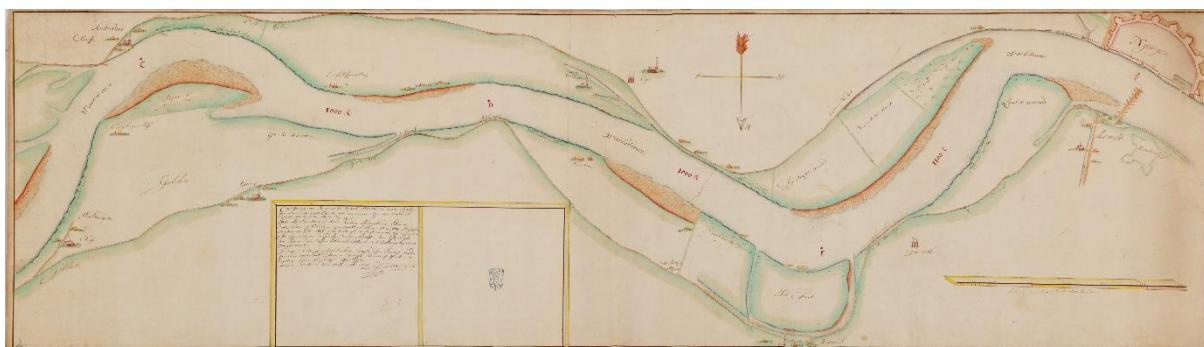
⁷⁵ Jas e.a. 2013; Overmars 2009

⁷⁶ Wingens 2003: 20

Tegelijk was de rivier in deze periode zeer actief. Het leidde tot verleggingen van de stroom en tot dijkdoorbraken. Door rivierdynamiek schoof de Millingerwaard steeds verder naar het westen op. Oude rivierlopen weerspiegelen zich in uitgegraven geulen in de huidige Millingerwaard. Ook bij de Ooij heeft de rivier zich naar het westen verplaatst, waardoor de Oude Waal als relict in de uiterwaard achterbleef.⁷⁷ Rond 1620 werden de uiterwaarden van Erlecom door een nieuwe dam, de Erlecomse Dam, van de Waal gescheiden. Ook andere waterstaatkundige maatregelen werden genomen, zoals de aanleg van de Mosterddwarsdijk om zuur water uit de Duffelt te weren uit de Ooijpolder. Waterstaatkundig kwamen er steeds meer twisten tussen beide burens.⁷⁸ Tegelijk zorgde rivierdynamiek voor een bedreiging van waterstaatswerken langs de rivier; de Erlecomsedam moest rond 1830 worden teruggelegd, nadat al in de late 18e eeuw de Gendtsche Waard aan een uitbreiding bezig was en de Kleverenburg daarbij in de Waal verdween.⁷⁹

De aanleg van het Pannerdens Kanaal (1707) en Bijlandsch Kanaal (1776) zorgde voor grote veranderingen in de afvoercapaciteit van Rijn en Waal. In die eeuw, 1744, 1784 en 1799, waren ook de meest kritische dijkdoorbraken.⁸⁰

In de Nieuwe tijd nam de behoefte aan baksteen geleidelijk toe. Vooral vanaf 1780 ontstonden ook in het armere oosten van Gelderland de eerste steenovens buiten de directe context van kerk- en kasteelbouwterreinen. Op basis van het kadastraal minuutplan uit 1832 krijgen we daarvan een redelijk goed beeld. Zo waren er ten minste drie steenbakkerijen aan de oostzijde van de Millingerwaard.

Figuur 16. Rivierkaart van de Waal tussen Kerckendom (links) en Nijmegen (rechts), met het noorden beneden, 1696. De groene gebieden waren de buitendijkse graslanden, de bruine de op- en aanwassen (bron: Gelders Archief, 0003 Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnummer 1006).

3.4.3 Het stuwwallandschap

Het zandlandschap van de stuwwallen kende nog veel woeste gronden, maar dat betekent niet dat er nog op grote schaal verder werd ontgonnen. Slechts hier en daar werden namelijk nog nieuwe landerijen aan de oude toegevoegd, zoals plaatselijk tussen Groesbeek en Grafwegen, zoals Nijerf.⁸¹ De ontginningen werden echter steeds minder planmatig en eerder 'wild': ontginninkjes zoals aan de Boersteeg vertonen geen planmatig karakter.

Een grote en belangrijke uitgifte van woeste gronden door de Gelderse Staten vond in de Watermeerwijk plaats. In de periode 1645-1660 werden er twintig percelen in het Nederrijkswald in

⁷⁷ Overmars 2020

⁷⁸ Wings 2003: 20

⁷⁹ Overmars 2009: 10

⁸⁰ Wings 2003: 21

⁸¹ Schulte 1983: 15

erfpacht uitgegeven. Vermogende inwoners van Nijmegen lieten hier grond ontginnen. We vinden deze ontginningen onder meer rond Watermeerwijk en ten zuidoosten van Holdeurn, tegen de grens bij Wyler (Moesveld, Lage Wald).⁸² Waren de ontginningen eerst nog vooral agrarisch, later kregen ze in de Watermeerwijk steeds meer het uiterlijk van buitenplaatsen. Het landschap was niet meer in de eerste plaats een nuttig, maar vooral een aangenaam landschap.

3.5 Nieuwste tijd (1800-heden)

3.5.1 Algemeen

In de Franse tijd waren de oude feodale heerlijkheden op enkele losse rechten na afgeschaft, en waren de gemeenten als bestuursvorm ingesteld. In 1817 ontstond de nieuwe gemeente Ubbergen, en op basis van een grensverdrag tussen Nederland en Pruisen werden Keekerdom en Leuth in 1816 aan Nederland overgedragen. Erlecom was in 1810 van Gendt gescheiden.⁸³ Ook Groesbeek en Millingen waren zelfstandige gemeenten geworden. In de vroege 20e eeuw vond er een grote grenscorrectie tussen Ubbergen en Nijmegen plaats, terwijl na de Tweede Wereldoorlog Ubbergen werd uitgebreid een de Duivelsberg en een stuk van Wyler. Het agrarisch land van Wyler werd in 1963 teruggegeven, maar de Duivelsberg bleef voor Ubbergen behouden.

3.5.2 Het rivierenlandschap

Het rivierengebied was de arme zijde van de gemeente. Vooral de overstromingen in de late 18e eeuw zorgden ook in de eeuw erop nog voor veel armoede. Ondanks de aanleg van overlaten volgden er nieuwe rampen in 1809, 1820 en 1829 – veroorzaakt door ijsgang in de Waal. De Bonte Os in Persingen, De Plezenburg in Leuth en De Grote Kat in Tiengedoden tonen met hun jaarankers nog de jaren van herstel na deze overstromingen. Daarop liet de Circul van de Ooij de bandijk verlagen. Dat vergrootte de problemen voor de Duffelt, die enkele decennia later de Querdamm liet aanleggen. In 1926 vond de laatste grote overstroming plaats, waarna in 1933 het Hollandsch-Duitsch Gemaal als gezamenlijke inspanning tegen de watersnoden werd gebouwd. Een dijkverhoging in 1936-1938 maakte de Querdamm overbodig.⁸⁴

Al in de 18e eeuw was de aanzet gegeven voor een industrialisering van het rivierengebied, dat eerder vooral een agrarisch productielandschap was. Met de toenemende vraag naar bakstenen, onder meer vanuit Nijmegen, groeide het aantal steenfabrieken in de 19e eeuw in rap tempo. In 1852 kwam de eerste echte steenfabriek in de gemeente Ubbergen tot stand, die van Erlecom.

Uiteindelijk zorgde dit voor een doorlopend lint van steenfabrieken langs Bijlandsch Kanaal en Waal, en een steeds verder toenemende beslag op het omliggende landschap door die steenfabrieken. Dat beslag bestond niet alleen uit de groeiende fabrieksterreinen, maar met name uit de vraag naar grondstoffen. Er werd zowel binnen- als buitendijs afgeticheld, en fabrieksterreinen en kleiputten werden vanaf de 20e eeuw door een complex systeem van smalsporen met elkaar verbonden. In de dorpen en nabij de fabrieken groeiden de arbeidersnederzettingen (zoals Tiengedoden, 1878), waardoor het oude agrarische karakter van veel dorpen naar de achtergrond verdween. Ooij, Erlecom,

⁸² Bouwer 2003: 155

⁸³ Wings 2003: 22

⁸⁴ Wings 2003: 24

Kekerdom, Leuth en Millingen werden arbeidersdorpen.⁸⁵ De wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog zorgde voor een sterke bloei in de baksteenindustrie.⁸⁶

Figuur 17. Steenfabriek van de Groenlanden (bron: spannendegeschiedenis.nl).

3.5.3 Het stuwwallandschap

Gordel van buitens

Beek, Ubbergen, het in deze periode uitgegroeide Berg en Dal daarentegen profiteerden van hun landschappelijk fraaie ligging. De eerste aanzet daarvoor was de aanleg van de rijksstraatweg in 1824. Nieuwe villa's verrezen, en uitspanningen en logementen werden gebouwd. Later kwamen ook villawijkjes tot stand, zoals de Ravenberg in 1901.

De aanleg van de spoorlijn tussen Nijmegen en Kleve en later van de tramlijnen zorgden voor een verdere goede bereikbaarheid, waardoor met name onder- en bovenlangs de stuwwalrand een 'gordel van buitens' ontstond, met de Rijksstraatweg en de Oude Kleefsebaan als hoofdassen. Hiermee werden deze dorpen, meer dan ze al waren, toevluchtsoorden van rijke Nijmegenaren, die sowieso door de ontmanteling van de vesting na 1874 veel meer ruimte kregen.

Deze rijke inwoners lieten hun was in wasserijen en blekerijen doen. Daarvoor bestond in Beek en Ubbergen, met de vele beekjes, alle ruimte.⁸⁷

⁸⁵ Wingens 2003: 26

⁸⁶ Wingens 2003: 28

⁸⁷ Wingens 2003: 23

Met de verbetering van de bereikbaarheid hing ook de komst van vele kerkelijke instellingen en andere instituten naar vooral Ubbergen en Berg en Dal samen. Het complex van de Heilig Landstichting, oorspronkelijk een agrarische nederzetting, is daarvoor misschien wel het duidelijkste voorbeeld: enerzijds een kerkelijk ensemble, anderzijds ook het 'buitenwonen' buiten Nijmegen. Sommige landhuizen werden opgekocht en omgevormd tot onderkomens voor kerkelijke instellingen.

Figuur 18. Eén van de fraaie buitens langs de Rijksstraatweg (foto: RAAP, 7 november 2022).

De verbeterde bereikbaarheid zorgde zoals genoemd ook voor een toename van toeristisch-recreatieve bezoeken. Niet alleen logementen kwamen, maar ook pensions. Ook werd het gebied druk door landschapsschilders bezocht.⁸⁸ De toeristische bezoeken zaten de verkoop van woonkavels deels ook dwars, zoals op de Sterrenberg.⁸⁹

⁸⁸ Wingens 2003: 23

⁸⁹ Wingens 2003: 27

Figuur 19. De tuinaanleg bij de Startjeshof in Wyler, één van de vele door het toerisme bloeiende etablissementen (bron: oudbeek.nl).

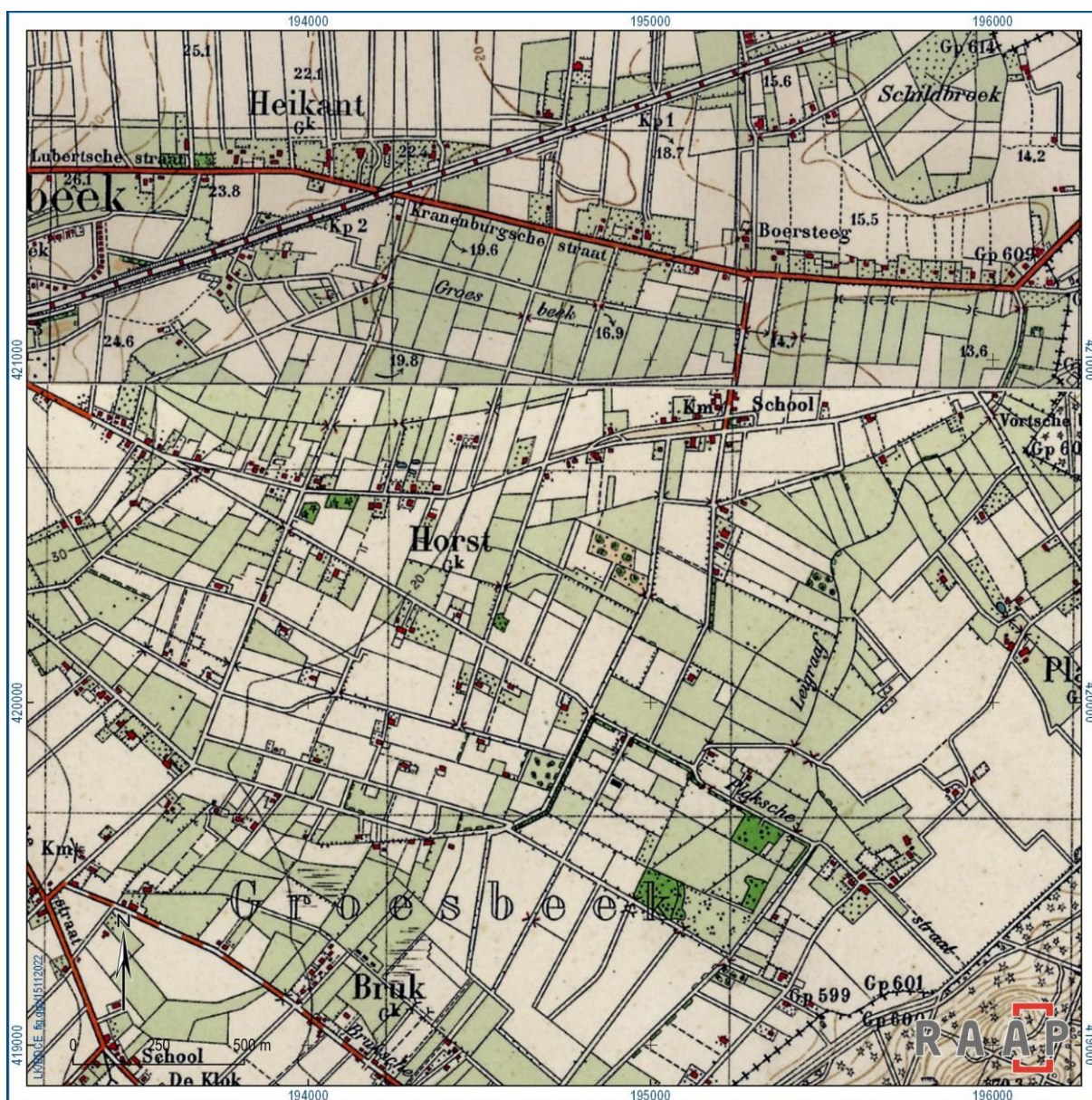
De laatste ontginningen

Rond 1800 waren er vooral rondom Groesbeek nog grote arealen met woeste grond. Dat waren enerzijds de droge woeste gronden op de stuwwal (zie hierna), maar ook de nattere woeste gronden in het Bekken van Kranenburg. In het kader van de markndelingen in de 19e eeuw werden deze gronden geprivatiseerd. Toen de situatie zich landbouwkundig er ook voor leende werden de woeste gronden op basis van de al bestaande verdeling ontgonnen, waardoor een nieuwe landschappelijke inrichting rond De Horst ontstond. Op vele percelen lieten de eigenaren een nieuw huisje bouwen. In de praktijk liep het zo: na invoering van het kadaster (1832) startte de gemeente met verpachting van percelen heide door de gemeente ter ontginning. Die werden uitgevoerd door de pachters, arbeiders uit Groesbeek, die zo tot boeren werden. Grond waar wegen moesten komen werden door de gemeente vrijgehouden. Op de Plakse Heide mochten de pachters een huis van hout met een stenen schoorsteen bouwen. In 1855-1857 vond een grote veiling van arme en plaatselijk natte heidegrond plaats, die in eeuwigdurende erfpacht of eigendom werd uitgegeven. Deze lag in De Horst. Hierbij ontstonden ook de huidige wegtracés.⁹⁰ De meest marginale graslanden (De Bruuk) werden uiteindelijk weer uit productie genomen.

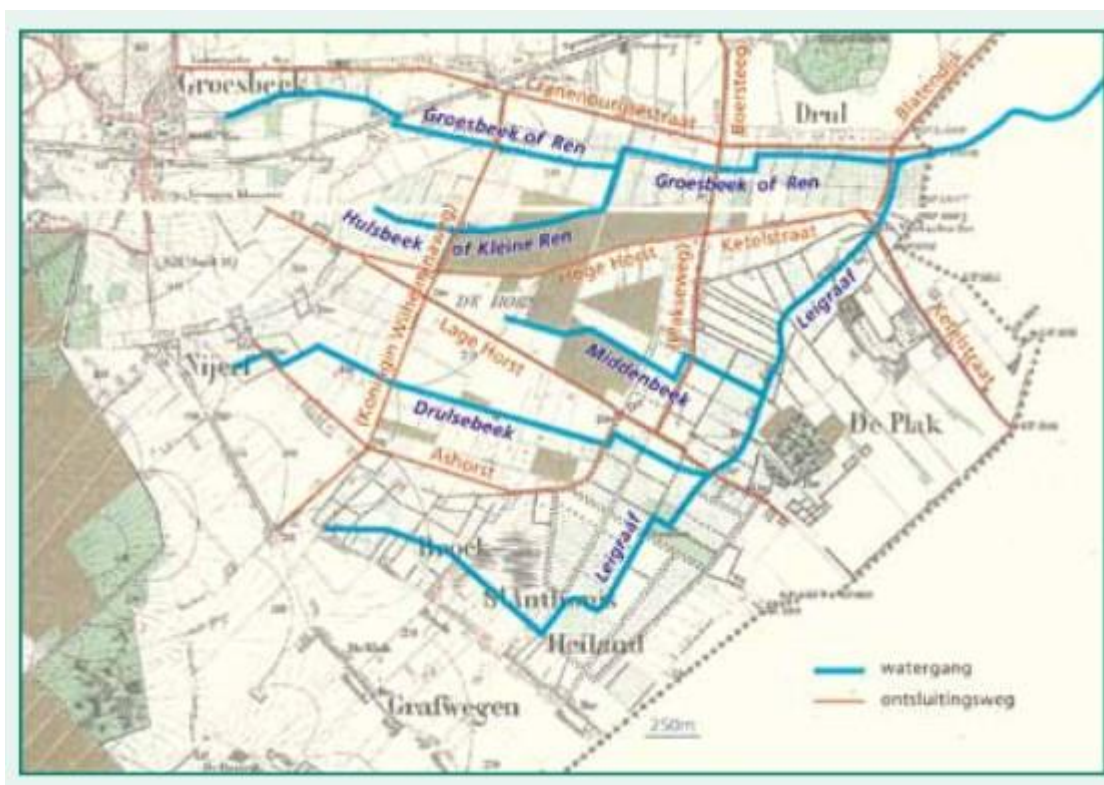
In de vroege 20e eeuw verrezen er aan de oostrand van de nieuwe ontginning een korenmolen (1905) en een school, en na een parochiestichting (1927) in 1928 ook een kerk, gewijd aan het Heilig Hart van Jezus.⁹¹ Een nieuw dorp voor een nieuwe ontginning was een feit.

⁹⁰ Thissen 2012

⁹¹ De oorspronkelijke kerk werd in 1944 verwoest.

Figuur 20. De jonge ontginning van De Horst (bron: topotijdreis.nl).

Figuur 21. De hoofdstructuur van de ontginningen in De Horst en omgeving (uit: Thissen 2012).

Het Nederrijkswald in de laatste twee eeuwen

In de 19e eeuw deden zich twee grote ontwikkelingen voor die hun invloed hadden op het Nederrijkswald. Allereerst werden de bossen geprivatiseerd door opheffing van de Rekenkamer in de Franse tijd, later volgde enerzijds de omzetting in landbouwgrond van een fors gedeelte en anderzijds de opmars van dennenbos.

De privatisering vond plaats tussen 1827 en 1847. De kopers waren veelal kapitaalcrachtige burgers. Regionaal bekende namen als Van Riemsdijk en Lups kochten delen van het Nederrijkswald. Hierbij hoorden niet alleen bos en heide op de stuwwal, maar ook in de laagte. Van Riemsdijk gebruikte veen uit de Groesbeekse elzenpassen om een lokale steenbakkerij mee te stoken. Een andere belangrijke koper was de rentmeester van de heren van Bergh, die mede namens de families Van Nispen tot Sevenaer en Van Nispen tot Pannerden optrad. De beheerstrategie van de verschillende eigenaren liep uiteen: de één bedreef bosbouw, de ander liet de heide intact. De meest vruchtbare delen werden ontgonnen tot bouwland.⁹²

In de tweede helft van de 19e eeuw, zijn ten behoeve van de landbouw grootschalig bossen gerooid ten noorden van Groesbeek. Daarbij werd uitgegaan van het rationeel wegensstelsel dat in de vroege 19e eeuw was aangelegd om de bossen systematisch te kunnen beheren. Dit wegensstelsel is nog altijd herkenbaar, zij het nu binnen het akkerland. Doordat het wegensstelsel geen rekening houdt met het reliëf (het was oorspronkelijk voor bosbouw bedoeld) treedt hier sindsdien relatief eenvoudig erosie op.⁹³

⁹² Bouwer 2003: 200-201

⁹³ Schulte 1983: 18-19

Met de vele private initiatieven en de voortschrijdende tijd veranderde ook het uiterlijk van het Nederrijkswald. Niet alleen nam de hoeveelheid bos toe ten koste van de heide, ook verschoof op den duur om economische redenen de aandacht van akkermaalshout (hakhout) naar dennenbos. Ook werd het gebruik van de bossen door particulieren aan banden gelegd.⁹⁴

Het Nederrijkswald bevat vele bijzondere deelgebieden, die samen de ontwikkeling van een voor Nederland bijzonder bosgebied representeren. Bouwer onderscheidde in 2003 al enkele karakteristieke delen en Probos heeft meerdere vlakdekkende veldinventarisaties voor het gebied ten westen van Groesbeek uitgevoerd.⁹⁵ Samen geven deze studies een goed inzicht in de hoge cultuurhistorische waarde van het resterende Nederrijkswald binnen de gemeente Groesbeek.

3.5.4 Grootschalige bosontginningen

Een wat onderbelichte, maar voor het huidige Groesbeekse landschap zeer bepalende ontwikkeling is de rooiing van bos en ontginning van heide aan de randen van het Nederrijkswald.⁹⁶ De omzetting van bos in landbouwgrond was een rechtstreeks gevolg van de privatisering in het tweede kwart van de 19e eeuw. De verspreidingskaart van het eigendom en de kaart van de ontboste gebieden vertonen een duidelijke correlatie. De bossen van J.C.H. Lüps, van R. Scheers van Harencarspel en een aanzienlijk deel van de bossen van W. van Ditshuizen, C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden en J.A.C.A. van Nispen tot Sevenaer werden gerooid. Van de laatste drie gezamenlijke eigenaren bleef alleen het noordwestelijke deel behouden.

De ontginning kon echter pas plaatsvinden toen de technische mogelijkheden daarvoor bestonden, zoals het wegvallen van de heide uit het agrarisch systeem. Kleine boeren en arbeiders zorgden voor ontginning van gronden bij de Siep, de Kamp en langs de Knapheideweg, het landgoed De Heuvel werd na 1925 ontdaan van zijn bossen en ook bij Klein Amerika werd woeste grond ontgonnen. De Bruuk in het lage deel van Groesbeek is wel ontgonnen, maar dat is op een mislukking uitgelopen.⁹⁷

⁹⁴ Bouwer 2003: 204-205

⁹⁵ Bouwer 2003: 228

⁹⁶ Bouwer besteedt hieraan in zijn standaardwerk 'Een notabel domein' relatief weinig aandacht.

⁹⁷ Bouwer 2003: 225; Thissen 2012

Figuur 22. Aandacht voor het verdwijnen van natuurschoon in Groesbeek in de Leeuwarder Courant, 12 november 1926 (bron: delpher.nl).

3.5.5 Nieuwe dorpen

Nieuwe ontginningen en groei van de bevolking leidden in de late 19e en vroege 20e eeuw tot het ontstaan van een aantal nederzettingen, waarvan sommige zelfs tot dorpen uitgroeiden. De belangrijkste zijn Breedeweg en De Horst, die allebei vóór de Tweede Wereldoorlog al de nodige voorzieningen, zoals een eigen rooms-katholieke kerk, hadden. Hier en daar kwamen kleine bewoningsclusters tot ontwikkeling, zoals het gehuchtje Bruuk waar zich nu stortplaats De Dukenburg bevindt.

3.5.6 Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog is weliswaar een korte periode in onze geschiedenis, maar wel eentje die de geschiedenis en het uiterlijk van Berg en Dal sterk bepaalde. Daarom gaan we specifiek op deze periode wat uitgebreider in.⁹⁸

De rivierdorpen

In de oorlogswinter van 1944-1945 werden door verschuivende frontlijnen grote delen van de dorpen en gehuchten langs de Waal verwoest. Het meest kenmerkende voorbeeld daarvan is het gehucht rond de Thornse Molen. De molen zelf werd in 2015 opnieuw opgebouwd, het gehuchtje aan weerszijden van de weg niet.

⁹⁸ Meer informatie is te vinden in Neillands 2005; Klinkenberg e.a. 2022. Zie ook: Canadian Operations in support of Operation Veritable, Canadian report no. 185, MLRS, 2006.

Figuur 23. De verwoestingen in Leuth (bron: collectiegelderland.nl).

Ubbergen en Beek: de oorlog als cesuur

Voor Ubbergen en Beek was de oorlog niet zozeer vanwege de verwoestingen een cesuur, maar veel meer omdat toerisme en recreatie enerzijds en de wasserijen anderzijds aan betekenis terugvielen. Hotels werden gesloten en gesloopt, het bergspoor opgeheven. Villa's werden verkocht aan instellingen, en wasserijen sloten door de opkomst van de wasmachine.⁹⁹

Groesbeek: bezettingsjaren

De gemeente Groesbeek werd op 10 mei 1940 zonder veel tegenstand onder de voet gelopen. De in Groesbeek en omgeving gelegerde Nederlandse troepen trokken zich terug in de richting van de Maasstelling.¹⁰⁰ Bij Heumen werd tevergeefs getracht de Heumense brug in handen te houden. Langs de Biesseltsebaan werden door de Duitse troepen kanonnen opgesteld waarmee de kazematten langs het Maas-Waalkanaal werden beschoten.¹⁰¹

Na de capitulatie werden in de loop van de bezettingsjaren vrijheidsbeperkende maatregelen ingevoerd en tekenden de gevolgen van de bezetting zich ook steeds duidelijker af in het dagelijks leven: *Arbeitseinsatz*, vorderingen, legering van Duitse troepen, onderduik, voedselbonnen, etc. etc. In het Staatsbos ten zuidwesten van Groesbeek werd een Duitse munitieopslagplaats aangelegd in het zogenaamde Bommenbos. In het bos lag een bommenlijntje, met daaraan een overslagloods met laadperron. De grote hoeveelheid bommen, granaten en andere explosieven vormden een constante

⁹⁹ Wingens 2003: 27

¹⁰⁰ Driessen 1981: 27

¹⁰¹ Driessen 1981: 27

bedreiging voor het dorp. Begin september, vlak voor Operatie Market Garden, werd het depot door de Duitsers geruimd. Per boerenkar en per trein werd de munitie afgevoerd in de richting van Nijmegen. In het bos bleven betonnen oefenbommen en lege containers achter.

Market Garden

Lange tijd was het relatief rustig in Groesbeek. In september 1944 kwam daar met de start van Operatie Market Garden verandering in. Doel van deze geallieerde operatie was een doorbraak te forceren en zo Duitsland in te trekken. Langs de Duitse westgrens liep de zogenaamde Westwall (door de geallieerden aangeduid als Siegfriedlinie), een stelsel van bunkers, loopgraven en tankgrachten van Zwitserland tot Kleef. Om een frontale aanval op deze linie te voorkomen, wilde veldmaarschalk Montgomery een omtrekkende, noordwaartse beweging maken dwars door het Nederlandse rivierengebied. Door middel van luchtlandingen van ongekeerde omvang zouden de bruggen over diverse kanalen moeten worden veroverd en veiliggesteld evenals de bruggen over de Maas bij Grave, de Waal bij Nijmegen en de Rijn bij Arnhem. Tegelijkertijd zouden de geallieerde grondtroepen vanuit België optrekken naar het noorden.

Het grondgebied van de huidige gemeente Groesbeek lag precies tussen Grave en Nijmegen in. Ten oosten van de gemeente lag op Duits grondgebied het meest noordelijk deel van de Westwall, hier Geldernstellung geheten. Ten zuidwesten van de gemeente bevonden zich de Maas en het Maas-Waalkanaal met strategisch gelegen sluizen en bruggen. Ten noordwesten van Groesbeek lagen de Waalbrug en spoorbrug bij Nijmegen en enkele kilometers noordelijker de bruggen over de Rijn bij Arnhem. De glooiende velden rondom Groesbeek boden een goede plaats voor een luchtlanding met zweefvliegtuigen (*gliders*), net als de weilanden rond Grave en Nederasselt.

Op zondagochtend 17 september werd door de geallieerden een bombardement uitgevoerd op belangrijke infrastructuur, waaronder de spoorlijn Nijmegen-Kleef.¹⁰² 's Middags werden luchtlandingen uitgevoerd met parachutisten en met *gliders* die auto's, geschut en voorraden munitie aanvoerden. De omgeving van Groesbeek was aangewezen als landingszone voor twee regimenten van de Amerikaanse *82nd Airborne Division*, het *505* en het *508 Parachute Infanterie Regiment*. Verder landde in de omgeving ook het korps hoofdkwartier van Browning (commandant *1st British Airborne Corps*) en het hoofdkwartier van Gavin (commandant van de *82nd Airborne Division*). De volgende dag werd een nieuwe luchtlanding uitgevoerd met versterkingen. De geallieerden namen strategische posities in en er ontstond een front iets westelijk van de grens.

Doordat Groesbeek in de frontlinie lag werd het dagelijks leven onmogelijk. Op 1 oktober werd besloten de inwoners te evacueren.¹⁰³ Zij trokken de volgende ochtend in kleine groepjes via Overasselt naar Wijchen en verder. Andere evacués werden ondergebracht in Nistelrode en later Eindhoven. Het dorp De Horst kwam tussen de twee frontlinies in te liggen. Een groot deel van de inwoners hield zich schuil in het klooster van de Zusters Franciscanessen van Roosendaal.¹⁰⁴ In de loop van oktober werd duidelijk dat het dorp tussen twee weinig beweeglijke linies was komen te liggen. De Duitsers gaven daarop het bevel de inwoners van De Horst te evacueren. Via verschillende routes kwamen de inwoners terecht in 's-Heerenberg en later op andere plaatsen in de Achterhoek.

¹⁰² Driessen 1981: 8

¹⁰³ Driessen 1981: 10

¹⁰⁴ Driessen 1981: 12-14

Gedurende enkele maanden bleef het front ongewijzigd. In deze perioden werden nieuwe stellingen betrokken door zowel de Duitsers als geallieerden en werd ook een grote hoeveelheid mijnenvelden aangelegd in het niemandsland.

Bevrijding

Op 8 februari zetten de geallieerde legers een groot offensief in om door de vijandelijke linies bij het Reichswald te breken: *Operation Veritable*. Dit Rijnlandoffensief kan worden gezien als de springplank voor de bevrijding van Nederland. De operatie vormde de basis voor de oversteek van de Rijn bij het Duitse Wesel (*Operation Plunder* en *Operation Varsity*). Op de flanken van de stuwwal werden 1.200 kanonnen opgesteld. Op 15 maart 1945 werd Groesbeek vrijgegeven door het militair gezag. Om terug te keren hadden de inwoners echter wel een ontheffing nodig van de burgemeester.

Nationaal-socialistisch en fascistisch erfgoed

Wat we 'contested heritage' of wel 'besmet erfgoed' noemen, is het erfgoed dat de bezetter en degenen die met hen sympathiseerden hebben achtergelaten. Door de armoede was Groesbeek al vroeg een voedingsbodem voor extreemrechts gedachtengoed. Het Café De Amstelbron functioneerde als een lokaal waar politieke vergaderingen door het Verdinaso werden gehouden. Dat was een Verbond van Dietsche Nationaalsolidaristen, die tussen 1931 en 1941 bestond. De oprichter werd in 1940 geëxecuteerd, en het verbond ging met een andere organisatie samen. De bijeenkomsten in Groesbeek vonden vanaf maart 1934 plaats.¹⁰⁵

3.5.7 Na de oorlog

Het heftige laatste half jaar van de oorlog leidde tot grote verwoestingen in Groesbeek en de dorpen Breedeweg en De Horst. Vrijwel de hele dorpscentra werden vernield en moesten opnieuw worden opgebouwd. Dat gold ook voor aanzienlijke delen van het buitengebied, waar ook nog eens het nodige bos werd gekapt. Uiteindelijk leverde dit veel nieuwe bebouwing op, die we inmiddels als wederopbouwarchitectuur kennen en waaraan in een aantal gevallen cultuurhistorische waarde wordt toegekend.

Na de oorlog werd gezocht naar een geschikte plaats voor een oorlogsbegraafplaats. Een vereiste was dat deze kwam te liggen op een plaats met uitzicht op Duitsland.¹⁰⁶ Een plek aan de Zevenheuvelenweg voldeed hieraan. Vanaf de zomer van 1945 werd twee jaar gewerkt aan de aanleg van het kerkhof. Op 4 mei 1947 werd de begraafplaats geopend door koningin Wilhelmina. Rond 1956 werd de begraafplaats heringericht en kreeg het zijn huidige aanzien.

In het kader van de verdediging tegen de Sovjets werd langs de oostzijde van de IJssel de IJssellinie aangelegd. Werken kwamen vooral bij Olst en bij Ooij; daartussen lag een langgerekt inundatiegebied. Tegenover de Groenlanden werd een caissonhaven aangelegd.

¹⁰⁵ <https://www.geschiedenisgroesbeek.nl/prent477.htm>

¹⁰⁶ Driessen 1981: 225

Figuur 24. De caissonhaven tegenover de Groenlanden (bron: gelderlander.nl).

3.5.8 Ruilverkavelingen

Inleiding

Na de invoering van de eerste Ruilverkavelingswet van 1924 werden in Nederland ruilverkavelingen uitgevoerd, die aanvankelijk vooral ten doel hadden de cultuurtechnische aspecten voor de agrariërs te verbeteren, maar met de invoering van de Ruilverkavelingswet van 1954 een bredere streekverbeteringsfunctie kregen. Een landschapsplan werd in laatstgenoemde wetswijziging verplicht gesteld.

Ruilverkavelingen hebben een slecht imago: ze zouden vooral gezorgd hebben voor een teloorgang van het historisch cultuurlandschap.¹⁰⁷ Dat beeld is niet helemaal terecht. Ten eerste zijn er gebieden waar geen ruilverkavelingen hebben plaatsgevonden, maar waar door autonome ontwikkelingen de contrasten tussen historische landschappen, de verdwijning van historisch groen en historische

¹⁰⁷ Zie voor een uitgebreide toelichting op het aspect 'cultuurhistorie' in de ruilverkavelingen www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/Gids%20cultuurhistorie%2018%20Ruilverkaveling.pdf

bebouwing, etc. ook hebben plaatsgevonden. Ten tweede hebben ruilverkavelingen als representanten van een specifieke ontwikkeling in de tijd ook een zeker cultuurhistorisch belang, en hebben er vaak landschapsontwerpers meegewerkt aan een goede ruimtelijke vertaling.

Bij het beantwoorden van de vraag of een bepaalde ruilverkaveling van waarde is speelt onder meer de vraag mee of een ruilverkaveling volgens een kwalitatief goed onderbouwd plan is uitgevoerd. Ook bijzondere of zelfs unieke aspecten en 'primeurs' binnen ruilverkavelingen, zoals de omgang met oude houtwallen, spelen een rol.

In het kader van deze studie hebben we een *quick scan* verricht van de ruilverkavelingen zoals die in de gemeente Berg en Dal hebben plaatsgevonden.

Ruilverkaveling Groesbeek 1945-1948¹⁰⁸

Direct na de Tweede Wereldoorlog zijn er plannen voor een ruilverkaveling in de gemeente Groesbeek gemaakt. In het archief van Gedeputeerde Staten van Gelderland bevindt zich een dossier over een poging tot ruilverkaveling in de gemeente Groesbeek, gedateerd 1945-1948.¹⁰⁹

De bodemkundige Schelling stelde in dit kader in oktober 1947 een globaal overzicht van de bodemgesteldheid op.¹¹⁰ In 1949 verscheen van zijn hand een gedetailleerde bodemkartering.¹¹¹ Van een daadwerkelijke uitvoering van deze ruilverkaveling is het nooit gekomen en vermoedelijk is er ook nooit over gestemd.¹¹² Een landschapsplan is niet aanwezig in de collectie van de WUR.¹¹³

Ruilverkaveling Groesbeek (1973-2008)

De aanvraag voor deze ruilverkaveling werd ingediend op 13 maart 1973; slechts een gedeelte daarvan betrof grond in de gemeente Groesbeek. Door een wijziging van de wet was het uiteindelijk een Landinrichtingscommissie die zich vanaf 1986 met dit onderwerp bezig ging houden. Achtereenvolgens werden, na de nodige vooronderzoeken, een schetsontwerp, voorontwerp, conceptontwerp en ontwerpplan met een bijbehorende evaluatie opgesteld alvorens er een definitief plan tot stand kwam.¹¹⁴ De uitvoering werd in december 2008 afgerond.¹¹⁵

Tijdens de korte analyse is het niet gelukt om het definitieve plan terug te vinden in de centrale bibliotheek van Wageningen Universiteit. Deze analyse wordt derhalve uitgevoerd op basis van het ontwerpplan, de evaluatie daarvan en recente luchtfoto's waar de resultaten van ingrepen zichtbaar zijn. Daarbij richten we ons in de eerste plaats op het Landinrichtingsplan met betrekking tot wegen, waterlopen, landschapsbouw en verkavelingswerken.

In grote lijnen kunnen we stellen dat de ruilverkaveling Groesbeek een relatief beperkte invloed op het aanwezige cultuurlandschap heeft gehad, zeker minder dan enkele decennia geleden eerder het geval zou zijn geweest. De uitgevoerde maatregelen krijgen vanuit cultuurhistorisch perspectief een wisselend waardeoordeel. Het herstellen van oude paden is uiteraard een positieve maatregel.¹¹⁶ De aanplant van opgaande beplanting langs de beken zorgt voor een accentuering van deze lijnen in het

¹⁰⁸ Bosch & Schmiermann 2014: 136-139

¹⁰⁹ Gelders Archief, archief Gedeputeerde Staten, inventarisnr. 11857, d.d. 1945-1948

¹¹⁰ Schelling 1947

¹¹¹ Schelling 1949

¹¹² Van den Bergh 2004: 208-209

¹¹³ WUR, Special Collections, database TUiN

¹¹⁴ Analyse van de aanwezige documentatie in de bibliotheek van Wageningen UR.

¹¹⁵ <http://www.vianatura.nl/nieuws/archief/133-li-groesbeek-afgesloten>

¹¹⁶ Van Blerck & Van Ziel z.j.

landschap. Deels hebben de beken, en dan met name de Leigraaf, een bochtiger karakter gekregen in het kader van inrichting als ecologische verbindingszone. Dat stemt weinig overeen met het van oorsprong gegraven, rechtlijnige karakter van de waterloop. Vanuit cultuurhistorisch perspectief was deze keuze wellicht minder te verantwoorden geweest. De accentuering van de wegen in de jonge heideontginning, bedoeld om het contrast met de opener gebieden in de jonge bosontginningen, kent vanuit een cultuurhistorisch perspectief maar in beperkte mate een precedent. De bomenrijen in dit gebied waren vroeger onderbroken en droegen een individueel karakter. Vanuit het oogpunt van het stimuleren van landschappelijke contrasten is echter te begrijpen dat men eerder hier dan in de jonge bosontginningen, waar bomen vrijwel helemaal ontbraken (en ze ook achterwege zullen blijven), heeft gekozen voor laanaanplant. Veel van de poelen waarvoor gekozen is hebben geen cultuurhistorisch precedent en moeten als een natuurontwikkelingsmaatregel worden beschouwd. Datzelfde geldt voor de natuurontwikkelingszones (ecologische verbindingszones) in diverse delen van de gemeente, met uitzondering van de te verbeteren reservaatgebieden rond De Bruuk.¹¹⁷ Deze natuurontwikkelingszones liggen deels op plekken waar tot aan het einde van de 19e eeuw nog bospercelen aanwezig waren. Lange doorlopende lijnelementen, zoals uitgevoerd tussen Wylerbaan en Duitse grens, zijn hier relatief vreemd in het cultuurlandschap. Daar staat tegenover dat bij benadering deze zone (eigenlijk wat zuidelijker) de grens vormde tussen de heideontginningen en de bosontginningen, wat hiermee nader wordt geaccentueerd. Verder wordt met name in Klein Amerika het verspreide karakter van de agrarische bebouwing verder uitgebreid door meerdere kleine percelen aan te wijzen waar boerderijbouw kan plaatsvinden. Eén van die plekken is in elk geval reeds bebouwd door uitplaatsing van een boerderij bij De Bruuk. De nieuwe boerderij voegt zich naar het bestaande verspreide patroon van bebouwing (Klein Amerika 10), maar een oud pad is er afgesloten.¹¹⁸ De erosie wordt onder meer aangepakt door een retentiebekken, vanuit de historie een gebiedsvreemd element op de helling van de Sint-Jansberg.¹¹⁹

Gezien de recente uitvoering van de ruilverkaveling zijn er nog geen onderdelen aan te wijzen die op zichzelf als cultuurhistorisch waardevol beschouwd kunnen worden.¹²⁰

Ooijpolder (1985-2008)

Het landinrichtingsgebied Ooijpolder besloeg het hele gebied tussen Nijmegen en Millingen, en was rond de 5.340 hectare groot. Het zou de grootste landinrichting van Nederland geweest zijn. In de landinrichting werd aandacht besteed aan de verbetering van het landschap, de natuur, de recreatie, waterbeheersing en toegangswegen. De resultaten van deze landinrichting zijn in het kader van de waardenkaart niet afzonderlijk bestudeerd.

Deze ruilverkaveling werd als reden aangedragen dat de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, de agrarische natuurvereniging De Ploegdriever en landschapsfonds Via Natura zich een decennium later inzetten voor de aanplant van heggen. Het werd als een landschapsherstelproject gepresenteerd, alhoewel heggen vanouds in dit regelmatig overstromende landschap niet thuishoorden.¹²¹

¹¹⁷ Door bezwaren konden de oorspronkelijke plannen om gegraven watergangen te dempen, niet helemaal worden uitgevoerd.

¹¹⁸ Van Blerck & Van Ziel z.j.

¹¹⁹ Van Blerck & Van Ziel z.j.

¹²⁰ In de toekomst zal moeten blijken in hoeverre we bijvoorbeeld natuurontwikkeling uit de vroege 21e eeuw als cultuurhistorisch fenomeen gaan waarderen, los van de ecologische resultaten.

¹²¹ <https://www.nederlandscultuurlandschap.nl/wat-doet-vnc/landschapsherstel/voorbeelden-van-projecten/landschapsherstelproject-ooijpolder/>

3.5.9 Recreatie: het strandbad Wylermeer als voorbeeld

Naast voorzieningen voor wandel-, fiets- en verblijfstoerisme (zoals hotel en bungalowparken) hebben ook de voorzieningen voor ééndaagse recreatie veel impact op het landschap van de gemeente gehad. Bij deze voorzieningen gaat het vooral om ontwikkelingen die in het aanwezige cultuurlandschap zijn ingepast. Daarbij moet in ieder geval het recreatieterrein rond het Wylerbergmeer benoemd worden.

Het Wylermeer, zoals het toen nog niet gedeelde meer toen heette, werd al in 1907 als ijsbaan gebruikt.¹²² In datzelfde jaar werd aan het meer een werf voor sportboten gebouwd.¹²³ Ook werd het meer in 1912 al als openluchtzwembad gebruikt.¹²⁴ In 1928 is er voor het eerst sprake van een echt *Freibad*; het meer links van het grote Wylermeer heette toen Nedermeer.¹²⁵ Aan het bad stonden in 1931 kleedgelegenheden voor heren en dames, en ertegenover stond Café Startjeshof.¹²⁶ Ook was er een duiktoren.¹²⁷ Het meer was eigendom van Alice Julie Schuster van Huis Wylerberg.¹²⁸ Het bezoek door Nederlanders liep sterk terug toen er rond 1937 een pas voor grensoverschrijding nodig was zonder de mogelijkheid door een dagpas.¹²⁹

Figuur 25. Het vooroorlogse strandbad Wylermeer (bron: akpool.de).

¹²² Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 12 februari 1907

¹²³ Arnhemse Courant, 7 oktober 1907

¹²⁴ Haagsche Courant, 2 juli 1912

¹²⁵ Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 23 juli 1928

¹²⁶ Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 13 juni 1931

¹²⁷ Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 11 juli 1932

¹²⁸ Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 27 augustus 1932

¹²⁹ Algemeen Handelsblad, 25 juli 1937

Vóór 1931 werd al in de hoek van de toenmalige Musschenbergschestraat aan de voet van de Duivelsberg, in de hoek met de Querdamm en tegen het Wylerbergmeer, ogenschijnlijk een kleine fabriek gesticht waarvan de aard onbekend is.

Daarnaast werd ook het zwembad, het zogenaamde Bad Wyler, verder uitgebaut. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het oude bad verwoest.¹³⁰ In 1949 werd dit deel van het Wylermeer Nederlands grondgebied, en de landdrost beoogde hier een nieuw strandbad te openen. Geroeid werd er in ieder geval al wel.¹³¹ In 1950 mocht er aan de Duitse zijde van de grens niet en aan de Nederlandse wel gezwommen worden, in een nieuwe badinrichting met restaurant.¹³²

De eerste Nederlandse topografische kaart van het gebied, uit 1957, laat op de plek van de vroegere fabriek een zwembad zien. In 1960 werden grootse nieuwbouwplannen voor het Wylerbad gemaakt, bestaand uit een nieuw ontvangstgebouw en een waterpolobad van internationale afmetingen.¹³³ Het nieuwe langgerekte gebouw stond langs de weg. Nog in dat decennium werd het bad vanwege de watervervuiling gesloten.¹³⁴ Schuster verkocht het bad rond 1971 aan de gemeente Ubbergen.¹³⁵

Figuur 26. Het naoorlogse badgebouw van vóór de vernieuwing in 1961 (bron: oudbeek.nl).

Ten noordwesten van het zwembad werd vóór 1977 een sportpark aangelegd. In 1973 werd het Meertje vanaf het Wylermeer om het Wylerbergmeer geleid, waardoor het Wylerbergmeer een geïsoleerde waterplas werd, alleen gevoed wordt door beekwater vanaf de stuwwal. Het landelijk gebied tussen

¹³⁰ Nijmeegsch Dagblad, 21 september 1950

¹³¹ Algemeen Handelsblad, 13 juni 1949

¹³² Nijmeegsch Dagblad, 21 september 1950; Nijmeegsch Dagblad, 25 mei 1955

¹³³ Nijmeegsch Dagblad, 31 december 1960; Gereformeerd gezinsblad, 7 april 1961

¹³⁴ Driessen & Van de Ven 1999: 120

¹³⁵ Kadastrale leggers Ubbergen, reeks 2, artikel 2559

sportpark en oude zwembadlocatie kreeg vóór 1985 een landschappelijke inrichting. Het is sindsdien een natuurbad.

4 Landschapstypen

4.1 Inleiding

Uit de titel van dit rapport blijkt al de historische belangstelling voor het glooiende landschap ten oosten van Nijmegen. De dominee en schrijver Jacobus Craandijk schreef daarover in de late 19e eeuw ¹³⁶:

Wie Nijmegens omstreken noemt, die noemt een der parelen aan de kroon van ons wel eens te weinig bekend en daardoor vaak miskend vaderland. Daarover is trouwens maar ééne stem onder allen, die er mogten vertoeven. En zij, die er nog vreemdelingen bleven, zijn er aan gewoon geworden, de landschappen en vergezigten in den omtrek dier aloude veste te hooren roemen als behoorende tot het schoonste, dat binnen onze landpalen is te vinden. Van Beek en Ubbergen, van Berg en Dal, van den Duivelsberg en de Meerwijken, van Hees en Neerbosch weet ieder beschaafd Nederlander te spreken, hetzij door eigene aanschouwing, hetzij door wat hij er van hoorde verhalen. En wie het liefst uwen tegenwoordigen gids door bekende streken volgen, zullen hem zeker hun geleide niet weigeren, als het een bezoek geldt aan een oord, waaraan voor zoovelen de liefelijkste herinneringen zijn verbonden.

In dit hoofdstuk gaan we aan de hand van de legenda-eenheden op de kenmerkenkaart (kaartbijlage 1) de landschappen in de gemeente Berg en Dal beschrijven en ontrafelen, hoe divers het landschap en zijn geschiedenis zijn.

Elk landschapstype splitsen we uit in een korte beschrijving van de landschapskenmerken in historisch perspectief en een beschrijving van de huidige toestand van de gebieden – wat is er van die historische kenmerken nog over? Waar nodig splitsen we gebiedjes van eenzelfde type in de tekst uit, in andere gevallen zullen we alle gebiedjes onder één landschapstype in één doorlopende tekst behandelen.

4.2 Stuwwallandschappen

4.2.1 Bekken van Kranenburg

Kampontginningen met plaatselijk essen

Open veld aan de stuwwalflank (2sb1a)

HISTORISCHE KENMERKEN - Ten noordoosten van de kern van Groesbeek bevindt zich opstrekking vanaf de Cranenburgsestraat, oud akkerland op de overgang van de stuwwal naar het Bekken van Kranenburg. Deels bevindt zich dat binnen de grenzen van wat we als Bekken van Kranenburg gedefinieerd hebben (deze code 2sb1a), deels ligt het op de stuwwal (2sn1a). Beide gebieden grenzen aan elkaar. Het akkerlandcomplex met opstrekkinge kavels strekt zich nog verder naar het zuidoosten uit, maar kent daar historisch gezien enige mate van perceelsrandbeplanting. Dit gebied hebben we onder de eenheid 2sb1b geplaatst, met in plaats van de openheid, de half-openheid.

¹³⁶ Craandijk 1882

De belangrijkste historische kenmerken van dit gebied zijn de opstreckende kavels vanaf de Cranenburgsestraat, de ligging van paden haaks op die weg langs de kavelgrenzen naar achter, het gebruik als akkerland en de afwezigheid van perceelsrandbeplanting, het aanwezige bolle reliëf in de ondergrond en de situering van huizen met boomgaardjes langs de Cranenburgsestraat. Door de zuidoostelijke hoek van het gebied loopt de oude spoorlijn naar Kleve. Doordat de zone met erven in oostelijke richting steeds breder werd, lagen de erven in het oosten op ruimere afstand van de weg dan in het westen. Het gebied werd in 1330 door de graaf van Gelre in erftijns ter ontginning uitgegeven.¹³⁷

Figuur 27. Het open veld van de Plak. Het open karakter met boerderijen aan de rand en het Reichswald als achterste begrenzing is hier nog heel fraai beleefbaar (foto: RAAP, 7 november 2022).

Een tweede deelgebied met dit karakter vinden we in De Plak, ook tegen de Duits-Nederlandse grens (figuur 27). Er is net als in de voornoemde gevallen duidelijk sprake van een gradiëntligging, hier van het dal van de Leigraaf naar het bos van het Reichswald. Anders dan in beide vorige gebieden is er aan de lage zijde geen kaarsrechte weg met lintbebouwing, maar gaat het om een weg met een vertandend verloop, waaraan op onregelmatige afstand boerderijen lagen. De openheid vinden we hier eveneens achter de boerderijen, terwijl aan de lage zijde aan de randen van het dal zowel houtsingels als bosjes voorkwamen. Ook hier kwam op het veld een opstreckende verkaveling met ontsluitingspaden haaks op de achtergrens voor. Het gebied is vanaf een hoge weg langs de bosrand

¹³⁷ Bosch & Schmiermann 1991: 65

in vier stroken van circa 250 meter breed ontgonnen. De ontginning dateert vermoedelijk uit de 14e eeuw.¹³⁸

HUIDIGE TOESTAND – Het eerstgenoemde deelgebied van dit landschap heeft te lijden gehad van de ligging aan de rand van de bebouwde kom van Groesbeek. Het sportveldencomplex ligt erbinnen. Langs de Cranenburgsestraat zijn de erven nog aanwezig, en van de boomgaarden zijn nog kleine relictten aanwezig. De ruimere afstand van de erven in het oosten tot de weg is nog aanwezig. Ook een deel van de perceelsontsluitingspaden en de daarmee samenhangende strokenverkaveling is nog aanwezig. Het land achter de erven kent nu een gemengd grondgebruik, waarbij een deel van de ruimte voor bebouwing (w.o. kassen) wordt gebruikt. In combinatie met de beplanting rond de sportvelden is de openheid van het gebied verminderd.

Het tweede deelgebied van De Plak is relatief gaaf bewaard gebleven. Het grondgebruik is gewijzigd van akkerland naar grasland en de ontsluitingspaden zijn verdwenen, maar de openheid van het veld, het reliëf naar de rand van het Reichswald en de relatie van het open veld met de (agrarische) erven langs de vertande 'ontginningsas' is nog goed herkenbaar. Wel zijn hier de agrarische erven door de bouw van stallen fors opgeschaald.

Half-open veld aan de stuwwalflank (2sb1b)

HISTORISCHE KENMERKEN – Direct naast het voornoemde landschap ligt de halfopen variant ervan in het Bekken van Kranenburg. De belangrijkste historische kenmerken zijn hier de opstreckende kavels vanaf de Cranenburgsestraat, de ligging van paden haaks op die weg langs de kavelgrenzen naar achter, het gebruik als akkerland en de aanwezigheid van perceelsrandbeplanting, het aanwezige bolle reliëf in de ondergrond, de situering van huizen met landschappelijke tussenruimten langs de Cranenburgsestraat en de ligging van enkele verspreide erven langs de ontsluitingspaden (figuur 28). Door het gebied loopt de oude spoorlijn naar Kleve. Het gebied werd samen met de open variant in 1330 door de graaf van Gelre in erftijns ter ontginning uitgegeven.¹³⁹

Een tweede deelgebied met dit karakter ligt ten noorden van het vorige, tegen de grens met Wyler (figuur 29). Dit gebied maakt net als het westelijk aangrenzende deel uit van de percelen die in 1645-1660 door de Gelderse Rekenkamer ter ontginning in erfpacht werden uitgegeven.¹⁴⁰ Net als in Groesbeek werd het daarachter liggende, relatief open akkerland door enkele lange houtsingels doorsneden, maar anders dan in Groesbeek was van een strokenverkaveling geen sprake. Behalve de bebouwing van Wyler lagen er ook erven aan de doorgaande weg die het gebied schampt, de Wylerbaan. In het zuidoosten, eveneens tegen de grens, lagen eveneens enkele erven.

HUIDIGE TOESTAND – Het landschap langs de Cranenburgsestraat is matig gewijzigd. Hier en daar staat nog wat opgaand groen langs de perceelsranden, maar dat zijn niet meer de historische locaties. Het grondgebruik is vrijwel volledig van akkerland naar grasland veranderd, terwijl de erven van de nog actieve boerderijen in omvang gegroeid zijn en van nieuwe bebouwing voorzien zijn. De erven liggen nog wel grotendeels op hun historische locaties, het bebouwingslint in het oostelijk deel van het gebied is veel verder gesloten. Van de oude strokenverkaveling resteert nog het nodige; zowel de hoofdlijnen als in het noordwesten ook de details zijn nog intact.

¹³⁸ Bosch & Schmiermann 1991: 66-67

¹³⁹ Bosch & Schmiermann 1991: 65

¹⁴⁰ Bouwer 2003: 155

Het landschap direct achter Wyler is sterker gewijzigd. Hier zijn nieuwe bedrijfslocaties gebouwd op plaatsen waar voorheen geen of slechts een klein erf was. Van de grote houtsingels is niets bewaard gebleven, terwijl in het dichter beplante zuidoostelijk deel in beperkte mate groen op de perceelsranden resteert. Het landschap is hier dus fors opener geworden. Direct achter de huizen langs de Hauptstraße in Wyler ligt nog een parallelle weg om de huizen en bedrijven aan de Nederlandse zijde van de grens te ontsluitend. Ook die is historisch. Net als in het voorgaande gebied is het grondgebruik van akkerland naar grasland veranderd.

Figuur 28. Langs de Cranenburgsestraat is aan de verschillende haaks op de straat staande boerderijen het strokenkarakter van de achterliggende ontginning nog af te lezen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 29. Het uitgestrekte open land van het Lage Wald, met hier en daar een boerderij (foto: RAAP, 7 november 2022).

Opstrekkend akkerland op de stuwwalflank (2sb1c)

HISTORISCHE KENMERKEN – Dit landschapstype moeten we zoeken in de omgeving van het dorp Grafwegen (figuur 30). Het is historisch gezien als een *Waldhufenontginning* te karakteriseren. In grote lijnen komt het landschap hier overeen met de voornoemde open velden aan de stuwwalflank, met dat verschil dat de strokenverkaveling nóg uitgesprokener is en er sprake is van lintbebouwing in het midden van het landschap. De ontginning is aangelegd vanuit de huidige weg Grafwegen, met de Bruuk als achtergrens. De Bredeweg is vóór 1559, in ieder geval secundair, als bochtige veldweg door de ontginning aangelegd.¹⁴¹ Al vóór 1832 lag er bovendien bebouwing aan de twee wegen die het ontginningsblok in het noorden en zuiden begrenzen, de Grafwegen en de Bruuk. Het tussenliggende

¹⁴¹ Bosch & Schmiermann 1991: 64-65

gebied was één groot open akkercomplex, met vele kleine paden die de Bredeweg met de Grafwegen en de Bruuk verbonden.

Figuur 30. Op sommige locaties is het oude strokenkarakter van de ontginning nog herkenbaar, zoals hier een akker tussen het zandpad links en het oude boerenerf rechts (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – De verkaveling van het gebied is nog vrijwel intact (inclusief de onregelmatige delen langs watergangen in het noorden en zuidoosten), maar de bebouwing is langs alle drie de wegen nogal verdicht. Verder is vooral het landgebruik erg veranderd; uit het aanengesloten akkerland werd een gebied met grasland, veel randbeplanting en percelen met boomteelt. Daardoor is de openheid van het landschap zeer verminderd. In het westen van het gebied is een complex met sportvelden aangelegd.

Vochtige opstreckende kampongtginning (2sb1d)

HISTORISCHE KENMERKEN – Het landschap direct noordoostelijk van de weg Bruuk was in zekere zijn een voortzetting van het opstreckende akkerland verder naar het zuidwesten, maar door de afwijkende bodemkundige omstandigheden wel daaraan aangepast (figuur 31). De opstreckende kavels kenden perceelsrandbeplanting, er lag hier en daar grasland tussen en een deel van het terrein was in de vroege 20e eeuw nog in een halfwoeste toestand. Langs de weg Bruuk lag een open lintbebouwing, die in de loop van de 19e eeuw echter al ingrijpend verdicht was. In die ontwikkeling was er ook bebouwing aan de Ashorst gekomen, als onderdeel van de aangrenzende ontginning, maar deels in dit landschap aangelegd.

Figuur 31. Rechts de ontginning ten noorden van de Bruuk, die primair óf secundair tot de middeleeuwse ontginning van Grafwegen behoorde (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Net als in veel van de andere oude ‘akkerlandschappen’ is in de 20e eeuw het landschap ook hier getransformeerd naar een gebied met meer grasland. De oude verkaveling van strookvormige kavels is echter nog goed herkenbaar, net als de open lintbebouwing met veel landelijke tussenruimten. Het gebied dat vanouds het meest woest was gebleven, wordt ook nu nog het minst intensief gebruikt. Hier bevindt zich natuurlijk grasland, als onderdeel van het aangrenzende natuurgebied De Bruuk. Het gebied heeft echter vermoedelijk wel een intensievere bewerkingsfase in het midden van de 20e eeuw gekend. Op de percelen rondom de huizen staat nog enige oude kavelbeplanting.

Jonge heide-, bos- en broekontginningen

Vochtige heidekam pontginning op de stuwwalflank (2sb5a)

HISTORISCHE KENMERKEN – Tussen twee halfopen velden, noordoostelijk van Groesbeek, lag in de 19e eeuw nog een lange strook met heide die de ontginningen langs de Cranenburgsestraat en de ontginningen achter Wyler van elkaar scheidde. In dit woeste gebied was, vermoedelijk door een keuterboertje in de 18e eeuw, een enkele heidekamp aangelegd. Rond deze heidekamp ontwikkelde zich in de late 19e of vroege 20e eeuw een eigen ontginning met een aantal huizen (figuur 32). Deze ontginning tegen de grens lag landschappelijk verscholen, door de aanplant van het St. Annabosch westelijk ervan. De oude heidekamp bleef in de verkaveling van de ontginning herkenbaar. Het meeste

land werd als akkerland gebruikt, langs de randen lag enig bos en de ontginning werd door een centrale weg doorsneden: de huidige Boersteeg.

Figuur 32. De veel dichter beplante ontginning aan de Boersteeg wijkt sterk af van het open landschap van het Lage Wald, er vlakbij (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Het akkerland heeft inmiddels voor grasland plaats moeten maken, en het aantal erven is ingrijpend teruggebracht. Bovendien is langs de watergang die centraal door het gebied loopt en de Boersteeg kruist, een natuurontwikkelingszone aangelegd. Het erf van de oudste heidekamp is nog steeds herkenbaar (Boersteeg 11), en in het noorden resteert een driehoekig bosperceel nog van de oude ontginningsstructuur uit de 19e of 20e eeuw.

Vochtige opstreckende heideontginning (2sb5b)

HISTORISCHE KENMERKEN – Dit landschapstype komen we in de gemeente Berg en Dal tweemaal tegen, in beide gevallen zuidelijk van de kern De Horst, niet ver van de natte gebiedskern van De Bruuk. Het eerste voorbeeld is een zone tegen de grens die in 1832 nog volledig uit heide bestond (figuur 33). Aan de ligging in de landschappelijke gradiënt zien we, dat het landschap net wat hoger lag, waardoor het niet zo nat als De Bruuk zelf was. Met de geplande inrichting van De Bruuk is ook dit gebied verkaveld en ingericht. Door het gebied werd een weg aangelegd, in het verlengde van een oude route die al over de stuwwalflank door de aangrenzende akkerontginning liep. Van daaruit werden naar de lage kant, richting De Bruuk, smalle kavels uitgezet. Die werden merendeels als akkerland en deels als grasland

gebruikt. Langs deze weg, de Hogewaldseweg, werden ook enkele huizen gebouwd. Perceelsrandbeplanting werd nauwelijks aangebracht.

Het tweede voorbeeld bevindt zich noordelijk van De Bruuk, aan de Plakseweg. Hier lag in 1832 een groot bosperceel. Net als het hiervoor beschreven perceel werd het in de late 19e of vroege 20e eeuw ontginning tot een agrarisch productielandschap met opstreckende percelen akkerland, en huizen op alle strookkavels, aan de Plakseweg.

Figuur 33. Het nattere en duidelijk lager gelegen gebied ten zuiden van De Plak (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUDIGE TOESTAND – Net als in veel van de hiervoor genoemde landschappen is het grondgebruik van akkerland naar grasland aangepast. Het aantal erven is in beperkte mate uitgebreid, en bij enkele erven heeft uitbreiding met stallen plaatsgevonden. De openheid van het landschap is nauwelijks gewijzigd, behoudens een nieuw aangelegd bosperceel in het westen tegen de grens met De Bruuk.

Van de zes historische erven in het deelgebied aan de Plakseweg zijn er nu nog maar vier over. Het achterliggende land wordt als grasland gebruikt.

Vochtige orthogonale heideontginning (2sb5c)

HISTORISCHE KENMERKEN – Naar oppervlakte gerekend is dit één van de grootste heideontginningslandschappen van het Bekken van Kranenburg (figuur 34). Tussen de huidige kernen van Groesbeek en De Horst en in een smalle uitloper ten oosten van De Horst lag in de vroege 19e eeuw nog een vochtig heidelandschap, dat van west naar oost en van noord naar zuid door heidepaden

werd doorkruist. In de loop van de 19e eeuw werd hier door verdeling van de woeste gronden van 'de gemeente van Groesbeek' een rationeel verdelingsplan uitgevoerd. Hierbij werden de tracés van enkele heidepaden aangepast naar een nieuw, recht verloop. De Hoge Horst en de Lage Horst gaan terug op deze oude heidepaden. Daartussen werd een patroon van paden en wegen aangelegd, waarbij de Ashorst min of meer parallel aan de twee bovenstaande wegen liep. Al in 1868, toen het eerste bonneblaadje werd getekend, was de ontginning al voor een belangrijk deel voltooid. In het noorden stond met name bos op de percelen, tussen Lage Horst en Ashorst waren nog de nodige kavels onontgonnen. Op veel percelen stonden al huizen. Het merendeels van de wegen was onbeplant, met uitzondering van het gebied oostelijk van het Sigeunerpaadje, waar sprake was van een stelsel van lanen. Een oude heidebeek, de Hulsbeek, werd rechtgetrokken en in de ontginning ingepast. In de decennia die in de late 19e en vroege 20e eeuw volgden namen de vroege ontginningsbossen af, en de landbouwgrond en huizen toe. Rond de Eerste Wereldoorlog stonden er al tientallen verspreid gelegen huizen in het gebied, en was er tussen de genoemde wegen en paden sprake van blok- tot strookvormige kavels met akkerland, grasland en de nodige bosjes.

Figuur 34. De rand van de heideontginning ten zuidwesten van De Horst (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Het gebied heeft zich in de afgelopen eeuw op een sterk organische manier verder ontwikkeld. Langs de Hoge Horst clusterde de bebouwing wat meer tot lintbebouwing, en hier ontwikkelde zich ook het dorp De Horst. Elders bleven de boerderijen hun verspreide ligging behouden, waarbij enkele erven volledig verdwenen en anderen door de bouw van stallen fors groter werden. Het gemengde landgebruik van eerder maakte plaats voor vooral grasland. Doordat langs de grote wegen

in het gebied laanbeplanting werd aangeplant, verdween het contrast met het gebied oostelijk van het Sigeunerpaadje. In het zuidoosten van het gebied werd een nieuwe watergang aangelegd, met recent ook natuurontwikkeling erlangs.

Jonge broekontginning (2sb5d)

HISTORISCHE KENMERKEN – Een groot aantal deelgebieden rondom de hiervoor beschreven heideontginning worden als broekontginning aangeduid, omdat ze vermoedelijk door hun ligging in de nabijheid van de beken natter van karakter waren. Hiervan te onderscheiden is het broekgebied dat grotendeels wordt ingesloten door een akkerontginning aan de grens ten noorden van de Cranenburgsestraat.

De broekontginningen van De Bruuk, tussen De Horst en De Plak, waren eeuwenlang grootgrondbezit, eerst van de heer van Groesbeek en daarna de Staten van Gelderland, diens rechtsopvolger. Via enkele adellijke grootgrondbezitters kwam een deel aan Staatsbosbeheer, die er in 1940 een natuureservaat van maakte.¹⁴²

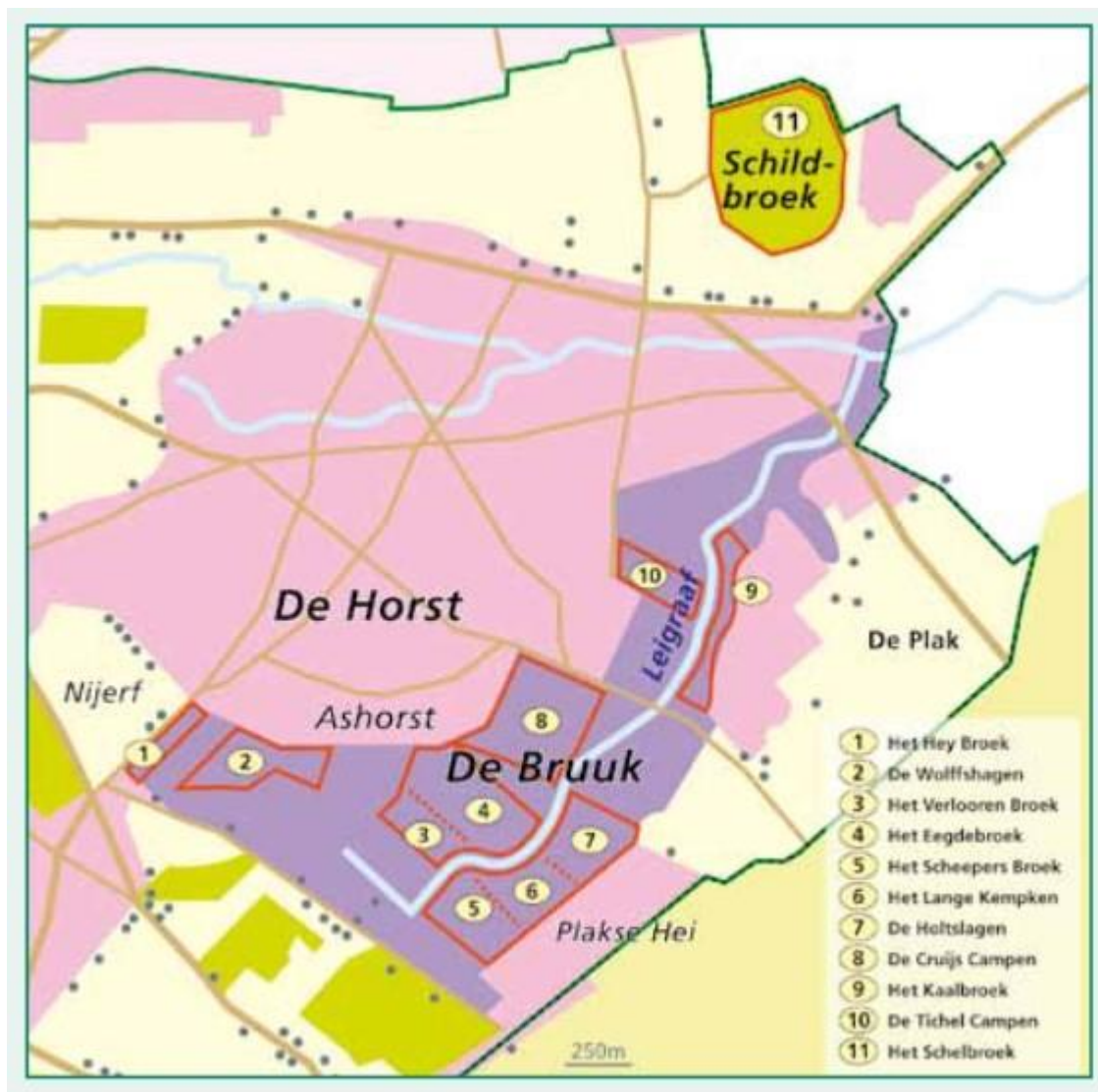

Figuur 35. De verlegde beekloop door de jonge broekontginning oostelijk van De Horst (foto: RAAP, 7 november 2022).

Wat – op het laatste gebied na – al deze gebieden dus kenmerkte was en is de ligging van een oude, vaak genormaliseerde watergang (beek) in het hart ervan (figuur 35). Bij de ontginning werden deze

¹⁴² Thissen 2012: 46

beken al voor de eerste keer genormaliseerd, en kwamen ze te liggen binnen regelmatige grids met overwegend grasland. Alleen als die regelmaat door de vorm van de gebieden wat minder goed mogelijk was, zoals langs de Leigraaf tussen De Horst en De Plak, stonden percelen soms waaivormig op de beek. Alhoewel bebouwing hier en daar wel voorkwam, waren dat toch eerder uitzonderingen. Het land zal vanuit de naburige gehuchten zijn bewerkt.

Figuur 36. De jonge broekontginningen komen voor een belangrijk deel overeen met oude domeinbezittingen (uit: Thissen 2012).

HUIDIGE TOESTAND – Tegenwoordig moeten we een sterk onderscheid maken tussen de deelgebieden die inmiddels in de natuurontwikkeling rond De Bruuk zijn opgenomen en de gebieden die nog altijd agrarisch gebruikt worden. In de tot natuur omgevormde gebieden is de oude begreppeling van de natte weilanden door de vegetatie goed herkenbaar. De paar erven die in dit gebied zijn aangelegd, worden waarschijnlijk door cultuurtechnische maatregelen droog gehouden. Net als in het verleden kennen de agrarisch gebruikte gebieden een zeer open landschap met grasland, daarentegen wel met overwegend beperkte natuurwaarden. De ooit genormaliseerde beken, zoals de Leigraaf en de

Groesbeek, zijn hier binnen een smalle zone weer van bochten en natuurrijke oevers voorzien. In het gebied zijn enkele grote agrarische erven ontstaan, maar ook enkele middelgrote zijn nog aanwezig.

Jonge broekontginning, gerenatureerd (2sb5e)

HISTORISCHE KENMERKEN – Zuidoostelijk van de bebouwde kom van Groesbeek ligt De Bruuk, een nat natuurgebied van Staatsbosbeheer. In tegenstelling tot wat deze aanduiding doet vermoeden gaat het hier niet (alleen maar) om wilde natuur, maar ook om een verwilderd agrarisch cultuurlandschap (figuur 37). Het gebied werd in de loop van de 19e eeuw ontgonnen tot een gebied met een orthogonaal wegengrid met laanbeplanting, waarbinnen blokvormige percelen grasland en enkele bospercelen lagen. Perceelsrandbeplanting was niet de regel, maar kwam hier en daar voor. Het gebied werd door een dicht net aan sloten doorsneden, en elk perceel kende zijn eigen begreppeling. Bebouwing kwam in dit landschap niet voor. De ontginning wordt als landbouwkundige mislukking beschouwd.¹⁴³

Figuur 37. Zicht op het broekbos van De Bruuk vanuit het noorden (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Door de gekozen ontwikkelingsrichting, namelijk die van natuurontwikkeling, heeft het gebied een ander karakter dan zijn omgeving gekregen. De kleinschalige ontginningsstructuur, met de begreppelde percelen grasland, is nog goed herkenbaar, al is de hoeveelheid opgaand broekbos hier sterk toegenomen. Van de oude laanbeplanting zijn eveneens nog restanten aanwezig. Net als in het verleden is er nog altijd geen bebouwing in het gebied.

¹⁴³ Thissen 2012: 52-53

Oud broekbos, verdwenen (2sb5f)

HISTORISCHE KENMERKEN – In 1832 lag binnen de kamptontginning aan de noordzijde van de Cranenburgsestraat een broekbos, het zogenaamde Schildbosch. Het heeft tot in de 20e eeuw bestaan. Het werd door een pad van de aangrenzende broekontginning doorsneden. Vóór 1931 werd het in vervolg op de aangrenzende broekontginning tot landbouwgrond ontgonnen, en ging het voortaan (opnieuw) als Schildbroek door het leven.¹⁴⁴ Op dat moment was het nog echter een eiland van gras- en akkerland binnen een grotere eenheid van akkerland van het gehucht Heikant.

Figuur 38. Achter in beeld lag het Schildbosch, gezien vanaf de aangrenzende drogere ontginning (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Door de wijzigingen in het grondgebruik is het onderscheid tussen deze broekontginning en de omliggende oude akkers niet meer goed te zien. Wel is de oude watergang die het bos begrenste in het zuiden nog aanwezig, net als de zandwegen die zijn aangelegd na de ontginning van het bos.

Jonge heidebebossing, in landbouwgrond omgezet (2sb5g)

HISTORISCHE KENMERKEN – Eén van de opvallendste verdwenen landschappen in Groesbeek is het verdwenen St. Annabosch op de flank van de stuwwal bij het Lage Wald (figuur 39). Al in 1832 lag hier,

¹⁴⁴ Deze naam lijkt overigens veel ouder dan Schildbosch, en komt al in de late 15e eeuw voor: Schiltbroick (uit: Thissen 2012: 61).

ten noorden van de Dennenkamp, een perceel naaldbos van de erven Van Singendonk, dat enkele decennia later werd uitgebreid tot een groot aaneengesloten naaldboscomplex tot aan de Wylerbaan. Het oostelijk deel bestond uit het oude naaldbosperceel van vóór 1832 met daarin elkaar twee kruisende lanen, terwijl in het westen tot aan de Wylerbaan een veel dichter met paden dooraderd naaldbos lag. Het St. Annabosch was een onderdeel van het aangrenzende landgoed Den Heuvel. Vóór 1931 werd het bos grotendeels gerooid, en vóór 1938 verdwenen de laatste relictten van het bos. Hierdoor werd het landschap ten oosten van de Wylerbaan in één klap veel opener van karakter.

Figuur 39. Het golvende landschap waar eertijds het St. Annabosch lag (foto: RAAP, 7 november 2022).

Dit had te maken met de verkoop in percelen van het landgoed van 254 hectare na de dood van de laatste freule in 1925.¹⁴⁵ Het grootste deel werd gekocht door een houtkoper; men vreesde toen al, dat *binnenkort een der mooiste landgoederen van Groesbeek gesloopt zal worden*.¹⁴⁶ Het Vaderland schreef zelfs een kort verhaal onder de kop *Een landgoed voor den sloop*.¹⁴⁷

HUIDIGE TOESTAND – Zoals hiervoor al in de media gesuggereerd werd, is van het oude bos nu niets meer over. De weg Dennenkamp markeert nog de zuidrand van het oude bos, en de weg naar de Heuvelhof, noordelijk ervan, de noordgrens.

¹⁴⁵ Algemeen Handelsblad, 12 oktober 1926; Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant, 9 oktober 1926

¹⁴⁶ De Standaard, 12 november 1926

¹⁴⁷ Het Vaderland, 12 november 1926

Secundaire functies

Jonge bebouwingsschil (2sb6b)

Tot de jonge bebouwing rekenen we in dit geval de kern van De Horst. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Bedrijventerrein (2sb6c)

Het bedrijventerrein van Groesbeek aan de oostzijde valt onder deze eenheid. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Sport- of recreatieterrein (2sb6d)

In het Bekken van Kranenburg liggen drie sport- of recreatieterreinen, één aan de Cranenburgsestraat in Groesbeek, één aan de Sint Antoniusweg in Breedeweg en één ten zuiden van De Horst. De drie sportcomplexen zijn door eigen beplanting van het omliggende landschap afgescheiden.

Landschappelijk gaan we niet verder op deze terreinen in.

4.2.2 Stuwwal van het Nederrijkswald

Kampontginningen met plaatselijk essen

Open veld op de stuwwal (2sn1a)

HISTORISCHE KENMERKEN – Oude akkers op de stuwwal bevinden zich enerzijds aan de westrand van het dorp Groesbeek – waar het dorp nog kleine onregelmatige randen van haar akkers heeft vrijgelaten (figuur 40) – en op de Wylerberg aan de Oude Kleefsebaan (figuur 41).

Akkercomplexen zoals die bij Groesbeek ontstonden vanaf de vroege middeleeuwen, en werden vooral in de laatmiddeleeuwse expansiefase van het cultuurlandschap sterk uitgebreid. Toen de bevolking zich in die periode bleef uitbreiden, werd gekozen voor intensiever gebruik van het bestaande cultuurland en kwam de (minerale) plaggenbemesting als één van de technieken op om het probleem op te lossen.

De grote ontginning aan de Wylerbaan is eveneens oud, maar heeft een andere oorsprong. Deze ontginning kwam tot stand nadat de Gelderse Rekenkamer in de periode 1645-1660 percelen in het Nederrijkswald in erfpacht uitgaf.¹⁴⁸

De laatst overgebleven randen van het akkercomplex van Groesbeek in het westen kenmerkten zich door strook- of blokvormige akkerpercelen, van waaruit een zicht over het dorp Groesbeek mogelijk moet zijn geweest. Men had van hieruit een vrij zicht op de kerktoren van Groesbeek, beneden in het dal van de Groesbeek. Door de geleidelijk toenemende bebouwing is dat vrije zicht uiteindelijk afgenomen.

Verreweg het grootste gebied van dit type vinden we aan de Oude Kleefsebaan, deel van het in 1645-1660 uitgegeven gebied. Het akkercomplex op deze plek kende grotendeels een deels convergerende strokenverkaveling, maar aan de westzijde lagen enkele grotere blokken. Aan die westzijde lag, bij de weg, ook het zwaartepunt van de bebouwing. Het complex stond bekend als het Moesveld. In de loop

¹⁴⁸ Bouwer 2003: 155

van de 19e eeuw ontwikkelde zich in het oosten, bij Wyler, ook een bewoningslint, en zelfs bovenop, in het zuidoosten, was dat het geval. Het karakter van de grote open akker bleef echter al die tijd intact, omdat er binnen het gebied zelf maar in heel beperkte mate gebouwd werd. In het noorden, nabij de Oude Kleefsebaan, ligt nog altijd een fraaie steilrand, die nu beplant is.

Figuur 40. Relict van het open veld ten westen van Groesbeek vanaf de weg Binnenveld, met zicht op het vroegere spoortracé (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 41. Het open akkerland aan de Oude Kleefsebaan (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Een deel van de voormalige akkers ten westen van Groesbeek is bebost, andere delen zijn nog open, maar liggen als grasland naast de aangrenzende bebouwing. Dat deze percelen ooit de uiterste randen van de open akker van Groesbeek waren, is niet of nauwelijks meer te zien.

Het Moesveld heeft inmiddels wel enkele veranderingen te verduren gekregen. Vooral in de oostelijke helft is, ook binnen het akkercomplex, de bebouwing sterk toegenomen. In het westelijke deel is een brede houtsingel aangeplant, en in het uiterste westen zijn twee smalle singels verschenen. De grote openheid is daardoor aangetast, maar door de omvang en het reliëf van het gebied is de visuele impact daarvan niet overal even groot.

Open veld aan de stuwwalflank (2sn1b)

HISTORISCHE KENMERKEN – De drie voorbeelden van dit landschapstype, op de overgang van de stuwwal naar het bekken, vinden we ver van elkaar. Het ene ligt aan de Cranenburgsestraat, het andere aan de weg Grafwegen.

Het voorbeeld aan de Cranenburgsestraat is feitelijk een voortzetting van de hiervoor beschreven open velden aan de stuwwalflank in het bekken, en wijkt qua landschappelijke typering daarvan ook niet veel af. Het gebied kende een strokenverkaveling van hoofdzakelijk akkerland vanaf de Cranenburgsestraat, waarbij de ontginning ogenschijnlijk pas in de 19e eeuw tot aan de Dennenkamp is afgerond. Ook hier lagen paden haaks op de Cranenburgsestraat, die het gebied ontsloten.

Aan de weg Grafwegen hebben we te maken met een ietwat onregelmatige strokenverkaveling van akkerland, haaks op de weg Grafwegen. Het gaat om het oudste akkerland van Grafwegen, nog van vóór de laatmiddeleeuwse uitleg ten noordoosten van de huidige weg met die naam (figuur 42). Deze weg komt voort uit een oude brinkachtige structuur, waardoor parallel aan de huidige weg nog een onregelmatige kavelgrens te vinden is. Veel van de huidige bebouwing staat op de oude 'brink', slechts enkele huizen staan áchter de kavelgrens op het oude particuliere land. Het akkerland werd doorsneden door wegen en paden, die haaks op de straat stonden en naar boven liepen. Perceelsrandbeplanting ontbrak, het gebied was grotendeels open landschap.

Figuur 42. Het oude akkerland van Grafwegen, ten zuiden van de gelijknamige weg, met zandweggetjes die parallel aan de verkaveling naar boven slingeren (foto: RAAP, 7 november 2022).

Het derde voorbeeld ligt aan weerszijden van de Bredeweg, tussen de bebouwde kommen van Groesbeek en Breedeweg. Vanouds was dit een vrij in de woeste grond liggende kamp, met de bebouwing aan de lage zijde aan het huidige Nijerf. Van daaruit strekte het akkerland zich naar het zuidoosten op, de helling omhoog. Het landschap was volledig open, en werd alleen doorsneden door de Bredeweg, waaraan in de 19e eeuw nog geen bebouwing lag.

HUIDIGE TOESTAND – Zoals in vele andere landschappen is akkerland ook hier in grasland omgezet. Alhoewel het oude akkerpad nog aanwezig is, is de visuele relatie met de Cranenburgsestraat hier door de uitbreiding van de tuinen bij de huizen verdwenen.

Zoals hiervoor al aangehaald staat een groot deel van de toegenomen bebouwing op de voormalige 'brink', direct aan de straat. De onregelmatige verkaveling met de paden naar achter is nog goed

herkenbaar, maar het akkerland heeft grotendeels voor grasland plaats moeten maken. Erfbeplanting van de grote erven heeft het landschap iets minder open gemaakt, en in het zuidwesten ligt een forse, landschapsvreemde vijver.

Het gebied tussen Groesbeek en Breedeweg heeft zich in zoverre veranderd dat er door toegenomen bebouwing langs de Breedeweg geen sprake meer is van een uitgestrekt open gebied. Alleen het deel tussen Nijerf en Breedeweg is nog gaaf bewaard gebleven; aan die zijde van de Breedeweg staat ook nog altijd geen bebouwing en dit deel kent ook nog steeds gebruik als akkerland. Het deel tussen Breedeweg en Kapittelland kent zoveel bebouwing dat van een open landschap geen sprake meer is. Tussen de vele erven wordt land nog onder meer voor de aanbouw van mais gebruikt.

Oude kamponginning op de stuwwal (2sn1d)

HISTORISCHE KENMERKEN – Twee oude bouwlandkampen met historisch erf op de stuwwal hebben we als oude kamponginning aangemerkt. Het gaat om de Sint-Maartensberg in het westen en de Sint-Jansberg in het oosten (figuur 43 en figuur 44). Beide ‘middeleeuwse agrarische bedrijven’ bestonden uit enkele onregelmatig gevormde bouwlandkampen, die zich als bloembladeren rond de erven als deel van een waaier uitstrekten. De oude erven lagen daarbij tegen de zuidelijke bosranden. Beide delen werden door een oud boscomplex van elkaar gescheiden, en ook naar het noord(oost)en lag oud bos, waardoor de twee relatief geïsoleerd in het landschap lagen. Mogelijk behoorde een deel van de landerijen in de 14e tot 16e eeuw tot de verpande pachtgoederen van de graaf resp. hertog van Gelre, *dat goit upten hogen Grafwege*.¹⁴⁹

HUIDIGE TOESTAND – Het reliëf zorgt in dit gebied voor hoge belevingswaarden. De beide historische eenheden zijn echter niet meer zo goed herkenbaar als voorheen, doordat de afsluiting met bos aan de noordoostelijke zijde is verdwenen. Daardoor bestaat er een open landschappelijke verbinding met Grafwegen, en dat leidt er met name bij de historische Sint-Jansberg toe, dat er van een afgescheiden landschappelijke eenheid geen sprake is. Het cultuurland op de stuwwal wordt hier als akker- en grasland gebruikt. De vroegere Sint-Maartensberg kent zijn historische erven nog, het erf op de vroegere Sint-Jansberg is nu bebost. Bovendien is door de straatnaamgeving het gebied van de Sint-Maartensberg nu ontsloten door een weg die Sint-Jansberg heet.

¹⁴⁹ Bosch & Schmiermann 1991: 63

Figuur 43. Eén van de oude hoge kampen op de St. Maartensberg, met links een laagte, nu deels bebouwd, waar vroeger een bossingel twee van de oude kampen van elkaar scheidde (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 44. Een oud boerenerf op de St. Maartensberg, naast de westelijke kamp (foto: RAAP, 7 november 2022).

Droge kampongtinging op de stuwwal (2sn1e)

HISTORISCHE KENMERKEN – Verspreid over de hogere delen van de gemeente, van Ubbergen in het noorden tot de Sint-Maartensberg in het zuiden, liggen kampongtingingen die in de vroege 19e eeuw al bestonden en op de heide of in het bos als geïsoleerd cultuurland in gebruik waren. Waarschijnlijk komen ze, net als de landerijen onder de bebouwde kom van Berg en Dal, deels voort uit de uitgifte in erfpacht van percelen vanaf 1645. Bij de kampjes lag vaak een boerderij.¹⁵⁰

Soms waren het smalle uitlopers in erosiedalen van de stuwwal, zoals bij Ubbergen, soms waren het kleine vrij liggende percelen op de meest gunstige locaties van de stuwwal. Ook de Elyzeesche Velden, eigendom van Geldersch Landschap en Kasteelen, is zo'n vroege kampongtinging. Dat gebied is genoemd naar Elis, een landstreek in Griekenland waaromheen de Elyseesche Velden lagen. De velden werden in verband gebracht met Elysion: 'verblijfplaats van de gelukzaligen' in de Griekse mythologie. De naam is zeker niet recent: in 1826 duidde C. ten Hoet Jz. dit dal al aan met de naam *Elijzesche dal*.¹⁵¹ Het is aannemelijk dat deze naam van buitenaf aan dit gebied gegeven is door bezoekers van

¹⁵⁰ In de oude cultuurhistorische waardenkaart uit 2013 hebben we deze kampjes aangeduid als 'kleinschalige kampongtinging op de stuwwal, met buitenplaatskenmerken'. De daadwerkelijke buitenplaatsen en de bebouwde gebieden zijn hiervan nu in de kartering afgesplitst.

¹⁵¹ Ten Hoet Jz. 1826, herdruk 1899: 99

het gebied die werden geïnspireerd door de Romantiek. Plaatselijk zou de akker wel bekend hebben gestaan als de *Westerakker*.¹⁵²

HUIDIGE TOESTAND – Door de gemiddeld genomen wat geringere druk op het gebied, vooral in de zone met veel grootgrondbezit zoals bij Beek en Ubbergen, zijn veel van deze droge kamptontginningen bewaard gebleven. Merendeels worden zij nu als grasland gebruikt, in enkele gevallen staat er binnen de kamp nu een huis en is er een tuin in aangelegd, zoals bij Ubbergen en westelijk van Groesbeek. Richting de Duivelsberg zijn alle percelen echter nog onbebouwd, bij Groesbeek en op de Sint-Maartensberg ligt er lintbebouwing aan de randen van de percelen. In dat laatste geval zijn ze door de ontginningen in de omgeving niet meer als zelfstandige landschappelijke eenheid herkenbaar.

Droge kamptontginning op de stuwwal, nu bebost (2sn1f)

HISTORISCHE KENMERKEN – Niet alle droge kamptontginningen op de stuwwal zijn van bebossing gevrijwaard gebleven. Een deel ervan heeft historisch gezien dezelfde kenmerken als de voornoemde eenheid, maar is door uitbreiding van het bos ook de kamptontginning bebost geraakt.

HUIDIGE TOESTAND – Door deze bebossing zijn deze kamptontginningen niet meer als zelfstandige eenheden herkenbaar. Ze liggen soms direct aangrenzend aan de onbeboste delen, soms ook zijn ze volledig bebost en als zodanig niet meer herkenbaar. Dat zien we onder meer langs de Oude Kleefsebaan in Berg en Dal.

Planmatige kamptontginning op de stuwwal (2sn1g)

HISTORISCHE KENMERKEN – Hiervoor noemden we al het St. Annabosch, dat onderdeel was van het landgoed Den Heuvel (figuur 45 en figuur 46). De kern van het landgoed lag direct noordelijk van het naaldbos. Hier was al in 1832 sprake van een rationeel uitgezet patroon, bestaande uit een groot boscomplex en een aangrenzend erf met enig bouwland. Het landgoed was in die periode eigendom van de erven Van Singendonk. In 1865 werd er noordelijk van de oude boerderij een landhuis gebouwd in opdracht van de weduwe Van der Brugghen-Singendonk, in Zwitserse chaletstijl. Rond dit huis werd een fraaie parkinrichting aangelegd. Door bossen ontstond een groene verbinding met het St. Annabosch.

¹⁵² Deze naam werd via de gemeente Ubbergen verkregen van de vroegere beheerder van het gebied.

Figuur 45. Eén van de weinige lanen op het grondgebied van de oude buitenplaats Den Heuvel (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 46. Landhuis Den Heuvel, gebouwd in 1865 (bron: <https://www.geschiedenisgroesbeek.nl/prent324.htm>).

Na de verkoop in 1926 bleef alleen de aanleg rond het huis van kap gespaard. In de decennia erna verdween de aanleg echter grotendeels alsnog.

HUIDIGE TOESTAND – Behalve de contouren van de buitenplaats in de verkaveling en het natuurlijke reliëf is er van Den Heuvel niet veel meer over. Het grotendeels gesloten landschap van vóór 1926 is nu grotendeels open, golvend landschap. Naar het erf van het oude landhuis loopt nog een fraaie laan, en ook in de erfinrichting lijken nog wat groenelementen herkenbaar te zijn. De bebouwing is naoorlogs.

Vroege naaldbosaanplant, tot bouwland ontgonnen (2sn1h)

HISTORISCHE KENMERKEN – Al voor 1832 waren grote delen van de stuwwal al met naaldbos beplant. Vooral in de 18e eeuw zal dit een stevige vlucht genomen hebben. Een groot deel van dit gebied is, onder zo nu en dan wijzigend bosbeheer, met bos beplant gebleven. Enkele percelen werden al vroeg tot bouwland ontgonnen. Ze bevinden zich zuidelijk van Groesbeek. In de late 19e of vroege 20e eeuw werden hier nieuwe ontginningen uitgevoerd, het ene met en het ander zonder eigen bebouwing. De landschappen waren open en als akkerland in gebruik, met uitzondering van de locaties van de erven. De wegenstructuur ter plaatse sloot aan op dat van het aangrenzende bos.

Figuur 47. De vroege ontginning bij Klein Amerika, nu deel van iets veel groters (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Beide ontginningen bestaan nog, en zijn als zodanig nog grotendeels intact – zelfs de houtsingel in de oostelijke van de twee is nog aanwezig. Doordat echter het volledige bos in de omgeving gekapt is, liggen beide ontginningen nu in een veel ruimere omgeving van agrarisch cultuurland. Daardoor zijn ze als op zichzelf staande eenheden niet meer duidelijk te herkennen.

Beekdalen en broeken

Smal beekdal in stuwwalflank (2sn2a)

HISTORISCHE KENMERKEN – Eén van de belangrijkste beekdalen van de gemeente is dat van de Groesbeek, een door kwel gevoede beek die zijn water naar het oosten toe afvoert (figuur 48). Hierin lagen enkele belangrijke middeleeuwse goederen, waaruit zich de rijkshof in Groesbeek ontwikkelde. Westelijk daarvan, nog wat hoger op langs de beek, werd een kerk gebouwd en groeide het dorp geleidelijk uit. Beide delen, hofterrein en dorp, zijn echter als zelfstandig landschapstype gekarteerd. Het beekdal was in historisch-geografische zin vrij smal, en bestond uit een beekloop met daarlangs een langgerekt perceel grasland aan de noordzijde en een langgerekt bosperceel aan de zuidzijde. Het kasteel van Groesbeek lag wél binnen deze eenheid, maar daarvan was in de 19e eeuw niets meer te herkennen.

Figuur 48. Het beekdal van de Groesbeek is binnen de kern tot dorpspark omgevormd (foto: RAAP, 7 november 2022).

De beek was in de 19e eeuw hier al genormaliseerd. Het bos moet hier al voor 1931 zijn gerooid, maar er is daarna nog lange tijd sprake geweest van een landelijke context met grasland langs de beek en akkerland wat hoger op. Vóór 1958 verrees er bebouwing lang de Hoflaan en de Mariëndaalseweg, waardoor de landelijke strook steeds meer in een stedelijke omgeving kwam te liggen. Het terrein veranderde daarmee geleidelijk in een dorpspark-achtige zone.

HUIDIGE TOESTAND – De toestand als dorpspark heeft inmiddels een soort climax bereikt. In het westen is bebouwing langs de beek geplaatst, terwijl de beek zelf is getransformeerd van een rechte loop naar een bochtige structuur. Op de oevers is een park ingericht, met paden op de hoogste oevers. In het oosten vult de verbrede loop bijna het hele overgebleven smalle dal.

Landgoederen en buitenplaatsen

Oude buitenplaats in een beekdal (2sn3a)

HISTORISCHE KENMERKEN – De enige buitenplaats onder deze categorie is de rijkshof in Groesbeek, die in de 16e eeuw in het landschap terugkeerde als Huis te Groesbeek. Het rechthoekige grachtenpatroon was in 1832 nog aanwezig, maar het huis was al vóór 1768 verdwenen. In 1832 stond er nog enige bebouwing. De structuur van het gebied bleef tot in de vroege 20e eeuw herkenbaar, daarna raakte het gedeeltelijk bebouwd. In 1990 werden de resten van het oude huis bij opgravingen aangetroffen.¹⁵³

Figuur 49. Gereconstrueerd poortfragment in de kern van Groesbeek (foto: Google Streetview, juni 2015).

HUIDIGE TOESTAND – Van de oude buitenplaats is nu zo goed als niets meer herkenbaar. Door het terrein stroomt de Groesbeek, met aan de noordzijde de huizen Dorpsstraat 32-42, Hoflaan 2-2a-2b en Kasteelhof 3-11. Het terrein aan weerszijden van de Kasteelhof ligt op de plek van het vroegere huis. Aan de zuidzijde van de beek, ook nog grotendeels binnen het omgrachte terrein, staat het appartementencomplex Bellevue. Ook is er een oude poort gereconstrueerd (figuur 48)

Oude buitenplaats op de stuwwal (2sn3b)

HISTORISCHE KENMERKEN – Ten noorden van Groesbeek bevindt zich een bijzondere concentratie van buitenplaatsen, die ontstonden doordat welgestelden in het midden van de 17e eeuw hier blokken

¹⁵³ Jas e.a. 2013: 255

grond van de Gelderse Rekenkamer kochten, tegen betaling van een tijs. De kopers waren gefortuneerde inwoners van Nijmegen.¹⁵⁴ In een enkel geval, zoals op de Watermeerwijk, lagen al een bestaande ontginning uit de late middeleeuwen en een volmiddeleeuwse motte.

Figuur 50. Sfeervol beeld op een oude ansichtkaart van de Watermeerwijk.

Voor de ontwikkelingsgeschiedenis van deze buitenplaatsen verwijzen we naar het zeer uitgebreide overzichtswerk van Bouwer over de Watermeerwijk. Belangrijk in dit kader is vooral dat de agrarisch georiënteerde buitenplaatsen in de loop van de geschiedenis zich steeds meer tot echte buitenplaatsen ontwikkelden (figuur 50). Zo werd op het landgoed Watermeerwijk in de eerste helft van de 18e eeuw een sterrenbos aangelegd.¹⁵⁵ In die periode bestond het complex, dat als vier ontginningseenheden door de Rekenkamer was verkocht, uit zeven buitenplaatsen: Westermeerwijk, Grimbergen, Hoge Brandenburgh, Kerstendal, Watermeerwijk, Uilenput en Flierenberg.¹⁵⁶ Het gebied was, en is nog, een afwisseling van bospercelen en open (akker)land, huisplaatsen en plekken tot verpozing (met koepels), en doorsneden door lanen, soms gebundeld tot ster-structuren.

HUIDIGE TOESTAND – Het buitenplaatslandschap is in de Watermeerwijk nog fraai bewaard gebleven. De grootste veranderingen met impact op het landschap zijn de uitbreiding van de bebouwde kom van Berg en Dal ten koste van vooral Kerstendal en in mindere mate Uilenput en de vestiging in 1958 van het Afrikamuseum op het landgoed Grimbergen.

¹⁵⁴ Bouwer 2014: 51

¹⁵⁵ Bouwer 2014: 67

¹⁵⁶ Bouwer 2014: 79

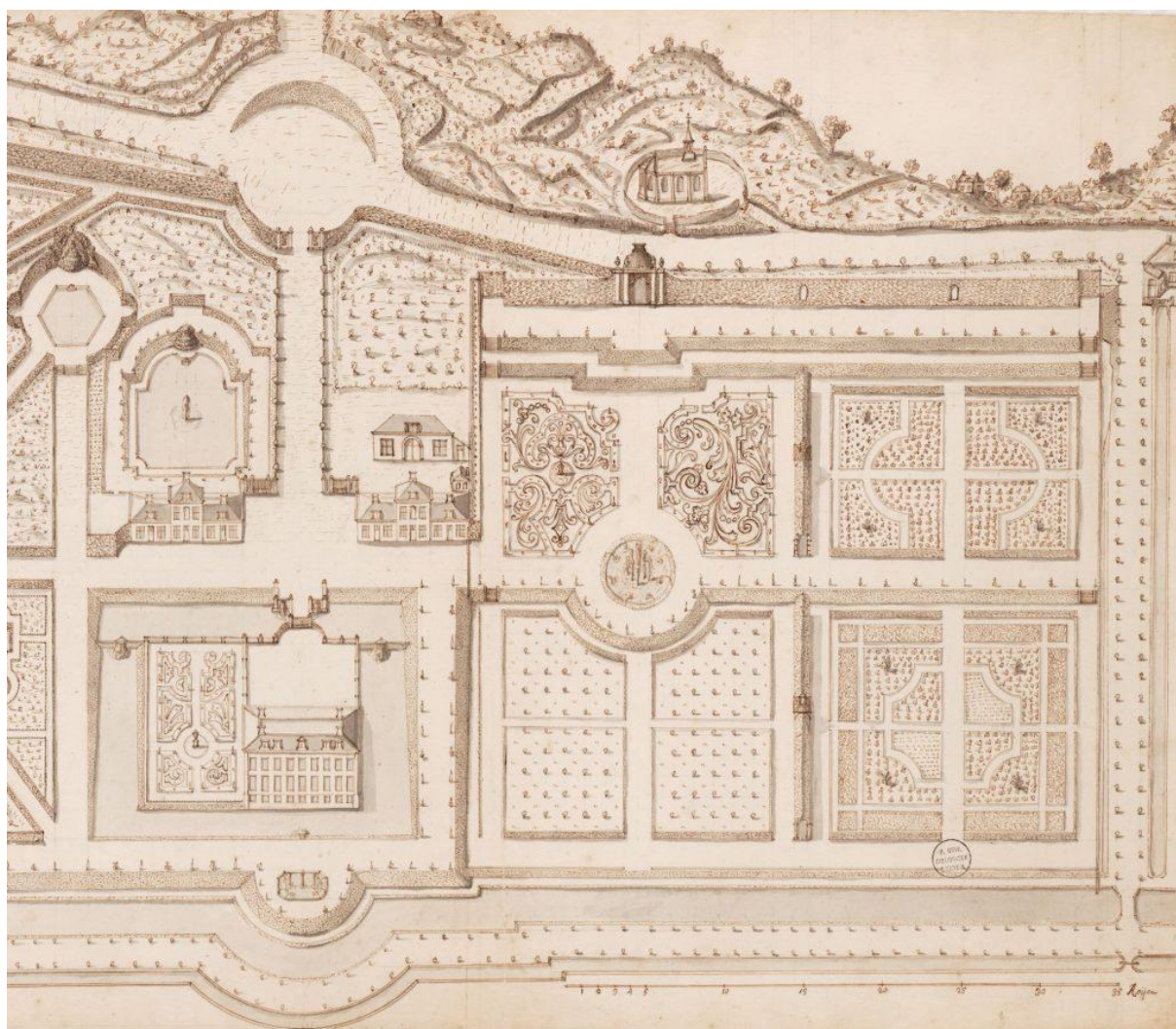
Figuur 51. De buitenplaatsen van de Watermeerwijk op de Tranchotkaart, eerste kwart 19e eeuw.

Oude buitenplaats op de stuwwalflank (2sn3c)

HISTORISCHE KENMERKEN – De enige buitenplaats in deze categorie is Huis Ubbergen, waarvan een voorganger laatmiddeleeuws was. In de 14e eeuw moet er een burcht gestaan hebben.¹⁵⁷ Tussen 1715 en 1868 stond er een huis met een barok park van Daniël Marot op deze locatie.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Van der Heijden e.a. 2020

¹⁵⁸ De tuinen zijn uitgebreid bestudeerd; zie daarvoor een verslag in Van der Heijden e.a. 2020.

Figuur 52. Detail uit de ontwerptekening van de tuinen van Marot, 1715. Dit ontwerp werd gedeeltelijk uitgevoerd. Het noorden is onder, bovenaan zien we nog het kerkje op de stuwwalrand (bron: <https://www.skbl.nl/de-verdwenen-tuinen-van-huis-ubbergen-een-monumentale-geschiedenis/>)

Het kende een rechthoekig omgracht terrein met een langgerekte vijver aan de zijde van het rivierenlandschap en bos met vijvers aan de stuwwalzijde. Bij het huis stond een koetshuis, de huidige villa Rozendal. Na het verdwijnen van het huis werden het park aan de zijde van de Ubbergensdijk verkaveld. In de bossen verrees in 1903 het meisjespensionaat De Refter (Notre Dame des Anges). Bij deze landschappelijke eenheid hoort ook de hervormde kerk, die aan de Rijksstraatweg op een hoger gedeelte van de stuwwalflank staat.

Figuur 53. Oud muurrelict van de buitenplaats, aan de noordwestzijde (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – De huidige situatie is een combinatie van ontwikkelingen in verschillende tijdspannen. De langgerekte vijver langs de Kasteelselaan resteert nog van de barokke tuin, evenals losse elementen en ondergrondse resten ¹⁵⁹, terwijl langs de Ubbergensdijk jongere bebouwing in het verkavelde park staat. Ook het meisjespensionaat uit 1909-1925 van de Franse zusters Kanunnikessen van de H. Augustinus staat er nog, met enkele oude vijvers eromheen. De Kasteelselaan en de Ubbergensdijk waren onderdeel van het oorspronkelijke padenstelsel van de buitenplaats (figuur 53).

Jonge buitenplaats op de stuwwal (2sn3d)

HISTORISCHE KENMERKEN – Vanaf het midden van de 19e eeuw ontwikkelden zich meerdere jonge buitens in de gemeente. We richten ons hier op de buitens die buiten de dorpscontexten c.q. dorpslinten ontstonden.

De eerste jonge buitenplaats die we hier aanduiden is Rhätia, een buitenplaats die in het midden van de 19e eeuw als bosontginning onder de naam Annetteberg ontstond. De ontginning was een bijna rechthoekige eenheid met vooral akkerland, waarbij door en langs het gebied enkele lanen liepen. Aan de noord- en oostkant van de ontginning stonden enkele huizen. Vóór 1911 vond de hernoeming naar Rhätia plaats. In die tijd werd het omliggende bos deels gerooid, waardoor de ontginning opener in het landschap kwam te liggen. Achter huis werden in de ontginning boomgaarden aangelegd. Alhoewel de

¹⁵⁹ Van der Heijden e.a. 2020

terreinen eromheen uiteindelijk wel weer bebost werden, was vóór 1931 het bos aan de oostzijde aan de beurt. Daarna werd het omliggende bos, vooral ten zuiden van de Derde Baan, geleidelijk gerooid. In het laatste kwart van de vorige eeuw werd Rhätia onderdeel van een golfbaancomplex. Daarmee was het karakter als buitenplaats in een landelijke omgeving definitief verleden tijd.

De Holdeurn groeide onder de naam Holthurnsche Hof uit tot buitenplaats nadat Gerardus Roelofs uit Wyler in 1847 de bestaande boerderij kocht en die verbouwde tot landhuis. Rond dit vernieuwde huis werd een buitenplaats met tuinaanleg aangelegd, die steeds verder werd verfraaid, onder meer door tuinarchitect Poortman in 1909.¹⁶⁰ In de tweede helft van de 20e eeuw verloor Holdeurn zijn status als buitenplaats, en werd er een instituut gevestigd: de Katholieke Volkshogeschool voor plattelandsontwikkeling "Ons Erf".

Direct westelijk van de Holdeurn lag de kleine buitenplaats c.q. villa 't Heiveld. Copijn ontwierp in 1906 een tuin rond dit huis. In 1949 kreeg het huis een functie als klooster, eerst van de Dochters der Wijsheid (1949-1957) en daarna van de Broeders van Barmhartigheid van Sint Joannes de Deo (vanaf 1959). Het klooster stond bekend onder de naam Herwarden.¹⁶¹

HUIDIGE TOESTAND – Rond het huis Rhätia ligt nog het oude erf en iets van het aangrenzende, oostelijker gelegen bos. Van een herkenbare buitenplaats is geen sprake meer. Anders is dat voor de Holdeurn, waar nog landschappelijke, tuinarchitectonische en gebouwde relictten aanwezig zijn. Datzelfde geldt voor 't Heiveld c.q. Herwarden. Zowel Holdeurn als Herwarden zijn beschermd als gemeentelijk monument.

Religieus park (2sn3e)

HISTORISCHE KENMERKEN – In het westen van de gemeente bevindt zich het religieus park van de Heilig Land Stichting (figuur 54). Ook hiervan is de geschiedenis al uitgebreid onderwerp van onderzoek geweest.¹⁶² De ontginningen op deze plek gaan, net als voor de voornoemde buitenplaatsen, terug tot het midden van de 17e eeuw. Te midden van deze ontginningen ontwikkelde Arnold Suys (1870-1941) een plan om het Heilig Land naar de mensen te brengen, als de mensen niet naar het Heilig Land konden. Onderdeel daarvan waren de Cenakelkerk en een religieus park daarachter, waarin het leven van Christus kon worden verbeeld. Zo werden er een calvarieberg, Hemelvaartkoepel en Heilig Graf gebouwd. Hierbinnen werd ook een begraafplaats aangelegd. Het reliëf komt deels overeen met het reliëf van Jeruzalem zelf: zo staan de calvarieberg en de Hemelvaartkoepel op hoogtes aan weerszijden van een dal. De Heilig Hartbasiliek kwam nooit volledig van de grond; het entreegebouw is er een niet-afgebouwd onderdeel van. Het staat op de plek van een ouder huis met de naam 'Het Nieuwe Land'. Het religieus park is later gesplitst in een openbaar toegankelijk deel en een deel als openluchtmuseum: het Bijbels Openluchtmuseum, later Oriëntalis. In 1988 werd er een fysieke scheiding in de vorm van een hek tussen de begraafplaats en het openluchtmuseum geplaatst.¹⁶³

HUIDIGE TOESTAND – Het geheel is beschermd als rijksmonument en is cultuurhistorisch van hoge waarde. Het openluchtmuseum is nog als zodanig in gebruik.

¹⁶⁰ <https://www.adlansink.nl/rondje-holdeurn/>

¹⁶¹ <https://www.bergendal.nl/overzicht-monumenten-berg-en-dal>

¹⁶² Barendsen e.a. 2000

¹⁶³ Barendsen e.a. 2000: 105

Figuur 54. Golgotha, in de Heilig Landstichting (foto: RAAP, 24 augustus 2022).

Oude bossen

Oude loofboskern (2sn4a)

HISTORISCHE KENMERKEN – De oude loofboskernen van de gemeente Berg en Dal bevinden zich vooral ten (zuid)oosten van Beek, en van daaruit over de Oude Kleefsebaan richting Flierenberg.

In het midden van de 18e eeuw was slechts het steilste stuk van de stuwwal, onderdeel van het grondbezit van de heren van Beek, bebost. Zo zien we een bosgebied tussen de kerk van Beek en de vroegere rijksgrens door het Filosofendal, een (dun) bebost gebied ten westen van het Kastanjedal op de Ravenberg en een soortgelijke 'strooiing van bomen' ten westen van de Elyzeese Velden. Alles wat zuidelijker lag, ongeveer ten zuiden van een lijn van de flats aan de Stollenbergweg langs Kalorama via de Elzenweg en in het verlengde daarvan verder, was voornamelijk kaal heidelandschap of heide met hier en daar een boom.¹⁶⁴ Het is zelfs maar de vraag hoe waarheidsgetrouw het beeld van de kaart is, in de zin dat de plekken waar bos aanwezig zou zijn, in feite open gebieden met slechts een zeer dunne spreiding van bomen geweest kunnen zijn. Opvallend aan dit landschapstype is de dominantie van loofbos, doorgaans een teken van een relatief vroege (landgoed)bebossing of van voormalige hakhoutproductie. Deze bebossing kan samenhangen met ontwikkeling binnen het landgoedbeheer van de heerlijkheid Beek vanaf de 18e eeuw, maar ook met - zoals in het Nederrijkswald - oudere vormen

¹⁶⁴ Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, invnr. 473, d.d. 1756.

van bosbeheer. Nabij Ubbergen zijn de bossen op de stuwwalflank beheerd door de familie Dommer van Poldersveldt, die op Huis Ubbergen woonde. Pas in de 20e eeuw zijn delen van het gebied voorzien van een gemengde naaldhout-loofhoutbeplanting.

Figuur 55. Rand van het oude loofbos bij Beek (foto: RAAP, 7 november 2022).

Met uitzondering van een stuwwaltop bij Beek was het hele gebied rond 1800 al bebost en is sindsdien ononderbroken bebost gebleven. Het gaat om een zeer reliëfrijk gebied, met veel ingesleten dalen waar waterloopjes in ontspringen. Het noordelijke deel hoorde tot 1949 onder Duitsland, maar is in dat jaar aan Nederland toegevoegd. Plaatselijk vinden we sporen van delfstoffenwinning, maar in tegenstelling tot de naaldbossen verder westelijk is het cultureel reliëf verder beperkt. Ook is de ruimtelijke structuur van het bos veel minder rationeel, deels ook door het grillige reliëf ingegeven. Dit gebied kende een betere lössbodem dan bijvoorbeeld westelijk van Groesbeek.¹⁶⁵

Het loofbos ten zuidwesten van Groesbeek heeft een heel andere voorgeschiedenis. De huidige bosstructuur in relatief een wat vlakker gebied dan zojuist besproken stamt uit de periode 1725-1735. Toen werden de bestaande bossen herverkaveld in een strak orthogonaal patroon, conform de situatie zoals die al sinds 1550 in het Reichswald bestond. Daarbij werden *Gehauen* van 252 morgen aangelegd, die door *rooy- of raaywegen* werden begrensd. Hiertoe behoorden onder meer de bossen

¹⁶⁵ Bouwer 2003: 111

ten zuidwesten van Groesbeek. Het gebied ten noorden ervan was te arm en werd hierin niet betrokken.

HUIDIGE TOESTAND – Het gebied is grotendeels nog steeds met loofhout bebost. Vooral nabij Beek en bij de Flierenberg vinden we incidenteel bebouwing in het gebied. Vooral ten zuiden van de Oude Kleefsebaan is er meer bijmenging met naaldhout dan ten noorden ervan. De oude loofbossen hebben een bijzondere verwachting waar het gaat om historisch-ecologische waarden.

Vroege naaldbosaanplant (2sn4b)

HISTORISCHE KENMERKEN – Ook oud bos, maar van een heel ander karakter dan het hiervoor beschreven loofbos, is het oude naaldbos. De complexen liggen, grof gezegd, aan weerszijden van de Nijmeegsebaan, ingeklemd tussen de heidebebossingen van Heumensoord in het westen en de landgoederen van de Watermeerwijk en de ontginningen ten noorden van Groesbeek in het oosten. De gronden waren in de vroege 18e eeuw merendeels nog te arm voor beplanting.¹⁶⁶ In het laatste kwart van de 18e eeuw werden deze heidevelden alsnog beplant, nu met dennen. Het is dan ook hier dat we veel 'hulpmiddelen' in het reliëf vinden om het opgroeiende bos te beschermen, zoals wallen en rabatten.¹⁶⁷ Het gebied werd en wordt door een orthogonaal wegengrid ontsloten.

HUIDIGE TOESTAND – Dit gebied kent nog steeds een grotendeels aaneengesloten bebossing met naaldhout, hier en daar inmiddels met een mix van naald- en loofhout. Aarden wallen en rabatstructuren zijn nog op veel plekken te herkennen, evenals de ontsluitingsstructuur.

Vroege naaldbosaanplant, verdwenen (2sn4c)

HISTORISCHE KENMERKEN – Zie onder 2sn4c.

HUIDIGE TOESTAND – De kleinschalige, recente ontginningen in het naaldbos zijn hier en daar nog aanwezig, maar hebben door hun geringe omvang weinig impact op het karakter van het gebied in zijn algemeenheid.

Jonge heide-, bos- en broekontginningen

Droge heideontginning op de stuwwal (2sn5a)

HISTORISCHE KENMERKEN – Hiervoor bespraken we de open plekken in de naaldbossen. Dat waren relatief recente ontwikkelingen. Ook al vroeg, deels al in de 19e eeuw, werden delen van de woeste grond in landbouwgrond omgezet. In een enkel geval werd daarbij ook een huis gebouwd. Vaak waren ze klein en kenden ze een min of meer regelmatige structuur. Ze zullen vanuit erven elders in het gebied zijn bewerkt (figuur 56).

HUIDIGE TOESTAND – Door hun geringe omvang is de toestand van deze ontginninkjes sterk afhankelijk van de toestand waarin hun omgeving verkeert. Zo is van de kleinschalige ontginning in het noordwesten van het St. Annabosch door de kap van dat bos niets meer te zien: het is in een groter geheel opgegaan.

¹⁶⁶ Bouwer 2003: 111

¹⁶⁷ Bouwer 2003: 122-123

Figuur 56. Een droge heideontginning op de Duivelsberg (foto: RAAP, 7 november 2022).

Opstreckende jonge ontginningen op de stuwwalflank (2sn5b)

HISTORISCHE KENMERKEN – Tussen Groesbeek en Breedeweg vinden we een jonge ontginning op de flank van de stuwwal, aansluitend aan oudere bouwlandontginningen. Het gaat hier om de Colonjes, een ontginning van vóór 1868 die de strokenverkaveling van de aangrenzende ontginning (zie onder 2sn1b) afmaakte tot aan de Knapheideweg. Tussen de Bredeweg en de Knapheideweg werden dwarswegen aangelegd, die nu 1e en 2e Colonjes heten. Kenmerkend is de grote dichtheid aan kleinschalige bebouwing, al in de vroege 20e eeuw, zowel langs de dwarswegen als aan de Knapheideweg.

HUIDIGE TOESTAND – Het dicht bebouwde karakter van het gebied is in de afgelopen eeuw alleen maar toegenomen. In veel gevallen grenzen de erven van huizen aan elkaar. Een opvallende entiteit in het gebied van de Colonjes is de een wijngaard met het Nederlands Wijnbouwcentrum.

Oude loofboskern, tot bouwland ontgonnen (2sn5c)

HISTORISCHE KENMERKEN – Vooral ten noorden van Groesbeek is een groot areaal van de loofbossen die betrokken waren bij de 18e-eeuwse herverkaveling (zie hiervoor) inmiddels open landschap geworden (figuur 57). Dat gebeurde in meerdere fasen, onder meer in het midden van de 19e eeuw en in de jaren 1920. Het loof-, maar toen ook naaldbos werd gekapt, en de oude ontsluitingen van het bos bleven als landwegen bestaan. De Derde Baan is daarvan het beste voorbeeld, maar ook ten zuiden ervan zien we nog wegen in dit patroon. Na de rooiingen bleven overwegend open landschappen over, met hier en

daar nog kleine bosjes. Verspreid werden erven gesticht, en in dit landschap kreeg na de Tweede Wereldoorlog ook de Canadese oorlogsbegraafplaats een plek. Lerkendael en Foxhill behoren tot de 19e-eeuwse erven in het gebied.

Figuur 57. Het open landschap ten noorden van Groesbeek. Aan de wegenstructuur is nog te herkennen dat het eertijds deel van het Nederrijkswald was (foto: RAAP, 7 november 2022).

Het tweede grote gebied waar rooiing heeft plaatsgevonden is in het gebied ten zuiden van Breedeweg. Dit gebied maakte, net als het bovengenoemde gebied, deel uit van de zone waar in 1725-1735 sprake was van een grootschalige herverkaveling van (loof)bossen. In het Interbellum werd de Knapheide tot landbouwgrond ontgonnen. Er werden enkele boerderijen gesticht, waarvan Klein Amerika de meest prominente is.

HUIDIGE TOESTAND – Het oostelijke en noordelijke deel van de ontginningen heeft nog grotendeels het karakter zoals dat sinds de rooiingen bestaat: uitgestrekte golvende landschappen met hier en daar een erf. In het zuidwesten is dit golvende landschap door de aanleg van een golfbaan veranderd in een halfopen landschap. De oude wegenstructuur is hierbij ingepast.

Op de Knapheide is de omvang van de aanwezige erven fors gegroeid; het open landschap van het gebied is verder bewaard gebleven. Deels is het gebied ook nog altijd als akkerland in gebruik. Zeer karakteristiek in het verder beperkt aangeklede landschap zijn de rijen met forse berken die her en der

langs de wegen bij de erven staan. Door de openheid en de ligging op de stuwwalflank zijn er nog altijd fraaie uitzichten richting het dorp Groesbeek te vinden (figuur 58).

Figuur 58. Rijen met dikke berken langs de weg en fraaie uitzichten naar Groesbeek en de stuwwallen van het Reichswald: Klein Amerika (foto: RAAP, 7 november 2022).

Vroege naaldbosaanplant, tot bouwland ontgonnen (2sn5d)

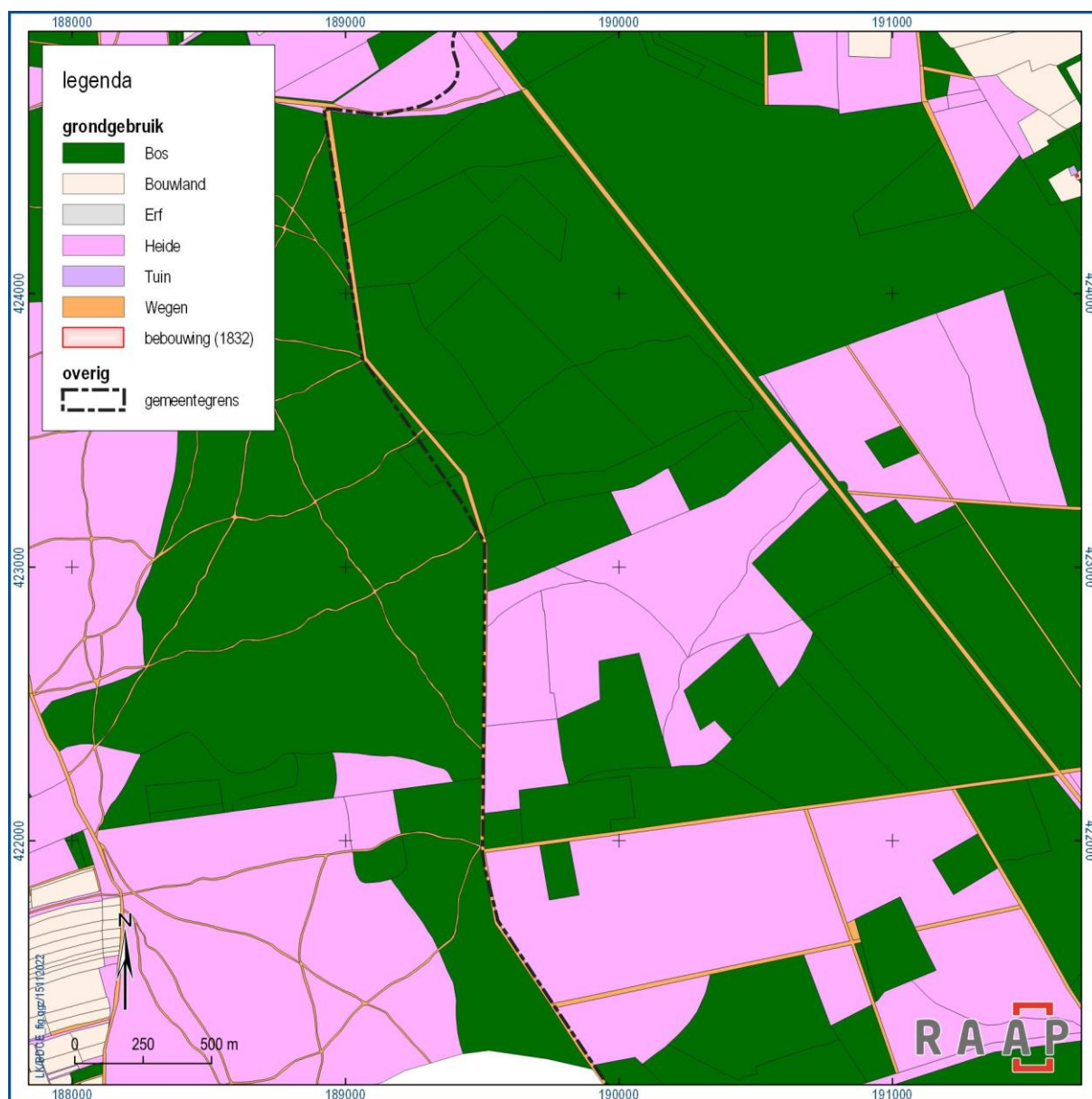
HISTORISCHE KENMERKEN – Onder deze eenheid vallen terreinen die relatief laat, meestal in het Interbellum, van naaldbos in landbouwgrond zijn omgezet. Het gaat om een beperkt aantal terreinen, namelijk ten noordwesten van de Sint-Maartensberg tegen de gemeentegrens. Hier is gebeurd wat in de oorspronkelijke loofbossen, zoals hiervoor omschreven, op veel grotere schaal is gebeurd.

HUIDIGE TOESTAND – Door de ontginning van de omliggende gebieden zijn deze percelen niet meer als afzonderlijke ontginning herkenbaar.

Jonge heidebebossing (2sn5g)

HISTORISCHE KENMERKEN – Het meest arme stuk van de stuwwallen bij Groesbeek, ten noordwesten van de kern van Groesbeek, werd pas na 1832 met naaldbos beplant (figuur 59). Hierbij werd een patroon gevolgd zoals dat ook al eerder zuidelijk werd toegepast. Het gebied kenmerkt zich derhalve door een orthogonaal patroon van bosvakken en paden, evenals door een aantal percelen met rabatten. In het westen is uit het rusthuis op de Lage Hoenderberg in de loop van de 20e eeuw een bungalowpark ontstaan – kern van een recreatielandschap.

Het gaat verder om geaccidenteerde terreinen op de Stollenberg tussen Beek en Berg en Dal, de hoogte tussen het Elzendal en Filosofendal en het noordelijk deel van de Duivelsberg. De openheid en vergezichten moeten in 1826 nog indrukwekkend zijn geweest.¹⁶⁸ In de decennia die volgden groeide de heide, die niet meer werd begraaasd, met loofbos dicht. Uit de Chromotopografische kaart uit 1868 blijkt overtuigend dat het om een geleidelijk proces van verbossing gaat. In 1898 was er een gesloten loofbos aanwezig op de toen tot Nederland behorende voormalige heidevelden.

Figuur 59. De roze zones op deze kaart geven de plekken weer die in 1832 nog onbebost waren (bron: HisGIS Gelderland).

¹⁶⁸ Ten Hoet Jz. 1826, herdruk 1976: 112, 115

HUIDIGE TOESTAND – Het perifeer gelegen gebied in Groesbeek kent nog altijd zijn kenmerkende gemengde bos – voorheen naaldbos – en een gebied met recreatiewoningen. De bossen op de Duivelsberg en bij Beek zijn nog grotendeels gesloten.

Nederzettingen

Flanklintdorp (2sn6a)

Tot dit dorpsstype rekenen we de historische kernen van Beek en Ubbergen. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Geconcentreerd beekdaldorp (2sn6b)

Tot dit dorpsstype rekenen we de historische kern van Groesbeek. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Historisch lint (2sn6c)

Tot dit dorpsstype rekenen we de historische kern van Berg en Dal. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Secundaire functies

Jonge bebouwingsschil (2sn7a)

De jonge bebouwing op de stuwwal bestaat uit de kernen van Heilig Landstichting, Berg en Dal, Beek, Groesbeek en Breedeweg. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Figuur 60. De entree van de Sint-Maartenskliniek (foto: RAAP, 7 november 2022).

Instituutsbebouwing (2sn7b)

Karakteristiek voor bosgebieden is de vestiging van instituten. Niet alleen bestond hier de ruimte, maar de boslucht werd ook nog eens als gezond gezien. In de gemeente Berg en Dal gaat het om Dekkerswald, Werkenrode, de St. Maartenskliniek en De Bron (figuur 60). Door het bosrijke karakter van de terreinen is hun oorspronkelijke landschappelijke context vaak nog herkenbaar. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Sport- of recreatieterrein (2sn7e)

Ook op de stuwwal liggen sport- en recreatieterreinen, waarbij we het bungalowpark hiervoor vanwege zijn situering in relatief dicht bos binnen de heidebebossing hebben besproken. In dit kader noemen we het sportterrein bij Werkenrode en twee sportparken bij kernen, te weten Groesbeek en Breedeweg. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Niet-ontgonnen terreinen

Figuur 61. Het bijzondere, unieke heideterreintje aan de noordrand van Groesbeek (foto: RAAP, 7 november 2022).

Heiderelict (2sn8a)

HISTORISCHE KENMERKEN – Vrijwel de hele stuwwal is óf bebost, óf tot landbouwgrond ontgonnen en naderhand al dan niet voor andere doelen benut. Dat maakt het des te bijzonderder dat een klein terreintje aan de Nieuweweg bij Groesbeek sinds 1832 aan ontginning ontkomen lijkt te zijn (figuur 61). Mogelijk zijn er in het verleden grondstoffen gewonnen.

HUIDIGE TOESTAND – Het historisch-landschappelijk zeer bijzondere terreintje is op dit moment een natuurgebied en nog als heide bewaard gebleven.

4.3 Rivierenlandschappen

4.3.1 Binnendijks rivierenlandschap

Stroomruggen

Oeverwal, regelmatig ingedeeld, met bewoning (4rs1a)

HISTORISCHE KENMERKEN – De regelmatig ingedeelde en bewoonde oeverwallen vinden we in de gemeente Berg en Dal rondom Leuth, Kekerdom en Millingen (figuur 62). De oeverwal wordt hier ontsloten via een aantal parallel lopende wegen, waartussen eveneens parallel lopende weteringen liggen. Haaks op deze wegen vinden we dwarsverbindingen, zowel in de vorm van wegen als in de vorm van weteringen. De structuren buigen met het landschap mee, van een zuidwest-noordoostverloop in het oosten van dit gebied naar een vrijwel west-oostverloop in het westen bij Leuth.

Figuur 62. Fraai, op een woerd gelegen erf ten zuidoosten van Kekerdom (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 63. Het relatief open oeverwallandschap ten zuiden van Kekerdome (foto: RAAP, 7 november 2022).

De wegen verbinden iets hogere delen van het landschap met elkaar, de waterlopen liggen in relatief wat lagere zones. Een deel van de dwarsverbindingen moet zijn aangelegd in oude doorbraakafzettingen, zogenaamde crevasses. Hieruit ontstond een zogenaamde brede straat, die wel als veedrift werd gebruikt.

Bewoning vinden we hier in de vorm van (oude) kernen, zoals Leuth en Millingen, maar ook in de vorm van verspreid liggende erven. Soms clusterden die oude erven zich rond de wegen haaks op de dijk, zoals ten zuidoosten van Kekerdome met de Kapittelshof, Vossenhof en Spaldrup. Een deel van die erven ontwikkelde zich tot omgrachte hoeve of edelmanswoning, zoals het genoemde Spaldrup. Het grondgebruik op de oeverwal was gemengd, met clusters van percelen grasland, van akkerland en van kleine bosjes of boomgaarden. De meeste perceelsranden waren beplant, maar vooral in de lagere delen kwamen ook louter sloten als perceelsbegrenzing voor.

HUIDIGE TOESTAND – Ondanks enkele wijzigingen, met name in de vorm van delfstoffenwinning en uitbreiding van bebouwd gebied, is de landschapsstructuur van wegen en waterlopen, van de spreiding van erven en zelfs van het gevarieerde grondgebruik nog zeer goed bewaard gebleven. Alleen de

perceelsrandbeplanting is in de meeste gevallen verdwenen, waardoor de openheid van het landschap sterk vergroot is (figuur 63).¹⁶⁹

Oeverwal, regelmatig ingedeeld, zonder bewoning (4rs1b)

HISTORISCHE KENMERKEN – Het landschap van de Ooijpolder kent vanouds weinig bewoning (alleen aan de noordwestelijke rand) en een betrekkelijk regelmatige structuur van blok- tot in blokken geordende strookvormige kavels aan weerszijden van de noord-zuid-lopende ‘Kouwe Dijk’ en aan weerszijden van de oost-west-lopende Persingsestraat (figuur 64). Anders dan op de hierboven beschreven oeverwal hebben we in de Ooijpolder historisch gezien vrijwel uitsluitend met grasland te maken, wat een indicatie is dat het landschap iets vochtiger van karakter was. Perceelsgrenzen waren slechts op enkele plekken beplant, zoals in het noordwesten van de polder, en langs wegen. Over een in die vorm verdwenen uitzicht schreef Ten Hoet Jz.: *Wil men op Beek met deszelfs bergen en valleijen den behoorlijkst mogelijken aanblik genieten, zoo begeve men zich, bij den glans der vroege morgen- of late avondzon, van uit het dorp in het daartegenover liggende weiland: en te vergeefs zal men naar woorden zoeken, om zijne verrukking uit te drukken.*¹⁷⁰

Figuur 64. De uitgestrektheid van de oeverwallen zonder bewoning doet al bijna aan de komgebieden denken (foto: RAAP, 7 november 2022).

¹⁶⁹ Wingens 2003: 21

¹⁷⁰ Ten Hoet Jz. 1826, herdruk 1976: 107

HUIDIGE TOESTAND – De Ooijpolder is als cultuurlandschap zeer goed bewaard gebleven. Het gebied is nog altijd vrijwel onbebouwd, en de verkaveling is nog vrijwel intact. Hier en daar zijn kleinere percelen vergroot. In tegenstelling tot een eeuw geleden is het gebied nu deels als akkerland in gebruik. De belangrijkste wijziging is echter het feit dat als gevolg van de huidige opvattingen over landschapsbeheer het gebied in de afgelopen jaren van opvallend veel perceelsrandbeplanting is voorzien, meer dan in de afgelopen anderhalve eeuw het geval is geweest.¹⁷¹

Oeverwal, minder regelmatig ingedeeld, met bewoning (4rs1c)

HISTORISCHE KENMERKEN – Het derde type oeverwal vinden we ten noorden van de Ooijpolder, in een smalle strook langs de dijk van het Ooij Schependom richting Thorn (figuur 65). Het gebied kenmerkte zich vroeger door een duidelijke afwisseling van grondgebruik, met grasland in de lagere delen richting de Ooijpolder en akkerland op de hogere delen langs de bandijk tussen Ooij en de Erlecomse Polder. Ontsluitingen volgden en volgen hier het reliëf van het gebied, met de Leuthsestraat als meest kenmerkende voorbeeld. De oude bewoning, vaak op woerden en daarbij de huisboomgaardjes, ligt in hoofdzaak langs de oude wegen, zoals de Hezelstraat, de Kruisstraat en de Leuthsestraat. Het voorkomen van perceelsrandbeplanting is sterk gebonden aan het genoemde reliëf. Het komt voornamelijk voor aan de randen van akkerland, met in het grasland slechts hier en daar wat kavelrandbeplanting. De meeste percelen werden daar door sloten gescheiden. Vanwege de ligging langs de dijk zijn de doorbraakkolken en de bochtige dijk karakteristieke historische landschapselementen.

HUIDIGE TOESTAND – De structuur van het historisch cultuurlandschap is hier overwegend gaaf bewaard gebleven. De historische verkaveling en de situering van de erven is nog vergelijkbaar met de historische situatie. Hier en daar komen kleine winningsputten voor, die het landschap feitelijk door hun beperkte omvang hier verrijken. Opvallend is, dat net als in de Ooijpolder in het westen van dit gebied de perceelsrandbeplanting is aangebracht op locaties waar deze in de laatste paar eeuwen vermoedelijk niet heeft gestaan. Juist in het gebied met het vroegere akkerland – nu lijkt het grondgebruik willekeuriger over het gebied verspreid te zijn – komen nauwelijks houtsingels voor. Daardoor is de aanplant van opgaand groen op de kavelgrenzen in dit gebied ogenschijnlijk niet meer aan het historisch grondgebruik gekoppeld.

¹⁷¹ Wingens 2003: 21

Figuur 65. Een minder regelmatig verkavelde oeverwal met bewoning, gezien vanaf het erf van de Thornse Molen. De meeste bebouwing lag richting Wercheren, rechts van het gefotografeerde beeld (foto: RAAP, 7 november 2022).

Jonge buitenplaats op de stroomrug (4rs1d)

HISTORISCHE KENMERKEN – De elite streek in de 19e en 20e eeuw toch vooral neer in de heuvelachtige bosgebieden en op de steilranden met uitzicht over de uitgestrekte rivierenlandschappen, maar toch zelden in het rivierenlandschap zelf. Dat maakt de kleine buitenplaats 't Jachthuis tussen Leuth en Kekerdom extra bijzonder. Rond 1931 verrees hier achter de windmolen De Duffelt een huis, dat door middel van een oprijlaan met de Botsestraat verbonden was. Rondom het huis werden een vijver en enkele bijgebouwen, omringd door boomgaarden, geplaatst. Waarschijnlijk werd het grasland aan weerszijden van de oprijlaan toen al als tuin met gazons ingericht. Stichter van huis en buitenplaats was de steenfabrikant J.F.C. Arntz, die tevens Eerste-Kamerlid was.¹⁷²

HUIDIGE TOESTAND – Alhoewel het huis sterk gemoderniseerd lijkt, is de vroegere structuur van de tuin met oprijlaan (bestaande uit kastanjes) en gazons aan weerszijden nog goed herkenbaar (figuur 66). De inrichting direct rond het huis is eveneens aangepast. De buitenplaats is naar het noordwesten uitgebreid. Omdat dit stuk geen onderdeel uitmaakt van de historische contour, is deze niet binnen dit landschapstype opgenomen.

¹⁷² Kadastrale leggers Leuth, reeks 1, artikel 836, dienstjaar 1932

Figuur 66. Huidige toestand van de jonge buitenplaats tussen Leuth en Kekerdorp (bron: PDOK).

Kommen

Onregelmatig verkavelde rivierkom (4rs2a)

HISTORISCHE KENMERKEN – De enige rivierkom van de gemeente Berg en Dal ligt direct ten noorden van het dorp Beek. De kleibodem is hier zwaarder, wat de bewerking zwaarder maakte. In combinatie met het hogere grondwater leidde dit hier tot een historisch gebruik als grasland. Voor het gebiedje met dit type geldt dat het tot 1949 in Duitsland lag, en pas bij de grenscorrectie van dat jaar bij Nederland werd gevoegd. Het was volledig in gebruik als grasland en kende een groot aantal onregelmatige kavels.

Bebouwing lag er niet. Het lag de facto in het stroombed van het Meertje, tussen twee dijkjes in het noorden en het zuiden.

HUIDIGE TOESTAND – Door de veranderde hydrologie is het land tussen het Meertje, Wylerbergmeer en de Querdamm nu niet meer alleen als grasland, maar ook als akkerland te gebruiken (figuur 67). De verkaveling is nog verder opgeschaald. Behoudens een agrarisch gebruikt bijgebouw staat er nog altijd geen bebouwing in het gebied.

Figuur 67. Zicht vanaf de Duivelsberg. Met de bruine lijn is de Querdamm aangegeven, die net op Duits grondgebied ligt. Het omgeploegde land links daarvan is de onregelmatig verkavelde kom. Tussen de bomen zien we nog net het Wylerbergmeer (foto: RAAP, 7 november 2022).

Regelmatig verkavelde rivierkom (4rs2c)

HISTORISCHE KENMERKEN – Hiervoor benoemden we al de ligging van het komlandschap in de gemeente Berg en Dal. Het grootste deel ervan is regelmatig verkaveld, en lag ten noorden van Beek, maar liep door tot Ubbergen in het westen en voorbij Persingen in het noorden. Historisch gezien was het feitelijk in twee delen verdeeld, waarbij beide delen een betrekkelijk regelmatige verkaveling van percelen grasland, door sloten van elkaar gescheiden, kenden. Daartussen liep van oost naar west Het Meertje, een watergang die werd ingesnoerd door twee dijkjes. De gronden daarbinnen waren nóg een slag natter en vermoedelijk niet voor weiding van vee geschikt. Tot 1681 had dit Meertje een meanderend verloop; in dat jaar werd de watergang genormaliseerd. Omdat de historische begrenzingen in de vorm van de kades voor een belangrijk deel verdwenen zijn en de afzonderlijke context nauwelijks meer

herkenbaar is, hebben we Het Meertje – in tegenstelling tot in de vorige versie van de waardenkaart – niet meer als afzonderlijk landschapstype opgenomen, maar als een voor deze rivierkom kenmerkende structuur (figuur 68).

Figuur 68. Het komgebied ten zuiden van Persingen, waardoor het Meertje stroomt (foto: RAAP, 7 november 2022).

Halverwege was er een passagemogelijkheid door middel van een weg, die Beek en Persingen met elkaar verbond. Ook liep vanuit Persingen een weg naar het oosten, richting Thorn. In het komgebied lag geen bebouwing, met uitzondering van een omgrachte buitenplaats in Beek die tegenwoordig binnen de bebouwde kom ligt en daar nog maar met veel fantasie voor te stellen is.

HUIDIGE TOESTAND – Het komgebied van Beek heeft twee gezichten. Vooral in het zuiden is het landschap hier sterk veranderd door de stedelijke uitbreiding van Beek, het komgebied in, en de aanleg van de Nieuwe Rijksweg. Alleen tussen Beek en Ubbergen ligt ten zuiden van de Nieuwe Rijksweg nog een gebied dat aansluit op het landschappelijke karakter van de kom noordelijk ervan. Daarnaast is in de afgelopen halve eeuw Het Meertje verbreed en rechtgetrokken, en zijn de oude dijkjes verdwenen. Het grootste deel van het gebied is nog steeds als grasland in gebruik, met uitzondering van het deel ten noorden van Persingen, waar we akkerland vinden. Opvallend is hier, net als in de Ooijpolder, dat men zelfs in het natste gebied recent perceelsrandbeplanting op de kavelgrenzen heeft aangebracht. Historisch gezien werden de percelen hier door sloten van elkaar gescheiden. Een deel van het gebied

tussen Het Meertje en de Nieuwe Rijksweg is als natuurgebied ingericht, net als het aangrenzende gebied bij het schoolgebouw Notre Dame des Anges aan de zuidzijde van de Nieuwe Rijksweg.

Rivierduin, regelmatig ingedeeld, met bewoning (4rs2r)

HISTORISCHE KENMERKEN – In het komgebied ten noorden van Beek steekt een pleistoceen rivierduin boven de klei uit. Deze hoge, droge plek was al vroeg een aantrekkelijke locatie voor bewoning. We vinden er dan ook naast een kleine kerk met middeleeuwse wortels en een aantal boerderijen (figuur 69). In 1444 werd het duin als Lange Geest aangeduid.¹⁷³

Over het hoogste punt van het duin lag een weg, die de verschillende bewoningslocaties met elkaar verbond en nog verbindt. Aan de randen van het duin en langs de weg stond opgaande beplanting, wat het duin van verre een markante locatie in het open vlakke komlandschap zal hebben laten zijn. Het duin zelf was vooral als grasland in gebruik, met ten noorden van de weg enig akkerland in de 19e eeuw en vrijwel alleen grasland in de vroege 20e eeuw.

Figuur 69. De kerk van Persingen, met enkele huizen en boerderijen gelegen op het rivierduin (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Het rivierduin van Persingen is vooral door de nog bestaande kerk een van ver zichtbare eenheid in het open landschap. De singel- en wegbeplanting op en rond het duin is echter

¹⁷³ Vereniging De Ploegdriever 2008

verdwenen, terwijl ten noorden ervan in het vanouds vlakke landschap juist singels zijn aangelegd. Daardoor is de groene structuur van het gebied eerder omgekeerd geraakt. De hoeveelheid akkerland op het duin is in de afgelopen eeuw toegenomen.

Nederzettingen

Gestrekt esdorp (4rs3a)

Tot de esdorpen, gestrekt of rond maar hier samengepakt onder gestrekt ¹⁷⁴, rekenen we Leuth en Millingen. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Dijkdorp (4rs3d)

Tot de dijkdorpen rekenen we de binnendijkse delen van Kekerdorp. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Secundaire functies

Jonge bebouwingsschil (4rs4a)

De binnendijkse jonge bebouwingsschillen bevinden zich rondom de oudere kernen van Beek, Ubbergen, Leuth, Kekerdorp en Millingen. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Infrastructuur (4rs4d)

De enige infrastructuur die we afzonderlijk als landschapstype onderscheiden hebben, is de N325 vanwege zijn breedte en impact op het landschap. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Sport- of recreatieterrein (4rs4e)

In het binnendijkse gebied ligt een aantal sport- of recreatieterreinen, te weten sportveldcomplexen in Leuth en Millingen, de speeltuin 'De Steense Gemeente' in Millingen en het recreatiegebied Wylerbergmeer met het Wylermeer bij Beek (figuur 70). Landschappelijk gaan we hier niet nader op in, behalve dan te benadrukken dat beide meren een natuurlijke oorsprong hebben en bijzondere relictten van de waterstaatkundige geschiedenis van dit gebied zijn. Ze liggen vermoedelijk in een restgeul waarin ook Het Meertje ligt.

¹⁷⁴ Den Uyl 1958

Figuur 70. De Steense Gemeente in Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Bedrijventerrein (binnendijks) (4rs4f)

In het binnendijkse rivierenlandschap liggen twee bedrijventerreinen, één ten westen van Millingen en één aan de oostkant van Leuth. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Steenfabrieksterrein, hoogwatervrij (4rs4g)

HISTORISCHE KENMERKEN – De meeste (voormalige) steenfabrieken in de gemeente Berg en Dal liggen buitendijks, vaak direct aan de rivier. De enige die in het binnendijkse gebied ligt, is de steenfabriek Groenlanden. Deze steenfabriek kon hier ontstaan doordat de dijk hier dicht tegen de rivier lag, en de steenfabriek dus niet veel verder van het water verwijderd lag dan de andere buitendijkse steenfabrieken. De fabriek ontstond aan de dijk, maar ontwikkelde zich geleidelijk in zuidelijke richting. De klei werd verder zuidelijk en zuidoostelijk gegraven, waar een smalspoor naar toe liep. Na de

Tweede Wereldoorlog kreeg het terrein een functie als onderdeel van de IJssellinie, om Nederland te verdedigen tegen invallen uit het oosten. Deze periode voegde eigen erfgoed aan het terrein toe.

Figuur 71. Steenovenrestant op het oude steenfabrieksterrein van de Groenlanden (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Van de steenindustrie is op het terrein niet veel meer over, de fabriek en bijgebouwen zijn gesloopt. Wel staat er nog een oude steenovenrestant (figuur 71). De laag uit de Koude Oorlog is juist aan allerlei relictten nog goed herkenbaar, binnen de context van het deels opgehoogde terrein.

Complex van kleiputten, met natuurontwikkeling (4rs4h)

HISTORISCHE KENMERKEN – Voor de vele steenfabrieken was continue nieuwe aanvoer van grondstof noodzakelijk. De uiterwaarden boden daarvoor te weinig ruimte, dus werd er vooral in de loop van de 20e eeuw ook binnendijs gegraven. Via smalsporen werd de klei uit de fasegewijs uitgegraven terreinen naar de steenfabriek vervoerd. Na afsluiting van de winning werden de gebieden vaak herbestemd tot natuurterrein, bestaande uit een afwisseling van open water, drassig grasland en

(wilgen)opslag. Dergelijke winningslocaties lagen ten zuiden van de Groenlanden en ten noordoosten van Leuth (figuur 72).

Figuur 72. Een binnendijkse kleiput met opslag van wilg ten noorden van Leuth (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – De verschillende kleiputten zijn door de manier van winning vrijwel allemaal kleinschalig en gecompartmenteerd gebleven, in tegenstelling tot het buitendijkse gebied waar ook grootschalige zandwinning heeft plaatsgevonden. De compartimentering maakt de winningsgeschiedenis vaak goed afleesbaar. Slechts hier en daar gaat het om grotere waterpartijen, zoals bij de Zeelt ten noordoosten van Leuth. Natuur is nog steeds de belangrijkste bestemming van deze gebieden, die vaak omringd door of tegen agrarisch gebruikt gebied liggen.

Zandwinplas (4rs4i)

De enige binnendijkse zandwinplas bevindt zich ten oosten van Leuth. De zandwinning bij het oude erf Biesterveld startte vóór 1966. Het oude erf wordt nu aan drie zijden door de winningsplas omgeven, en het historisch cultuurlandschap eromheen is vergraven.

4.3.2 Uiterwaarden

Agrarisch landschap

Uiterwaard, in agrarisch gebruik (4ru1a)

HISTORISCHE KENMERKEN – De steenindustrie heeft vooral in de 20e eeuw een zwaar stempel op het buitendijks rivierenlandschap gedrukt. Veel van de voorheen agrarisch gebruikte landschappen zijn onder een industrieel en/of een natuurontwikkelingslandschap verborgen geraakt. Alleen langs de dijk bij Millingen is dit niet gebeurd, vermoedelijk omdat de uiterwaard hier te smal was voor de vestiging van grootschalige steenfabrieken en er daardoor ook geen voormalig industrieel landschap voor natuurontwikkeling beschikbaar kwam (figuur 73). Historisch gezien hebben we hier te maken met een dynamisch landschap van ooibossen, kleine weilandjes en een enkele steenoven, zoals tegen de grens tussen Millingen en Bimmen. Tussen deze twee gebieden kwam een scheepswerf tot stand, en in het westen tegenover de Pannerdense Kop lag tot ver in de 20e eeuw nog een huis.

Figuur 73. Het buitendijkse grasland ten oosten van Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Het landschap is in de afgelopen eeuw van een hoogdynamisch in een laagdynamisch landschap veranderd. Zowel de bebouwing, als de kleinschalige industrie, als het

ooibos is er verdwenen. Het gebied bestaat nu volledig uit open grasland tussen de dijk en de rivieroever.

Uiterwaard, in agrarisch gebruik (met sporen van kleiwinning) (4ru1b)

HISTORISCHE KENMERKEN – De omgeving rond Ooij en Erlecom is in deze paragraaf een buitenbeentje (figuur 74). Vanouds gaat het hier om een uiterwaard, waardoorheen een Waalmeander liep die in het landschap nog heel fraai herkenbaar is. Het gebied lag buitendijks en wordt in het zuidwesten nog begrensd door de oude, bochtige bandijk. Aan de rivierzijde ligt de Erlecomse dam, die ervoor zorgde dat het gebied al eeuwen geleden werd binnengedijkt en intensiever kon worden gebruikt. Langs de oude Waalbocht lagen de lagere landerijen, in gebruik als grasland en met een mix van sloten en sloten met perceelsrandbeplanting als kavelgrenzen. Ook kwamen langs dat water wel kleine bosjes voor. Wat verder van de oude rivierloop lagen de hogere delen, kleine oeverwallen, die als akkerland gebruikt werden en waar eveneens grote, onregelmatige percelen door houtsingels omgeven werden. Bebouwing kwam vooral langs de dijken en de wegen voor, maar ook wel geïsoleerd op de hogere delen van het gebied, zoals de Lindjeshof in het zuidoosten van Erlecom. De groeiende steenfabrieksterreinen breidden zich soms tot in dit gebied uit, zonder daarbij het terrein te hoeven ophogen. Om die reden hebben we deze delen van de steenfabrieken niet onder de 'hoogwatervrije' steenfabrieken gerekend.

Figuur 74. Agrarisch cultuurland ten oosten van Ooij, dat buiten de oude bandijk ligt (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Het gebied heeft zijn historische structuur nog grotendeels behouden, al is de verdeling tussen akkerland en grasland niet meer strikt aan de hoogte van het terrein gebonden. Van de vele perceelsrandbeplanting is nu weinig meer over. De erven liggen nog op vergelijkbare locaties als voorheen – langs wegen en dijken, soms los in het land. Een belangrijke toevoeging is dat hier en daar bescheiden sporen van kleiwinning voorkomen, met name ten noorden van de kern van Ooij.

Zone van verlande kil/strang (4ru1v)

HISTORISCHE KENMERKEN – Door verlanding is de oude meander bij Erlecom niet meer overal even goed herkenbaar. De Ooijse Graaf is daarvan een relict, maar door grondstofwinning van het dikke pakket klei hier is plaatselijk de oude meander nog beter zichtbaar geworden.¹⁷⁵ Op enkele plekken heeft die winning niet plaatsgevonden, waardoor de meander geheel verland is. Dit zien we met name in de kern van Ooij. In het laatste deel van de 20e eeuw heeft de bebouwing hier het voormalige steenfabrieksterrein bereikt.

HUIDIGE TOESTAND – Het tracé van de oude Waalmeander is als groenzone in het stedelijk gebied van Ooij aanwezig. De meander is daardoor zeer goed beleefbaar gebleven.

Kil/strang (4ru1w)

HISTORISCHE KENMERKEN – Ondanks de ingrijpende vergravingen in een groot deel van de uiterwaarden in de gemeente Berg en Dal zijn de relictten van de dynamische riviergeschiedenis, vaak tegen de dijk gelegen, hier nog goed beleefbaar gebleven (figuur 75). Veel van deze relictten laten ons nog zien hoe grillig het gedrag van de rivier tot een paar eeuwen geleden nog was. Belangrijke rivierverleggingen vonden plaats tussen Ooij en Lent en tussen Kekerdome en Gendt, waar de rivier in het buitendijkse gebied zijn meanders verlegde. De enorme effecten die dit op het landschap had, zijn in zijn dissertatie door Overmars enkele jaren geleden beschreven.¹⁷⁶

HUIDIGE TOESTAND - Van die oude rivieren zijn langs de dijken nog laagtes bewaard gebleven, als fossiele relictten van een al lang vastgelegd systeem. Juist hun gave contouren in een zeer dynamische

¹⁷⁵ Overmars 2009: 21

¹⁷⁶ Overmars 2020

omgeving geven de waarde van deze waterpartijen aan. Met name in de omgeving van de Millingerwaard, het meest actief vergraven uiterwaardlandschap, zijn de strangen het meest aangetast.

Figuur 75. In het vergraven buitendijkse gebied tussen Leuth en Kekerdome liggen nog relictten van een oude strang (foto: RAAP, 7 november 2022).

Nederzettingen

Dijklint (4ru3a)

Tot de buitendijkse dijklinten rekenen we een locatie bij het oude dorp Ooij, dat zich voor het overige binnendijs bevond. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Dijkdorp (4ru3b)

Minder regelmatig was het oude dijkdorp Kekerdome, dat als een klein cluster buiten de bandijk op een woerd ontstond. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Secundaire functies

Bedrijventerrein (buitendijks) (4ru4b)

Bij Millingen, Erlecom en Ooij ontstonden buitendijks bedrijfslocaties, deels aangrenzend aan steenfabrieken en deels met andere functies, zoals de scheepswerf in Millingen (figuur 76). Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Figuur 76. De scheepswerf bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Jonge bebouwingsschil (buitendijks) (4ru4c)

Ooij is het enige dorp dat in de 20e eeuw buitendijks uitbreidde, wat alleen maar kon omdat deze voormalige uiterwaard toen al binnengedijkt was. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Sport- of recreatieterrein (ru4e)

Om eenzelfde reden kon er ook buitendijks een sportveldencomplex in Ooij worden aangelegd. Landschappelijk gaan we hier niet nader op in.

Complex van kleiputten (4ru4k)

HISTORISCHE KENMERKEN – Buitendijks bij Ooij ligt een kleiput, waar de natuurontwikkeling nog minder actief lijkt te zijn bedreven. De put moet al vóór 1931 zijn aangelegd en later een andere vorm hebben

gekregen. Doordat het land eromheen agrarisch gebruikt bleef worden, vult de waterplas nu het hele 'winningsterrein'.

HUIDIGE TOESTAND – De put heeft nog de vorm die het al vóór 1957 kreeg. Langs de randen staat enige opgaande beplanting.

Complex van kleiputten, met natuurontwikkeling (4ru4l)

HISTORISCHE KENMERKEN – Met name de zone langs de oude Waalmeander van Erlecom was aantrekkelijk voor ontkleining vanwege het relatief dikke kleipakket in de laagte, waardoor hier een aaneengesloten reeks aan winningsputten is ontstaan. De winning heeft bijgedragen aan de herkenbaarheid en beleefbaarheid van de aangrenzende, eerder sterk verlande structuur (figuur 77).

Een tweede gebied dat we hieronder rekenen is het noordelijke en zuidelijke deel van de Millingerwaard, waar nog veel fraaie overblijfselen van kleinschalige kleiwinning te vinden zijn. Net als de binnendijkse kleiputten gaat het vaak om gecompartmenteerde winningsterreinen.

Figuur 77. De kleiput bij Erlecom, nu een fraai natuurgebied (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – In beide gebieden is door de kleinschalige, fijnmazige winning het historisch cultuurlandschap in bijzondere mate leesbaar en beleefbaar. Dat geldt zowel voor de zone langs de

oude Waalmeander als voor de wijze waarop de Millingerwaard zich in fysisch-geografische zin gevormd heeft. De winningsputten volgen hier de oude rivierarmen.

Uiterwaard, met natuurontwikkeling (met sporen van kleiwinning) (4ru4m)

HISTORISCHE KENMERKEN – In veel andere uiterwaarden dan de Millingerwaard hebben we in eerste instantie met een natuurontwikkelingslandschap te maken: een verruigd landschap met vermoedelijk vooral oppervlakkige afticheling en weinig diepe winningsputten. De uiterwaarden werden in de 19e en vroege 20e eeuw deels agrarisch gebruikt (Buiten Ooij en een gebied bij Erlecom) en deels stonden er ooibossen, zoals ten oosten van de Groenlanden en bij Erlecom.

Figuur 78. De uiterwaarden van de Buiten Ooij (foto: RAAP, 7 november 2022).

HUIDIGE TOESTAND – Al deze gebieden kennen nu een verruigd landschap, een combinatie van natuurlijk grasland en opslag. Vooral in de Buiten Ooij is de oude verkaveling nog goed herkenbaar, elders gaat het om gebieden waar het oude cultuurlandschap met een nieuwe laag is overschreven. Alle gebieden hebben gemeen dat hier nog sporen van kleiwinning aan te treffen zijn.

Uiterwaard, met natuurontwikkeling (4ru4n)

In twee kleine deelgebieden is van kleiwinning niets te herkennen, maar dat wordt vooral veroorzaakt door de grote zandwinning eromheen, namelijk bij de Millingerwaard. Op dit sterk veranderde landschap zonder cultuurhistorische relictten gaan we niet nader in (figuur 79).

Figuur 79. De vergraven uiterwaarden bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Steenfabrieksterrein, hoogwatervrij (4ru4s)

HISTORISCHE KENMERKEN – Aan de Waal ligt een hele serie voormalige steenfabrieksterreinen, vaak op een landschappelijke verhoging, waar zich in de late 19e en vroege 20e eeuw een belangrijk deel van het economische leven van de vroegere gemeenten Ubbergen en Millingen afspeelde (figuur 80). Sommige steenfabrieken kwamen uit oude steenovens voort, andere werden volledig nieuw gesticht. Om ze te vrijwaren van invloed van hoogwater, werden terreinen opgeworpen waarop de gebouwen werden geplaatst.

De daadwerkelijke oven, de droogschuren, de transportinfrastructuur en bijbehorende woningen: ze vormden samen de typische maar voor arbeiders zware context van het bestaan. Op de meeste

locaties is de steenindustrie al lang ten einde en zijn de oude fabrieksgebouwen verdwenen. Terreinen liggen braak of zijn bij het aangrenzende natuurgebied getrokken.

HUIDIGE TOESTAND – Op de meeste locaties is de steenindustrie al lang ten einde en zijn de oude fabrieksgebouwen verdwenen. Terreinen liggen braak of zijn bij het aangrenzende natuurgebied getrokken. Vooral bij Erlecom is nog iets van de vroegere steenindustrie herkenbaar.

Figuur 80. Eén van de weinige oude steenfabrieken in de regio, gelegen bij Erlecom, in afbraak (foto: RAAP, 7 november 2022).

Kil/strang, voor grondstofwinning vergraven (4ru4t)

HISTORISCHE KENMERKEN – Waar we eerder over de zone langs de oude Waalmeander spraken, belichten we nu de meander zelf. Die is door kleiwinning grotendeels uitgegraven. Deze voormalige Waalmeander, die nog deels open ligt maar door afticheling sterk veranderd is, staat sindsdien bekend als de Ooijse Graaf, Oude Wael of Oijse Water (figuur 81).

HUIDIGE TOESTAND - Na het beëindigen van de winning zijn de gebieden als natuurgebied bestemd, waardoor langgerekte linten door het cultuurlandschap zijn ontstaan. Ze zijn door de opgaande

beplanting visueel goed herkenbaar gebleven, en het verhaal van de landschapsgeschiedenis is hier goed herkenbaar.

Figuur 81. De uitgegraven maar daardoor nog herkenbare oude Waal. De eigenlijke Oude Waal ligt achteraan in het groen, daarvoor de vergraven zone ernaast (foto: RAAP, 7 november 2022).

Zandwinplas (4ru4z)

De gemeente Berg en Dal kent een aantal grote buitendijkse zandwinplassen, waarvan de Bisonbaai en de Kaliwaal de bekendste zijn (figuur 82). Hun ontstaan dateert al van vóór 1957. De gebieden hadden waarschijnlijk hun waarde voor de kleiwinning verloren, terwijl de transportmogelijkheden vanuit deze buitendijkse gebieden uitstekend te noemen waren. Dat verklaart ook dat een deel van deze gebieden een directe verbinding met de rivier heeft. Sommige plassen vormen daarop een uitzondering; de zandwinplas bij Erlecom ligt ver van de rivier vandaan; de winning startte hier vóór 2006. In de laatste jaren is deze 'collectie' aan winningsplassen uitgebreid met de uitgebreide plassen in de Millingerwaard, parallel aan de dijk.

Figuur 82. De Bisonbaai tussen de natuurlijke opslag (foto: RAAP, 7 november 2022).

Water

Rivierloop (4W)

HISTORISCHE KENMERKEN – Een belangrijke historische constante in de gemeente Berg en Dal is de rivierloop van de Waal (figuur 83). Met een constante doelen we op het bestaan van een rivierloop gedurende millennia van de geschiedenis, maar niet op het precieze tracé. Dat is namelijk pas enkele eeuwen oud. We somden hiervoor al op dat zowel de Waal bij de Buiten Ooij als bij Millingen zeer dynamisch geweest is. Beide delen van de rivier kwamen pas in de loop van de 18e eeuw min of meer tot stilstand. De afsnijding van de meander bij Erlecom is ouder; al vóór 1548 en waarschijnlijk zelfs vóór 1506 heeft de natuur hier zelf voor een scheiding tussen Gendt en Erlecom gezorgd.¹⁷⁷ Met de oprichting van Rijkswaterstaat en de ingrijpende rivierverbeteringswerken in de laatste 200 jaar is de rivier tot staan gebracht. Langs een groot deel van de oevers zijn kribben aangebracht om de eroderende werking van de rivier tot staan te brengen, eerst aan de buitenbochten en in de 20e eeuw ook plaatselijk aan de binnenbochten.

HUIDIGE TOESTAND – De Waal heeft in sterke mate het karakter behouden wat hij door bekribbingswerken in de 19e en vroege 20e eeuw gekregen heeft. Kenmerkend voor de gemeente Berg

¹⁷⁷ <https://erlecom.info/erlecomsedam>

en Dal is de afwisseling in zichtbaarheid van de rivier: op sommige plekken loopt hij vlak langs de dijk, elders liggen er uitgestrekte uiterwaarden voor.

Figuur 83. De splitsing van Waal en Pannerdens Kanaal (foto: RAAP, 7 november 2022).

4.4 Waardering

4.4.1 Inleiding

Cultuurhistorische waarde is niet hetzelfde als esthetische waarde. Het landschap kan mooi gevonden worden vanwege de uitzichten of het aanwezige groen, maar dat betekent niet automatisch dat de cultuurhistorische waarde ervan ook hoog is. Het glooiende landschap aan de Wylerbaan met de bosrand op de achtergrond is indrukwekkend, maar cultuurhistorisch van beperkte betekenis: hier is een oude bosrijke buitenplaats verdwenen. Was het bosgebied intact geweest, dan was de cultuurhistorische waarde hoger geweest. Deze kanttekening is belangrijk om de beperking van de cultuurhistorische waardering weer te geven. De waardering is gevisualiseerd op kaartbijlage 4.

Bij deze waardering past meer kanttekeningen. Belangrijk is dat de waardering enkel en alleen uitgesproken is vanuit een *cultuurhistorisch perspectief* en daarbinnen zelfs nog vanuit een *historisch-geografisch perspectief*. Dat betekent onder meer dat esthetische aspecten niet zijn meegenomen als ze niet uitsluitend op cultuurhistorie betrekking hebben. Ook stedenbouwkundige aspecten hebben we niet in de sectorale landschapswaardering betrokken. Een stedenbouwkundige analyse van Groesbeek heeft immers niet plaatsgevonden. Bouwkunst is wel in de waardering van landschappen meegenomen

als deze duidelijk een ondersteunende functie had, zoals bij Oriëntalis, maar bebouwde kommen, ook al komen daar clusters van gebouwd erfgoed voor, hebben we vanuit landschappelijk perspectief niet gewaardeerd. Zie daarvoor de stedenbouwkundige waardering.

Ook al kunnen we landschappen vanuit cultuurhistorisch perspectief als waardevol aanmerken, dat betekent echter geenszins dat er een stolp overheen moet en het een museum moet worden. Met de nodige randvoorwaarden kan zo'n gebied een levend landschap blijven. Bovendien betekenen veranderingen niet per definitie een waardenverlaging.

Daar komt bij dat ook kan een ernstig onttakeld landschap niet aan zijn lot hoeft te worden overgelaten, zeker niet bij voldoende draagvlak voor kwaliteitsverbeteringen. Zou je die gebieden wel aan hun lot overlaten, dan worden goede landschappen alleen maar beter en slechte alleen maar slechter (en wordt het verschil tussen 'goed' en 'slecht' dus steeds groter). Daarbij komt dat een kwaliteitsverslechtering van het ene landschap van invloed is op het naastgelegen andere landschap. Juist de historisch gegroeide contrasten *tussen* de landschappen zijn immers waardevol.

Kwaliteitsverbetering van landschappen is gelukkig mogelijk en zéér aanbevelenswaardig, daar waar bij archeologie een afgraving betekent dat het archeologisch erfgoed ook echt voor altijd weg is en niet gereconstrueerd kan worden. In hoofdstuk 7.1 zullen we handvatten geven voor de omgang met de onderscheiden landschapstypen.

4.4.2 Zeer hoge waarde

De gemeente Berg en Dal kent een substantieel aantal gebieden met een zeer hoge waarde. Deze gebieden zijn als toppers binnen de gemeente te beschouwen, met relatief weinig veranderingen en/of vaak een hoge dichtheid aan bijzonderheden. In het rivierenlandschap springt vooral de Ooijpolder eruit. Ondanks de toename van de hoeveelheid opgaand groen als gevolg van natuurontwikkelingsmaatregelen is de cultuurhistorische kwaliteit nog altijd erg hoog. Dat geldt ook voor de buitendijks gelegen Oude Waal. Nabij Kekerdom gaat het om enkele strangen en een bijzonder gestructureerde oude kleiwinningsput. Daarnaast heeft de loop van de Waal een zeer hoge waarde.

In het hogere deel van de gemeente is vooral het stuwwallandschap tussen Beek en Ubbergen in het noorden en Berg en Dal in het zuiden van zeer hoge waarde, onder meer door de bijzondere combinatie met buitenplaatsen en kloosterterreinen. Ook een aantal oude buitens en het park van de Heilig Landstichting worden tot de zeer hoog gewaardeerde gebieden gerekend. Ook het bosgebied ten westen van Groesbeek en de Bruuk hebben een zeer hoge cultuurhistorische waarde.

Figuur 84. Het zeer waardevolle cultuurlandschap op de Duivelsberg (foto: RAAP, 24 augustus 2022).

4.4.3 Hoge waarde

Een hoge waarde is verreweg aan het grootste deel van de gemeente toegekend. Deze gebieden kennen een zeer groot aantal cultuurhistorische kwaliteiten, al behoren ze niet tot de toppers. Het gaat om de stroomrugontginningen en een deel van de uiterwaarden van Millingen, om een deel van de bossen en om grote arealen aan kampongtingingen van Groesbeek. Ook de delen bij Beek en Ubbergen die niet zeer hoog scoren, scoren dan meestal een hoge cultuurhistorische waarde.

4.4.4 Gemiddelde waarde

Gebieden met een gemiddelde waarde kennen nog wel hun historische hoofdstructuur, maar zijn op details vaak sterk veranderd. Ze bieden context aan de cultuurhistorische hoofdstructuur, maar vormen niet de belangrijkste onderdelen ervan. Met de nodige impulsen is de cultuurhistorische kwaliteit er in veel gevallen nog te versterken. Voorbeelden zijn de beperkt vergraven delen van de Millingerwaard, het komgebied bij Beek, het ontboste glooiende landschap aan de Wylerbaan, de jonge ontginningen tussen Groesbeek en De Horst en het voormalige akkerlandschap hoog op Grafwegen.

4.4.5 Lage waarde

Gebieden met een lage waarde hebben een belangrijk deel van hun cultuurhistorische kwaliteiten verloren. De kans is vaak zeer gering dat die daar nog te herstellen zijn, bijvoorbeeld als gevolg van vergravingen. Meestal gaat het om incidentele locaties, niet om grotere gebieden. In de gemeente Berg

en Dal gaat het met name om de sterkst vergraven delen van de Millingerwaard, de winningsplassen bij Zeeland en Erlecom, het verruigde natuurgebied bij Notre Dame en de golfbaan aan de Derde Baan in Groesbeek.

5 Landschapselementen

5.1 Infrastructuur

5.1.1 Wegen

Inleiding

Al in het verleden koos de mens vaste routes om zich door het landschap te bewegen. Vaak werd daarbij gekozen voor de hogere delen van het landschap, die vaste grond onder de bewegende voeten boden. Daarnaast werd voor interlokale verbindingen een zo kort mogelijke route via die drogere grond gekozen, terwijl voor lokale verbindingen een wegenpatroon in de vorm van een spinnenweb gekozen werd: alles werd met alles verbonden. Dit laatste is vooral goed aan de vroegere wegenstructuur ten zuidoosten van het dorp Groesbeek te herkennen.

Verbindingen over de stroomruggen

In het rivierengebied waren de verbindingen enerzijds gebonden aan de hogere delen van het landschap, de stroomruggen, maar daarnaast ook aan de dijken die vanaf de late middeleeuwen het landschap domineerden. Vooral op de bredere stroomruggen lagen parallel aan deze dijkroutes ook andere verbindingen, zoals heel duidelijk tussen Leuth en Millingen en ten zuidwesten van Ooij te zien is. Deze parallelle routes werden door haakse verbindingen met elkaar verbonden. Deze haakse verbindingen lagen vermoedelijk vaak op de plekken waar oude doorbraakgeulen, crevasses, in de ondergrond aanwezig waren. Langs deze geulen ontstonden veel van de dorpen in het rivierengebied, die daarmee haaks op de dijk gesitueerd waren. Leuth en het lint ten zuiden van Kekerdorp naar Spaldrup zijn hiervan de duidelijkste voorbeelden.

Verbindingen in het stuwwallandschap

Ook in het stuwwallandschap lagen de belangrijkste verbindingen parallel aan de hoogtelijnen. Het duidelijkste voorbeeld is de Rijksweg langs de flank van de stuwwal door Beek en Ubbergen waarover later meer. Hoger op de stuwwal is de Oude Kleefsebaan de evenknie van de Rijksweg. Beide doorlopende routes worden door oude paden en weggetjes in de droogdalen van de stuwwalflank met elkaar verbonden, de plekken waar men het meest geleidelijk de stuwwal kon beklimmen. Het achterliggende glooiende stuwwallandschap, zonder de abrupte overgang zoals we die aan de rivierzijde zien, laat veel meer een klassiek wegenpatroon van pleistoceen Nederland zien. Hierbij gaat het om een wegenpatroon dat stervormig naar een centraal punt toe loopt, in dit geval de kern van Groesbeek. Dat geldt zowel voor de oude bochtige landweggetjes als de al vroeg aangepaste interlokale verbindingen door het Nederrijksval, zoals de Mooksebaan, Rijlaan, Maldensebaan, Nijmeegsebaan, Postweg, Zevenheuvelenweg en Wylerbaan. De wegen zijn oud, de namen relatief jong. Zo heette de Mooksebaan in 1570 nog *die Sandt straet*, werd de Rijlaan aangeduid als de weg *nae die Hoemense molen* en de Bisseltsebaan op de provinciegrens met Limburg *den Heeren Baen na Moock*. De Zevenheuvelenweg en de Wylerbaan waren toen nog kleine landwegen door het bos. De Bisseltsebaan was toen al een echte baan, een recht, gerationaliseerd tracé. De andere wegen werden in de eeuwen daarna aangepakt. Waarschijnlijk danken veel banen, waaronder de Mookse Baan en

Heumense baan (Rijlaan), hun rechte tracés aan de herindeling van de structuur van het Nederrijkswald in de periode 1725-1735.¹⁷⁸

Figuur 85. De kaarsrechte Wylersbaan (foto: RAAP, 7 november 2022).

Karakteristiek voor het Groesbeekse landschap zijn verder de wegen die parallel aan de hoogtelijnen in de omgeving van Breedeweg liggen en hier ook de ontginningsstructuur van opstreckende kavels mede bepaald hebben.

Wegen als gidsfossiel

Door alle landschappelijke transformaties ten noorden van Groesbeek zijn hier veel wegen verdwenen. Het hoofdwegennet lijkt echter voor een belangrijk deel sinds 1832 overeind te zijn gebleven. Dat geldt ook voor de vele boswegen en -paden, zelfs in het gebied dat in de vroege 20e eeuw tot landbouwgrond werd ontgonnen. Hier weerspiegelt een oud bosontginningslandschap in het agrarisch cultuurlandschap.

¹⁷⁸ Bouwer 2003: 110

Bijzondere elementen

Doorgaande wegen

Naast wegen met een lokale functie en wegen die dorpen en steden met elkaar verbonden (waaronder de hierboven genoemde banen) waren er ook wegen met een bovenlokale functie. De duidelijkste hiervan in de gemeente Berg en Dal is de Rijksweg door Ubbergen en Beek.

Dergelijke rijkswegen werden na de Franse tijd aangelegd als nationaal plan om Nederland beter te ontsluiten. Een eerste versie van het kadastraal minuutplan van Ubbergen, opgemaakt in 1820, toont al deze plannen, namelijk in de vorm van gearceerde bochten die uit de al bestaande route moesten worden verwijderd ten behoeve van de verbetering van de weg.¹⁷⁹ De daadwerkelijke aanleg vond in 1824 plaats.¹⁸⁰

Alhoewel de weg voorkomt op het eerste voorstel uit 1816, ontbreekt de weg op het plan van de *grote wegen van de eerste klasse*, zoals vastgelegd in het Koninklijk Besluit van 13 maart 1821, nummer 73. Ook op het voorstel van Lely voor het nieuwe Rijkswegenplan 1915 komt de weg niet voor, maar op het Rijkswegenplan van 1927 was de weg van Nijmegen naar het oosten weer terug. Op het Rijkswegenplan van 1932 komt de weg voor als een weg van de 3e categorie, met het nummer 55 en deel van de verbinding 's-Hertogenbosch – Duitse grens. In het Rijkswegenplan van 1948 had de Rijksweg haar eigen nummer, namelijk 53. Mogelijk was dat in het Rijkswegenplan van 1938 al opgenomen. In het Rijkswegenplan van 1958 bleef de weg gehandhaafd, niet als autoweg maar als enkelbanige weg voor gemengd verkeer. Dat leidde ertoe, dat de druk bereden weg in 1960 door middel van een nieuw tracé noordelijk van Ubbergen en Beek werd langsgelid. Bij Beek werd een nieuw kruispunt aangelegd, en de weg zou een belangrijke rol gaan spelen in de ruimtelijke ontwikkeling van beide dorpen. De oude weg bleef voor lokaal verkeer bestaan. Ook in 1968 was de rijksweg nog in het Rijkswegenplan opgenomen. De nummering werd tegen 1980 gewijzigd naar de N53, waarbij de N stond voor de categorie van *niet-autosnelwegen* binnen de groep van rijkswegen. In 1984 werd de weg niet meer op het Rijkswegenplan opgenomen. Inmiddels was de weg vermoedelijk aan de provincie Gelderland overgedragen. Daarna kreeg de weg, als verlengde van de weg Arnhem – Nijmegen, de aanduiding N325.

Naast de Rijksweg, die onder beheer van de rijksoverheid stond, waren er al vroeg ook andere wegen verhard. De Oude Kleefsebaan werd al in 1868 als een grindweg aangeduid, wat ook geldt voor vrijwel alle toen bestaande wegen in het rivierengebied binnen de gemeente Berg en Dal. Ook de Nijmeegsebaan, Heumensebaan en Wylerbaan waren toen al met grind verhard om ze beter begaanbaar te houden. Een deel van deze wegen zal onder beheer van de provincie Gelderland gestaan hebben. Bekend als provinciale wegen zijn in ieder geval de route van Nijmegen naar Kranenburg (vanaf 1822), de weg van Nijmegen naar Millingen (vanaf 1849) en de Oude Kleefse Baan (vanaf 1843).

Brinkachtige ruimte of veedrift

Op basis van het kadastraal minuutplan hebben we ook de wegen in kaart gebracht die niet het normale smalle profiel kenden, maar breder waren en daarom vermoedelijk als brink of veedrift

¹⁷⁹ Gelders Archief, 0874 Kadaster, inventarisnr. 177

¹⁸⁰ Wingens 2003: 22

fungeerden. Deze wegen hadden derhalve een bredere functie dan alleen maar de reguliere verkeersfunctie.

We vinden ze bijvoorbeeld ten westen van Groesbeek rond de Heumensebaan. Bij de samenkomst van Bosstraat en Heumensebaan in het Hoenderdal lag een trechtersvormig terrein, van waaruit de schapen via de schaapsdrift (Heumensebaan) in westelijke richting gedreven konden worden. De ligging van Heumensebaan 23 markeert nog altijd de zuidelijke grens van het trechtersvormige terrein tussen dit huis en de wegsplitsing van Heumensebaan en Bosstraat. Inmiddels staan er enkele huizen midden op de brink.

Een bijzondere andere brinkachtige ruimte was de verbrede straat van Grafwegen, waar tussen de boerderijen aan weerszijden van de weg ruimte bestond voor bepaalde agrarische functies die niet binnen het erf konden gebeuren. Van deze verbrede straat is niets meer over, maar wel zien we dat aan de zuidzijde de boerderijen een wat onregelmatiger lint vormen en enkele erven op enige afstand van de weg liggen. Dit is veroorzaakt door het feit dat we brinkachtige ruimte vooral in een zone langs de zuidzijde van de huidige weg lag.

De overige 'brinkachtige ruimtes' waren verbrede wegen in het lage deel van Groesbeek, waarvan niet bekend is of zij speciale functies hadden.

Brede straten

Een bijzondere categorie wegen, die aanvankelijk primair niet bedoeld waren voor verkeersdoeleinden maar voornamelijk een agrarisch doel dienden, waren de zogenaamde 'brede straten'. Brede straten waren doorgaans gemeenschappelijk eigendom, waren langgerekt en vrij breed (figuur 20). Alle Ubbergse brede straten waren gesitueerd in de in het landschapstype van de stroomrugontginning met gevarieerde structuur en haaks op de lengterichting van deze stroomruggen gepositioneerd.¹⁸¹ Vanuit geomorfologisch perspectief lagen zij vrijwel altijd in restgeulen van crevassen, doorbraken van de oeverwal van vóór de bedijking (zie kaartbijlage 1). Deze langgerekte laagten werden benut als veedrift. Enerzijds waren de langgerekte depressies in de oeverwallen morfologisch zeer geschikt om vee te leiden, anderzijds kwamen zij uit op de meest rijke graasgronden nabij de rivier en bovendien werd er zo geen kostbaar akkerland opgeofferd om een veedrift over aan te leggen. Terwijl het ene uiteinde van de brede straat uitkwam op de dijk en/of de uiterwaarden, vormden zich langs delen van de brede straat nederzettingen die de brede straat als agrarische openbare ruimte konden benutten, vergelijkbaar met de brink op de zandgronden. Ook daar was lang niet altijd sprake van een karakteristiek driehoekig terrein (zoals het ideaaltipe wordt voorgesteld), maar van een verbrede weg of onregelmatig gevormd terrein, zoals respectievelijk bij de Peppelderbrink en de Leeuwerbrink ten noorden van Wageningen (Keunen & De Poel, 2004). De meest karakteristieke brede straat in de gemeente Ubbergen was die te Leuth, waarvan de huidige Bredestraat nog een relict is. De oorspronkelijke brede straat was echter veel breder dan het huidige wegprofiel (figuur 21). In het zuidelijke deel hoorde zelfs het gehele gebied tussen Veldstraat, Steenheuvelsestraat, Bredestraat en Kerkplein tot de openbare ruimte van de 'brede straat'.

¹⁸¹ De brede straten zijn gekarteerd aan de hand van het kadastraal minuutplan uit 1832.

Renpaden

De historisch geograaf en Groesbeker Paul Thissen bracht enkele jaren geleden de renpaden (paden, begeleid door historische waterlopen of *rennen*) en overige paden in het Bekken van Kranenburg rond De Horst in beeld.¹⁸² Deze paden zijn geïntegreerd in de laag van wegen en paden.

Figuur 86. Langs deze beekloop in De Horst loopt rechts een oud renpaadje (foto: RAAP, 7 november 2022).

5.1.2 Spoorwegen

Inleiding

De spoorwegen hebben vanaf de tweede helft van de 19e eeuw direct en indirect een belangrijke rol gespeeld in de landschapontwikkeling van grote delen van Nederland, en binnen de gemeente Berg en Dal vooral voor Groesbeek. De aangelegde spoorlijn was de eerste spoorlijn die Nijmegen ontsloot, en wel van Duitse zijde. Daarom mogen we de spoorweginfrastructuur met recht cultuurhistorisch waardevol noemen.

Spoorlijn Nijmegen - Kleve

Groesbeek werd via spoor ontsloten door de spoorlijn Nijmegen-Kleve, die in 1865 werd aangelegd. Het was de eerste spoorlijn die Nijmegen ontsloot. Om die reden is er zelfs in Nijmegen een monument

¹⁸² Documentatie P. Thissen (Groesbeek)

opgericht voor de aanleg. In Groesbeek werd een station gebouwd aan de huidige Stationsweg. Na de sluiting in 1934 voor personenreizigers werd er een Blokpost gebouwd. De spoorlijn werd op 1 juni 1991 definitief gesloten. In 2008 werd het gedeelte ten oosten van de Dorpsstraat weer in gebruik genomen, ditmaal voor een fietsdraisine waarmee naar Kranenburg gereden kan worden.¹⁸³ Regelmatig wordt een discussie gestart, vooral van Duitse zijde, om de spoorlijn weer in gebruik te nemen. Vooral van Nederlandse zijde bestaat hiertegen weerstand.

Binnen de gemeente Groesbeek lagen drie zogenaamde wachtposten, waar personeel woonde dat onder meer de overwegbomen kon bedienen. De drie wachtposten (6, 7 en 8) zijn verdwenen. Op de plek van wachtpost 6 verrees een nieuw huis.

Daarnaast zijn een oude spoorbrug ten westen van Groesbeek en het Spoorgat, een winningskuil voor materiaal om het terrein op te hogen, ten oosten van Groesbeek, op de kaart opgenomen.¹⁸⁴

Figuur 87. Het huidige draisinespoor met snelfietspad van Groesbeek naar Kranenburg, vroeger voor spoorverkeer in gebruik (foto: RAAP, 7 november 2022).

Tramlijnen

In 1888 werd de Nijmeegsche Tramweg-Maatschappij (NnTM) opgericht. Vanuit Nijmegen werden er lokaalspoorverbindingen via Ubbergen naar Beek (1889) en naar Hotel Berg en Dal (1891) aangelegd.

¹⁸³ Schmiermann e.a. 2008

¹⁸⁴ Met dank aan M. van den Berg (Gemeente Groesbeek) en P. Thissen.

In 1905-1906 (of 1908?) kwam een nieuwe energiecentrale aan de Waalkade in Nijmegen tot stand, ter vervanging van de oude uit 1886 nabij het station.¹⁸⁵

In 1910 nam de gemeente Nijmegen de concessies van de NmTM over en bereidde de aanleg van een elektrisch tramspoor voor, dat ook regionaal werd ingepast. Zo werden nieuwe rails, wissels en kruisingen aangelegd. In 1913 verving Lijn 2, via het Hunnerpark en Beek naar Berg en Dal, de rechtstreekse verbinding tussen Nijmegen en Berg en Dal. In Beek was vanaf december 1912 een overstap op de tramlijn naar Kleve mogelijk.

De nieuwe verbinding naar Berg en Dal, dat dus voortaan vanuit Beek werd aangedaan, vereiste de aanleg van een bergspoor, waarin een lus en een viaduct (1912) van gewapend beton.¹⁸⁶ Op 21 november 1955 werd de dienst van de tram van Ubbergen via Beek naar Berg en Dal opgeheven, en in 1969 werd het betonnen viaduct gesloopt.¹⁸⁷

Figuur 88. Het Bergspoor in Berg en Dal. Merk op hoe laag het (hakhout)bos toen was (bron: collectie RAAP).

Smalspoorlijnen

Ook het rivierengebied binnen de gemeente Berg en Dal kende een hoge dichtheid aan spoorlijnen, maar dan van een heel andere orde. De steenfabrieken waren met hun winningslocaties via spoorlijnen verbonden. Met de verdere ontwikkeling van de steenindustrie voor de Tweede Wereldoorlog werd het net steeds verder uitgebreid. Van de spoorlijnen zelf is weinig tot niets meer over, maar binnen de vaak

¹⁸⁵ Streefland & Van Reen 1986: 12-13; Uitterhoeve & Lemmens 2005: 130

¹⁸⁶ Sluiter 2011: 149

¹⁸⁷ Streefland & Van Reen 1986: 100 e.v.

voor natuurontwikkeling gebruikte gebieden zijn de tracé op wallichamen soms nog herkenbaar. Het onderscheid tussen herkenbaar en helemaal verdwenen is in de kaartlegenda ook gemaakt.

5.1.3 Waterwegen

Ook vond verkeer over water plaats. Met name toen er veel vervoer van arbeiders voor de steenfabrieken nodig was, werd er levendig gevaren over de Waal en het Bijlandsch Kanaal. Meerdere verbindingen naar de overzijde bestonden, en vanuit Millingen werd zelfs – stroomopwaarts – Tolkamer met het veer bediend. Alle veren waren voetveren. Bij de Groenlanden stond ook een veerhuis, het *Groenlandensche Veerhuis*. Het is het huidige pand Ooijse Bandijk 74.

5.2 Waterstaat

5.2.1 Inleiding

Waterstaatkundig bestaat er een groot verschil tussen enerzijds het rivierengebied binnen de gemeente Berg en Dal, en anderzijds de stuwwal bij Groesbeek met het Bekken van Kranenburg oostelijk ervan. We bespreken ze daarom gescheiden van elkaar.

5.2.2 Het rivierenlandschap

Landschappelijke structuur

Beheersing van de ongemakken én voordelen die het rivierwater met zich meebracht, was één van de grootste uitdagingen in het verleden en het heden met enorme landschappelijke consequenties. Niet alleen moest de mens door de inrichting van het landschap de rivierdynamiek blijven volgen, maar ook beïnvloedden de ingrepen door de mens het gedrag van de rivier en zijn afzettingen. Zonder uitgebreid in te gaan op de dynamische ontwikkelingsgeschiedenis van de Waal ¹⁸⁸, kan gesteld worden dat het moment dat het Pannerdens Kanaal werd opgeleverd en de Pannerdense Kop als gefixeerd splitsingspunt van Rijn en Waal in het landschap kwam te liggen, een breukmoment in de landschapsontwikkeling is geweest. Waar de Waal (feitelijk het Bijlandsch Kanaal) eerst nog zijn meanders ter hoogte van Millingen en Kekerdom in westelijke richting verlegde, kwamen de uiterwaarden nu min of meer op een vaste locatie te liggen en zou de situatie van 1707 de blauwdruk vormen voor het buitendijkse rivierenlandschap van nu.¹⁸⁹

Met betrekking tot de buitendijkse rivierarmen hebben we ons beperkt tot de nog als water herkenbare relictten daarvan. Vanwege de bruikbaarheid van de kaart en de veranderlijkheid en dynamiek van het buitendijkse landschap is besloten geen uitputtende kartering te maken van verdwenen rivierarmen op basis van historische kaarten. De situering van deze rivierlopen is reeds opgenomen op de geomorfogenetische kartering die ten grondslag ligt aan de archeologische waarden- en verwachtingskaart.¹⁹⁰

Landschapsstructuren

Het aantal elementen dat gerelateerd kan worden aan de waterstaatsgeschiedenis van het (rivieren)gebied is zeer groot. Het meest bekend zijn de bestaande of verdwenen dijken, dammen en

¹⁸⁸ Zie daarvoor het overzichtswerk van Overmars (2020).

¹⁸⁹ Keunen & Goossens 2009

¹⁹⁰ Willemsse & Keunen 2022

kaden, die het water buiten moesten houden. Sommige daarvan zijn geheel verdwenen of over korte afstand verplaatst. Ook kan een bandijk zijn oorspronkelijke functie verloren hebben omdat een stuk uiterwaard is binnengedijkt en daardoor een nieuwe bandijk ontstaan is. De Kerkdijk bij Ooij is daarom feitelijk een 'voormalige bandijk', die plaatselijk licht verschoven is ten opzichte van de historische situatie.

Op de kaart hebben we een onderscheid gemaakt tussen verschillende structuren op een hoofdniveau, om de lengte van de legenda beperkt te houden, en daarmee de kaart leesbaar. De hoofdstructuur bestaat uit de bandijken, parallel aan de rivierloop, die bedoeld waren om het rivierwater te weren. Een doorlopende bandijk is aanwezig tussen de Duitse grens bij Millingen en de Ooijsedijk op de grens met Nijmegen.

Kaden waren en zijn lagere waterkerende aarden structuren, bedoeld om het water alleen bij hoge waterstanden buiten te houden. Een bijzondere variant daarvan zijn de zomerkades, die de uiterwaarden buiten het hoogwaterseizoen droog konden houden.

Dammen staan juist vaak haaks op het riviersysteem, en compartimenteren het hoogwatervrije gebied. Een duidelijk voorbeeld is de Querdamm op de Duits-Nederlandse grens. Hoofddoel was om te voorkomen dat als op één plek een bandijk zou doorbreken, direct een groter binnendijks gebied zou overstromen.

Daarnaast hebben we de waterlopen als één categorie gekarteerd. Hiertoe behoren in hoofdzaak de hoofdafwateringen van het binnendijks gebied, maar ook de fossiele rivierlopen buitendijks.

Toen vermoedelijk door de bouw van de steenfabrieken en het gebruik van de zomerdijken als verkeerswegen de uiterwaarden niet meer goed konden doorstromen, werden de zomerdijken van overlaten voorzien. Deze werden vóór 1900 aangelegd en zijn op kaart aangegeven. Nu zijn ze niet meer aanwezig.

Figuur 89. Afwatering ten westen van Ooij (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 90. De bandijk bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Bijzondere elementen

Verhoogde huisplaats of pol

Kenmerkend voor het rivierengebied zijn de verhogingen waarop de boerderijen en andere gebouwen liggen. In veel gevallen zijn zij middeleeuws en vertegenwoordigen zij zowel een hoge archeologische als hoge cultuurhistorische waarde. Alleen de pollen op de plaats van a) een historisch erf van voor 1832 of b) een beschermd monument of MIP-object zijn op de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen. Pollen van na 1832 waarvan het gebouw geen status heeft, zijn niet opgenomen. Zeer waarschijnlijk is het aantal nieuw opgeworpen pollen van na 1832 dat nog een cultuurhistorische waarde heeft, heel gering.

Figuur 91. Ligging van een oude boerderij met nog functionerend agrarisch bedrijf op een woerd. De oude bebouwing staat op de hoogte, de recentere ernaast (foto: RAAP, 7 november 2022).

Kolken

Wanneer dijken doorbraken, konden kolken ontstaan met daarachter overslaggronden (materiaal, afkomstig uit de kolk en van de doorgebroken dijk). We vinden ze op talloze plekken langs (met name) de Kerkdijk en Ooijse Bandijk. Ze dateren in hoofdzaak uit de Nieuwe tijd (1500-1800), toen de rivier in een steeds strakker keurslijf werd gedwongen. De kolken langs de Kerkdijk kwamen buiten invloed van de rivier te liggen toen de Erlecomse dam werd aangelegd en de Erlecomse polder binnendijs land werd.

Figuur 92. Een kolk bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Kribben

Kribben lagen en liggen in het stroombed van de rivier om te voorkomen dat deze de oever erodeerde en daardoor zijn oever zou verleggen ten nadele van de bekribbende partij. Op basis van de studie van Overmars (2020) konden ook vroegere kribben in de Millingerwaard worden weergegeven. Alhoewel het *principe* van de kribben (en dan met name die langs de buitenbochten) in dit kader interessant is, betekent dat niet dat elke individuele krib cultuurhistorisch interessant is. Kribben hebben immers in de loop van de decennia telkens andere vormen aangenomen, waarbij de oude kunnen zijn verdwenen.

5.2.3 Het stuwwallandschap

Op de vraag of water een belangrijke rol speelt in de geschiedenis van Groesbeek zijn meerdere antwoorden mogelijk. Het speelde wél een belangrijk rol in die zin dat het dorp Groesbeek is ontstaan aan de Groesbeek en dat de Groesbeek samen met de Ren en de gegraven Leigraaf een samenvloeiingspunt kende in het lage, natte deel van Groesbeek. Dit lage gebied bleef lange tijd onontgonnen vanwege de natte condities waardoor het gebied niet aantrekkelijk voor landbouwers was. Een belangrijke rol speelde het niet in de zin dat er geen rode draad met betrekking tot problemen met 'teveel aan water' bestaan zoals in het aangrenzende rivierenlandschap. Op de kaart hebben we enkele brug- en vonderlocaties opgenomen die in elk geval al in 1900 bestonden. Veel watergangen liepen toen al via duikers onder wegen door en die zijn niet allemaal in kaart gebracht. Verder zijn zowel de nog bestaande als de verplaatste of verdwenen tracés van beken (in meerdere tijdsfasen opgedeeld)

opgenomen, alsmede de verschillende sprengen en/of sprengbeken op de stuwwal voor zover hun historische loop bepaald kon worden.¹⁹¹

Figuur 93. Zelfs tijdens de extreem droge zomer van 2022 kwam er kwelwater uit de Wylerberg naar boven (foto: RAAP, 24 augustus 2022).

5.3 Opgaand groen

5.3.1 Inleiding

In de kartering van bouselementen zijn ook groene elementen meegenomen. Ten opzichte van de oude kartering voor Ubbergen heeft geen aanvulling plaatsgevonden. Daarom volgt hier opnieuw de toelichting die ook al in de oude rapporten was opgenomen.

¹⁹¹ Documentatie P. Thissen (Groesbeek).

5.3.2 Kartering

Voor het agrarisch buitengebied hebben we enkele houtwallen op kaart gezet, in alle gevallen op basis van ad-hoc-informatie of een min of meer toevallige constatering tijdens veldwerk.¹⁹² De inventarisatie van historisch groen in het agrarisch buitengebied is derhalve niet volledig.

Hagen in het landschap

Voor een inventarisatie van het opgaand lijn- en vlakvormig groen is gebruik gemaakt van een dataset die door de gemeente Ubbergen werd aangeleverd. De dataset geeft de nulsituatie van het Landschapsontwikkelingsplan weer. In deze dataset zijn zowel oude als nieuwe hagen opgenomen. De oude hagen (aangeplant vóór 2006) zijn op de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen voor zover zij een historische perceelsscheiding markeren. Voor de nieuwe hagen is dit criterium gedeeltelijk losgelaten. Zolang de hagen overeenkomsten vertonen met de historische verkaveling (bijv. in strekkingsrichting¹⁹³) en deze niet zijn doorgetrokken naar bijvoorbeeld oude Waalmeanders waarin vanouds geen hagen stonden, zijn ook zij op de kaart opgenomen. Naast een topografische markering van oude kavelgrenzen weegt immers de landschappelijke structurerende werking van deze hagen zwaar als cultuurhistorisch criterium. Ook wanneer zij vanuit historisch perspectief onregelmatig verkavelde deelgebieden met rechte lijnen doorsnijden, zijn zij als niet-cultuurhistorisch waardevol aangemerkt. Ook hagen die van oudsher open gebieden doorsnijden, ook al markeren zij een historische perceelsgrens, zijn niet als cultuurhistorisch waardevol op de kaart opgenomen. Juist de historische openheid van een dergelijk gebied, zoals in het komgebied van de Ooijpolder, is dan immers de historische waarde. Slechts enkele hagen die nu in de Ooijpolder aanwezig zijn, staan op de plek waar op het ijkmoment (1900) ook beplanting stond.¹⁹⁴ Bomenrijen zijn slechts uit de dataset overgenomen wanneer zij een historische weg of kavelgrens markeren.

Opgaand bos

In de dataset was tevens een vlakkenlaag met 'opgaand bos' opgenomen, uitgesplitst naar type. Daarvan zijn die onderdelen geselecteerd die omstreeks 1900 ook als bosgebied op de topografische kaart voorkomen. Weliswaar valt te beargumenteren dat de situatie in andere perioden anders was met betrekking tot de bosbedekking, maar toch valt de keuze voor dit ijkmoment te beargumenteren. Aanwezigheid van bos in het jonge rivierkleilandschap (op basis van oudere ijkmomenten) dat niet zou aansluiten bij de structuur van hagen zou immers een aantasting en/of vervaging van het heggelandschap betekenen, terwijl het ontbreken van bos op de stuwwal op de cultuurhistorische waardenkaart (op basis van bijvoorbeeld het jaartal 1756 als ijkmoment; zie figuur 6) het zeer gewaardeerde 'lustoord' van de stuwwal van Nijmegen zou ondermijnen. De database is niet in het veld gecontroleerd. Uit deze weergave van huidig bos dat rond 1900 al bestond, kan worden opgemaakt dat gebieden die volgens het landschapstype tot de 'jonge droge bossen op voormalige heide' horen (met 1843-1845 als ijkmoment voor die heide), inderdaad omstreeks 1900 reeds bebost waren.

¹⁹² Met dank aan P. Thissen (Groesbeek).

¹⁹³ Veel van de nieuwe hagen delen bijvoorbeeld een rechthoekig perceel in de breedte in tweeën, waardoor een smaller, even lang perceel ontstaat. Volgens de 'letter van de historische kaart' zouden deze hagen niet historisch zijn, maar landschappelijk vormen ze toch vanuit historisch oogpunt een belangrijk structurerend element voor het gebied.

¹⁹⁴ Chromotopografische Kaart, blad 534 e.o., herzien in 1903 en uitgegeven in 1908.

Individuele bomen

Individuele waardevolle bomen zijn vrijwel niet op de kaart opgenomen, omdat de gemeentelijke dataset met bomen niet digitaal beschikbaar was. Een uitzondering is gemaakt voor de dikke kastanje nabij Beek, tot buiten de regio bekend als de Kabouterboom.

5.4 Landgoederen en buitenplaatsen

Alhoewel geen uitputtende inventarisatie heeft plaatsgevonden, is van enkele locaties bekend dat er zich historisch interessante tuinen en parken met bijbehorende tuinarchitectuur bevinden. Deze waren al op de kaart weergegeven:

- buitenplaats 'Huys te Schengen' op de stuwwal bij Berg en Dal, vanwege zijn bijzondere ligging en historisch interessante tuinstructuren ¹⁹⁵;
- buitenplaats 'Wylberg' op de stuwwal bij Beek, vanwege zijn bijzondere ligging en historisch interessante tuinstructuren.

In de thematische elementenlaag hebben we vanuit de oude waardenkaarten de vijvers opgenomen die op jongere en oudere buitenplaatsen werden gesticht. Soms gaat het om siervijvers, soms om drinkputten en soms om sprengkoppen.¹⁹⁶ Daarnaast zijn de grenzen en namen van de oude (1646-1658) en jonge landgoederen (1850-1940) opgenomen, die samen een groot deel van het bosgebied van Groesbeek beslaan en hun niet nader geïnterpreteerde en/of geduide sporen in de terreininrichting hebben achtergelaten.¹⁹⁷ Hierbij is niet zozeer naar topografische verschijnselen, maar naar eigendomsgrenzen gekeken. Het is derhalve een andere benadering dan in de landschapslaag.

Nieuw toegevoegd zijn grotere villatuinen, vooral in Berg en Dal en Groesbeek, die we op basis van historisch kaartmateriaal konden traceren.

5.5 Bosbouw en -beheer

De Stichting Probos heeft aan het begin van deze eeuw een intensieve veldinventarisatie van bouselementen uitgevoerd in het Nederrijksdal ten westen van Groesbeek, meer bepaald de landgoederen Wolfsberg, Hooge Hoenderberg en Muntberg.¹⁹⁸ Het gaat zowel om cultuurhistorische elementen met een uiteenlopend karakter, geïnterpreteerd in 2007-2008 en 2010-2011, als om lanen die in 2010-2012 op kaart werden gezet. Voor een inhoudelijke toelichting verwijzen we naar het achtergronddocument van Probos.

In 2021 is een tweede inventarisatie uitgevoerd, en wel voor Westermeerwijk, Dekkersdal en de But. Ook deze elementen zijn (per kaartlaag met één legenda-eenheid) op de kaart weergegeven. De inventarisatie in de But is in 2022 nog aangevuld.¹⁹⁹

Ook de elementen uit een AHN-inventarisatie door RAAP uit 2008 ²⁰⁰ zijn niet nader naar type onderverdeeld op kaart weergegeven, in dit geval vooral om de legenda hanteerbaar te houden. Het gaat om grensbomen, grafheuvels, ongedefinieerde hoogtes en een groot aantal gebieden met

¹⁹⁵ Mastboom 2009

¹⁹⁶ Documentatie P. Thissen (Groesbeek).

¹⁹⁷ Documentatie P. Thissen (Groesbeek).

¹⁹⁸ Boosten 2011

¹⁹⁹ Penninkhof & Boosten 2021; Penninkhof 2022

²⁰⁰ Willemsse 2008

begrenzing, zoals winningskuilen, karrensporen en andersoortige fenomenen. In de achterliggende GIS-tabel is alle bekende informatie over de objecten opgenomen. De elementen zijn in het veld gecontroleerd, maar in een aantal gevallen is aanvullende specialistische kennis wenselijk om de objecten te kunnen duiden.

5.6 Ontginning, verkaveling en landgebruik

5.6.1 Inleiding

Onder deze categorie vatten we alle structuren, die met landgebruik te maken hebben. Daaronder valt normaal gesproken ook bosbouw, maar vanwege de aard van de data (buiten het kader van de waardenkaart verzameld) hebben we die onder een eigen categorie ingevoegd.

5.6.2 Verkaveling

De verkaveling van een gebied is het resultaat van de ontginning en ontwatering in het verleden, het gebruik van het gebied in de periode daarna en de aanwezige waterstaatswerken en infrastructuur, die de kavels soms noodzakelijkerwijs doorsnijden. De verkaveling vormt één van de basale kenmerken van het betreffende cultuurlandschap. Alhoewel de ontwikkeling van de verkaveling een historisch proces is en elk historisch moment als referentiepunt genomen zou kunnen worden, is gekozen voor 1832 als ijkmoment, onder meer door een bron (het kadastraal minuutplan) die voor het karteren van de verkaveling uitermate geschikt is. Die keuze moet direct worden gerelativeerd door het plaatsen van de opmerking dat de historische verkaveling van - met name - het laaggelegen deel van de gemeente Ubbergen (zoals de Ooijpolder) een bijzonder grote historische continuïteit vertoont en feitelijk weinig zal afwijken van de situatie in de Late Middeleeuwen.

Het rivierenlandschap kent, zeker binnendijs, nog een overwegend intacte verkaveling. Alleen ter hoogte van Beek is door de herverkaveling van het laagst gelegen deel van het rivierengebied de verkaveling grotendeels gewijzigd. In het resterende binnendijkse gebied zijn vrijwel alle kavelgrenzen nog als historisch te kenmerken.

De verkaveling, die ook na de recente landinrichting nog aanwezig is, gaat voor een belangrijk deel terug tot de Late Middeleeuwen, toen de bedijking gesloten werd en de komgebieden ontwaterd konden worden. Ook op de oeverwallen is de verkaveling nog relatief intact, met name tussen Leuth en Kekerdom en ten zuidwesten van Ooij.

Het sterkst veranderd is de historische verkaveling van de uiterwaarden. Dat is grotendeels veroorzaakt door klei- en zandwinning in het verleden, maar daarnaast heeft relatief recente natuurontwikkeling ook zeker zijn invloed gehad. Sommige uiterwaarden waren overigens in 1832 nog niet ingericht na opslibbing, zoals de uiterwaard ten oosten van Groenlanden. Van de kavelindeling die in de loop van de 19e eeuw tot stand kwam, resteert evenmin iets.

De uiterwaarden ten westen van Groenlanden, de Buiten Ooij, zijn echter nog relatief intact als het huidige landschap wordt vergeleken met de verkaveling in 1832. Zelfs de Oude Waal, een restant van een meander die in de 17e eeuw nog actief was, is sindsdien nauwelijks aangetast door afgraving. Dat geldt ook voor andere fysisch-landschappelijke structuren die aan de genese van de uiterwaard in de 17e eeuw gerelateerd kunnen worden. Enkele zuidwest-noordoost georiënteerde kavelgrenzen gaan

ook zeker tot in de 17e eeuw terug.²⁰¹ Zeker in tijden waarin natuurontwikkeling en het herinrichten van uiterwaarden ten behoeve van een hoge piekafvoer van rivierwater hand in hand gaan, zijn dergelijke ensembles in uiterwaarden schaars aan het worden.

Figuur 94. Kavelgrenzen in het landschap (foto: RAAP, 7 november 2022).

Een groot deel van Groesbeek blijkt echter ingrijpend aangepakt te zijn waar het om verkaveling gaat. De resten van historische verkaveling zijn vaak rudimentair, zoals in Grafwegen, op de eng bij Wyler en ten noorden van de Cranenburgsestraat. Opvallend is het blok met lange smalle kavels op de eng van Groesbeek dat bij de bouw van huizen aan het Binnenveld vrij gaaf bewaard is gebleven in de vorm van diepe tuinen.

5.6.3 Aarden wallen en rabatten

Op de oude waardenkaarten was de inventarisatie van wallen gebaseerd op het werk van Klaas Bouwer.²⁰² Deze vormden een nadere aanvulling op de inventarisatie die in de lagen met bosclementen zijn opgenomen. Omdat deze kartering bij nader inzien weinig nauwkeurig bleek, hebben we op basis van hoogtekaarten een aangepaste kartering uitgevoerd. Hieruit is een groot aantal extra wallen gekarteerd. Ook zijn wildwallen, onder meer langs de Oude Kleefsebaan en graften op de Wylerberg

²⁰¹ Overmars 2007

²⁰² Bouwer 2003: 122

gekarteerd. Naar aanleiding van een inspraakreactie van de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap is de kartering voor graften, aarden wallen en steilranden op de stuwwal aangescherpt en verdiept.

Daarnaast is als bijzondere vorm van bosbeheer ook gekarteerd waar een reliëf van rabatten of ruggen in de bosgebieden aanwezig is. Deze vormen feitelijk een aanvulling op de hiervoor genoemde laag onder bosbouw en -beheer.

5.6.4 Aquaduct

Het Romeins aquaduct, dat zich uit in het reliëf en daarom onder deze categorie is opgenomen, is overgenomen uit de oude kaart en aangepast op basis van de aanwijzing ervan tot onderdeel van het UNESCO-werelderfgoed van de Nedergermaanse limes.

5.6.5 Overig

Met name in de vroege 20e eeuw verzeen in meerdere gebieden uitkijk- en brandtorens, zowel om toeristische als veiligheidsredenen. Daarnaast werd na de Tweede Wereldoorlog voor militaire doeleinden bij de Flierenberg een luchtwachtoren gebouwd. De laatstgenoemde bestaat nog, de andere torens zijn allemaal verdwenen.

5.7 Nederzettingen

5.7.1 Historische nederzettingslocaties (1832)

Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de historische nederzettingslocaties opgenomen zoals deze in 1832 bestonden. Het totaal aan nederzettingslocaties geeft een goed beeld van de nederzettingsstructuur die typerend is voor het betreffende landschapstype. Daarnaast is, omdat van deze erven bekend is dat er vóór 1832 bebouwing moet hebben gestaan, een bouwhistorische verwachting aan de gebouwen op deze erven toe te kennen. Immers: als er in 1832 een gebouw stond en dat nu nog altijd het geval is, is het mogelijk dat zich in het huidige gebouw bouwkundige resten van vóór 1832 bevinden.

Het kadastraal minuutplan van 1832 is maatgevend geweest bij het besluit een locatie wel of niet op te nemen. Bijgebouwen zijn alleen opgenomen indien zij volledig vrij stonden en in die zin dus het hoofdgebouw op het erf waren. Een grote boerderij met drie of meer bijgebouwen is weergegeven als groot erf. De kartering heeft plaatsgevonden door een selectie vanuit HisGIS Gelderland, dus van de historische erfcontouren, zoals die ook zijn opgenomen op de recente archeologische waarden- en verwachtingskaart.²⁰³ Voor de cultuurhistorische waardenkaart zijn ze vertaald naar puntlocaties in het hart van het historische erf.

5.7.2 Wateren

Op basis van het kadastraal minuutplan hebben we tevens de ligging van grachten weergegeven, zoals die in 1832 nog aanwezig waren. Het gaat bijvoorbeeld om de grachten bij Huis Ubbergen, bij het huis in Beek, bij Kasteel Ooij, bij Spaldrop en in Groesbeek. Soms is er niets meer van te herkennen (Spaldrop en Groesbeek), soms nog wat watergangen (Ubbergen), soms nog een vijver als relict (Beek) en soms nog een stuk oude gracht (Ooij).

²⁰³ Willemse & Keunen 2022

5.8 Militair

5.8.1 Inleiding

De laag met militair erfgoed bevat bestaande en verdwenen relictten van strijd door de eeuwen heen. Het gaat daarbij om relictten uit de vroege of volle middeleeuwen, zoals de Duivelsberg, maar zeker ook om relictten uit de Koude Oorlog. De landschapslaag is vooral bedoeld om de locaties van historische gebeurtenissen aan te duiden, terwijl de bouwkunstlaag de nog bestaande waardevolle gebouwde objecten laat zien.

5.8.2 Middeleeuwen

Het oudste relict met militaire betekenis is de dubbele motte op de Duivelsberg, Mergelpe genaamd. Met de toenemende behoefte om macht ook in het landschap te demonstreren zien we in de loop van de middeleeuwen het aantal kasteelterreinen met bijbehorende structuren toenemen. Aangegeven zijn de kastelen Beek, Persingen, Kleverburg, Ubbergen, Watermeerwijk, Rijkshof, Groesbeek, Millingen, Groot Zeeland, Ooij en Spaldrop. We volgen daarbij de definitie van 'kasteel' zoals die door Jas e.a. (2013) is geformuleerd. Daarnaast is Het Spijker nog als (potentieel) kasteelterrein opgenomen.

Meer een landelijke verdedigingsvorm is de landweer, die was bedoeld om ongewenste mensen uit een territorium te weren. Ze bestonden uit enkele of dubbele aarden wallen, vaak met begroeiing erop en soms nog struikelkuilen ervoor om passage met paarden te verhinderen. Waar wegen de landweren kruisten stonden draai- of slagbomen. In Groesbeek lagen verschillende landweren, zowel de *Groesbeeckse Lantweer* als de *Wielerse Lantwerinck*.

Figuur 95. Zicht van de kleine op de grote motte van de Duivelsberg (foto: RAAP, 7 november 2022).

5.8.3 Tachtigjarige Oorlog

In de Tachtigjarige Oorlog was vooral een linie langs de IJssel en Rijn relevant. Twee redoutes in die linie lagen in de directe omgeving van de gemeente Berg en Dal, de ene in de Millingerwaard en de andere net aan de (huidige) overkant.

5.8.4 Negentiende eeuw

Belangrijke verdedigingswerken zijn in de eerste helft van de 19e eeuw aangelegd als onderdeel van de Vesting Nijmegen, dat op zichzelf weer een onderdeel vormde van de IJssellinie. Daartoe behoorden de Sterreschans op de stuwwal (aangelegd in 1817, nu buiten de gemeente) en Fort De Ooij (eigenlijk: *Batterij achter de Ooijdijk bij Nijmegen*) aan de Ooijbandijk. Beiden werden van hun functie ontheven ten gevolge van de Vestingwet van 1874 en daarna ontmanteld.²⁰⁴ Sporen van het laatstgenoemde fort, onder meer een stuk van de gracht, zijn nog in het Ubbergse landschap aanwezig.

5.8.5 Interbellum

In de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal gebleven. Duitsland was uiteraard wel een oorlogspartij in die periode. Aan beide zijden van de grens waren er ontwikkelingen die leidden tot

²⁰⁴ <http://www.forten.info/index.htm?http://www.forten.info/catalogus/ijssel/lijt-1.htm>.

bewapening van burgers en de aanleg van oefenfaciliteiten. Voor de *Kriegerverein Wyler* werd in 1920 een schietbaan aangelegd, die nog zeer goed bewaard gebleven is, maar wel door een weelderige vegetatie wordt bedekt. Een Nederlandse schietbaan ten noordwesten van Groesbeek uit de late jaren 1930 daarentegen is (vrijwel) niet meer in het reliëf herkenbaar. Hiervoor werd een pad gebruikt, waarbij in de lengte over het pad geschoten kon worden.

5.8.6 Tweede Wereldoorlog

Inleiding

De laatste driekwart van de 20e eeuw heeft verreweg de meeste sporen van militair erfgoed in de gemeente Berg en Dal achtergelaten. De meeste sporen dateren uit het laatste jaar van de oorlog.

Het rivierenlandschap

Tussen 1940 en 1945 was het rivierenlandschap van Ubbergen en Millingen weer direct bij een oorlogssituatie betrokken. In de gemeente bevinden zich tal van objecten die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog. Allereerst is dat de frontlijn die in 1945 enkele maanden van zuid naar noord door de gemeente liep. Onder meer de verwoesting van de buurtschap rond de inmiddels opnieuw opgebouwde Thornse molen is het gevolg van deze frontlijn. Daarnaast bevinden zich in de gemeente sporen in de vorm van beschadigd muurwerk en beschadigde bomen, maar ook objecten die na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd of opgericht en ons aan deze periode herinneren. Het betreft bijvoorbeeld herinneringsmonumenten. Hiervan zijn elementen die reeds uit eerdere inventarisaties bekend waren of tijdens de veldverkenning werden waargenomen, opgenomen.

Figuur 96. Als een Phoenix uit de as herrezen: de Thornse Molen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Het stuwwallandschap

Vanaf september 1944 tot februari 1945 lag Groesbeek in de frontlinie. Uit foto's, kaarten, krantenberichten, ooggetuigenverslagen en officiële stukken blijkt dat het landschap en de bebouwing in die periode een ingrijpende transformatie hebben moeten ondergaan. Schuttersputjes werden gegraven, artillerie ingegraven, nieuwe wegen aangelegd, gebouwen verwoest, mijnevelden aangelegd, etc. etc. In de decennia na de oorlog is getracht zo snel mogelijk het landschap en de bebouwing te herstellen. De herinneringen aan de oorlog werden geabstraheerd in de vorm van gedenktekens, waarvan er in de gemeente Groesbeek veel voorkomen.

De inventarisatie heeft zich vooral gericht op de nog zichtbare sporen van de oorlog in het huidige landschap. Daarnaast zijn enkele minder zichtbare sporen geïnterpreteerd, zoals landingszones en crashplaatsen. Ook zijn plaatsen gekarteerd waar zich een belangrijke gebeurtenis heeft voorgedaan.

Tijdens de bezetting werd in het Staatsbos ten zuidwesten van Groesbeek het zogenaamde 'Bommenbos' aangelegd, een munitieopslagplaats met bommenlijntje, loopgraven, loodsen en commandoposten.²⁰⁵

Tijdens de luchtlanding van Market Garden landden op het grondgebied van de gemeente Groesbeek de Amerikaanse 82e luchtdelandingsdivisie. Ten zuiden van Groesbeek bij Klein Amerika landde het 505e

²⁰⁵ Driessen 1981: 39, 51 en 54

Regiment op dropzone "N", waaronder het Division H.Q. (divisie hoofdkwartier) van Gavin en het Corps H.Q. (korpshoofdkwartier) van Browning. Zij richtten in de bosrand bij Klein Amerika een hoofdkwartier in.²⁰⁶ Ten noordoosten van Groesbeek landde het 508e Regiment, die de aanval inzette op Nijmegen. Na de luchtlanding begonnen de geallieerde troepen hun positie te consolideren en werden op strategische plaatsen wegversperringen (*road blocks*) opgericht.

Figuur 97. De Canadese oorlogsbegraafplaats in Groesbeek (bron: tracesofwar.com).

De tijdens de gevechten gesneuvelde militairen werden in provisorisch aangelegde begraafplaatsen begraven, om na de oorlog te worden herbegraven. Een hiervan lag aan de noordzijde van Breedeweg. Van de strijd in september 1944 zijn bevinden zich nog talloze sporen in de bossen ten noorden westen van Groesbeek. Veel van deze kuilen zijn de resten van schuttersputjes. De toen reeds ontmantelde molen van Groesbeek werd door de Amerikanen gebruikt als observatiepost en verschillende malen gebombardeerd. De intensiteit van de beschietingen is niet alleen zichtbaar door de grote hoeveelheid wederopbouwpannen, maar soms ook nog aan oorlogsschade (kogel- en granaatinslagen) op gevels van oudere panden. Van een enkel gebouw is aangegeven dat er kogelgaten in zitten. Deze lijst zou nog verder aangevuld kunnen worden.

Op 18 september 1944 stortte vlak bij Wyler een Dakota C47 neer.²⁰⁷

Hoewel de strijd vanaf september 1944 zich in hoofdlijnen goed laat uittekenen, blijkt het door de vele details en de snel verschuivende fronten lastig te zijn alle stadia van de strijd inzichtelijk te maken op

²⁰⁶ Driessen 1981: 77

²⁰⁷ Driessen 1981: 102

de kaart. Daarom zijn alleen de geallieerde en Duitse frontlinies in de periode oktober tot november 1944 weergegeven in hoofdlijnen.

Verder werden in Groesbeek een opvangkamp gebouwd en een Canadese oorlogsbegraafplaats aangelegd.

5.8.7 Koude Oorlog

Het rivierenlandschap

Na de Tweede Wereldoorlog was de dreiging van Nazi-Duitsland voorbij, maar vormde het communisme van de Sovjet-Unie een nieuwe potentiële vijand. Vooral in de jaren 50 en 60 van de 20e eeuw was deze dreiging zeer reëel. Als gevolg hiervan werd de IJssellinie vernieuwd, waarbij tal van werken werden aangelegd om bij een aanval vanuit het oosten Holland te kunnen verdedigen door brede stroken aan weerszijden van de IJssel te inunderen. Op een steenfabrieksterrein bij de buurtschap Groenlanden werd een militaire infrastructuur aangelegd, waaronder een defensiedijk om bij inundatie het terrein droog te houden en een aantal bunkers met verschillende functies. In de defensiedijk bevinden zich in beton gegoten tanks, voorzien van kanonlopen of mitrailleurs. Inmiddels is dit voor Ubbergen én Nederland belangrijke militaire erfgoed door middel van de gemeentelijke monumentenverordening beschermd en toeristisch ontsloten.

Het stuwwallandschap

In Europa werden complexen aangelegd en organisaties opgericht in het gevolg het tot een treffen zou komen. Dat treffen kwam er niet, maar alle voorbereidingen waren wel getroffen. Bij Groesbeek werden een luchtwachtoren en een commandopost voor de B.B. (Bescherming Burgerbevolking) gebouwd. De luchtwachtoren maakte deel uit van een landsdekkend netwerk van torens voor het signaleren van laagvliegende vijandelijke vliegtuigen. Beide objecten hebben de status van gemeentelijk monument.

Figuur 98. Relicten van de IJssellinie uit de Koude Oorlog bij de Groenlanden (foto: RAAP, 7 november 2022).

5.9 Economie

5.9.1 Inleiding

Bedrijvigheid (naast de agrarische) gedurende vele eeuwen heeft zijn invloed gehad op het cultuurlandschap in de gemeente Ubbergen en is vanwege de relatie met de 'gewone Ubbergenaren' ook sterk identiteitsbepalend geweest. We doelen dan met name op de steenfabrieken en de wasserijen die zich respectievelijk langs de rivier en aan de flank van de stuwwal bevonden en deels nog bevinden. Met name de eerste industrietak heeft vele cultuurhistorisch waardevolle sporen nagelaten, zoals relictten van fabrieken (ovens, schoorstenen, haaghutten), woningen (voor arbeiders en hoger personeel) en kleiputten. De kartering geeft vooral een ruimtelijk beeld van de spreiding van de belangrijkste industrie en hun landschappelijke aspecten.

5.9.2 Wind- en watermolens

Tot de oudste categorie van plattelandsideologische complexen rekenen we de molens. Op de kaart zijn de bestaande en verdwenen wind- en watermolens aangeduid. Voor de nog bestaande bouwkunst wordt deze uiteraard in die kaartlaag verder uitgewerkt.²⁰⁸

²⁰⁸ Molendatabase.org

5.9.3 Steenfabricage

Langs de oevers van de Waal – Bijlands Kanaal lag een lange serie steenfabrieken, die vanuit hun pre-industriële karakter in de 19e en 20e eeuw steeds meer tot grote industriële complexen uitgroeiden. De steenfabricage had een geweldige impact op het landschap, en kan daarom niet losgezien worden van de vele winningsputten of afgetichelde terreinen die buiten én binnendijs nog in het landschap te vinden zijn. Deels gaat deze grondstofwinning nog altijd door, maar wel op een schaal die weinig relatie meer met de oude kleinschalige structuren heeft. Bij de vroegere winning gaat het zowel om winningsputten die met water volliepen als vlak afgegraven terrein, dat vrijwel het hele buitendijkse gebied beslaat. Belangrijke winningscomplexen zijn een kleiput ten oosten van Kekerdorp, de Kaliwaal ten westen van dat dorp, de kleinste van de twee plassen van De Zeelt tussen Leuth en Kekerdorp, winningsgaten bij Erlecom en aan de Kerkdijk te Ooij, enkele van de plassen bij de Groenlanden, de Bizonbaai tussen de Groenlanden en Ooij en een deel van het winningsgat in de Buiten Ooij.

Figuur 99. Eén van de fraaiste en oudste winningsplassen, buitendijs bij Kekerdorp (foto: RAAP, 7 november 2022).

Onderdeel van deze fabriekscomplexen was ook de infrastructuur van smalspoorlijnen, die onder de categorie 'infrastructuur' zijn opgenomen. Na 1993 verdwenen hiervan de laatste resten, maar op

enkele terreinen zijn nog fragmenten aanwezig.²⁰⁹ Een enkel steenfabrieksterrein is in detail bestudeerd.²¹⁰

Figuur 100. Relict van smalspoor voor de locomotievenloods op de Nieuwe Kleverberg (foto: RAAP, januari 2023).

²⁰⁹ Van Eck 1993

²¹⁰ Zie onder meer Keunen 2023

5.9.4 Pannenfabricage

Een afzonderlijke industrietak was die van de fabricage van dakpannen. De fabriek bij de Holdeurn is de oudste en meest bekende, maar ook in Heilig Landstichting lag een pannenfabriciek. Van het voormalige fabrieksterrein is nu niets meer te herkennen.

Mogelijk is het de oude pannenfabriciek "Berg en Dal" nabij den Duivelsberg (Wylers) waarover in 1911, 1927 en 1936 werd gesproken.²¹¹

Figuur 101. Het terrein van de nieuwtijdse pannenfabriciek "Berg en Dal" in de Holdeurn (foto: RAAP, 7 november 2022).

5.9.5 Overige bedrijfstakken

In de categorie 'bedrijfstakken met ruimtelijke/landschappelijke impact hebben we ook nog de scheepswerf in Millingen, het hoenderpark in de Meerwijk en de elektriciteitscentrale van Beek in de inventarisatie opgenomen. Verder liggen aan de flank van de Duivelsberg nog enkele leemkuilen.

²¹¹ Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 15 augustus 1911; Nieuwe Haarlemsche Courant, 17 augustus 1911; Het Huisgezin, 17 juni 1927; Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 8 januari 1936

Waarschijnlijk werden hiermee stenen gebakken in een stoomsteenfabriek, mogelijk aan de Duitse zijde.

Figuur 102. De vooroorlogse leemkuilen aan de Duivelsberg (bron: oudbeek.nl).

De topografische kaart van 1931 geeft een de voet van de Wylerberg bij het Wylermeer een fabriek weer. Deze is ook op twee ansichtkaarten vastgelegd. Voor de fabriek werden in 1909 bekwame en halfwas-meubelmakers gevraagd.²¹²

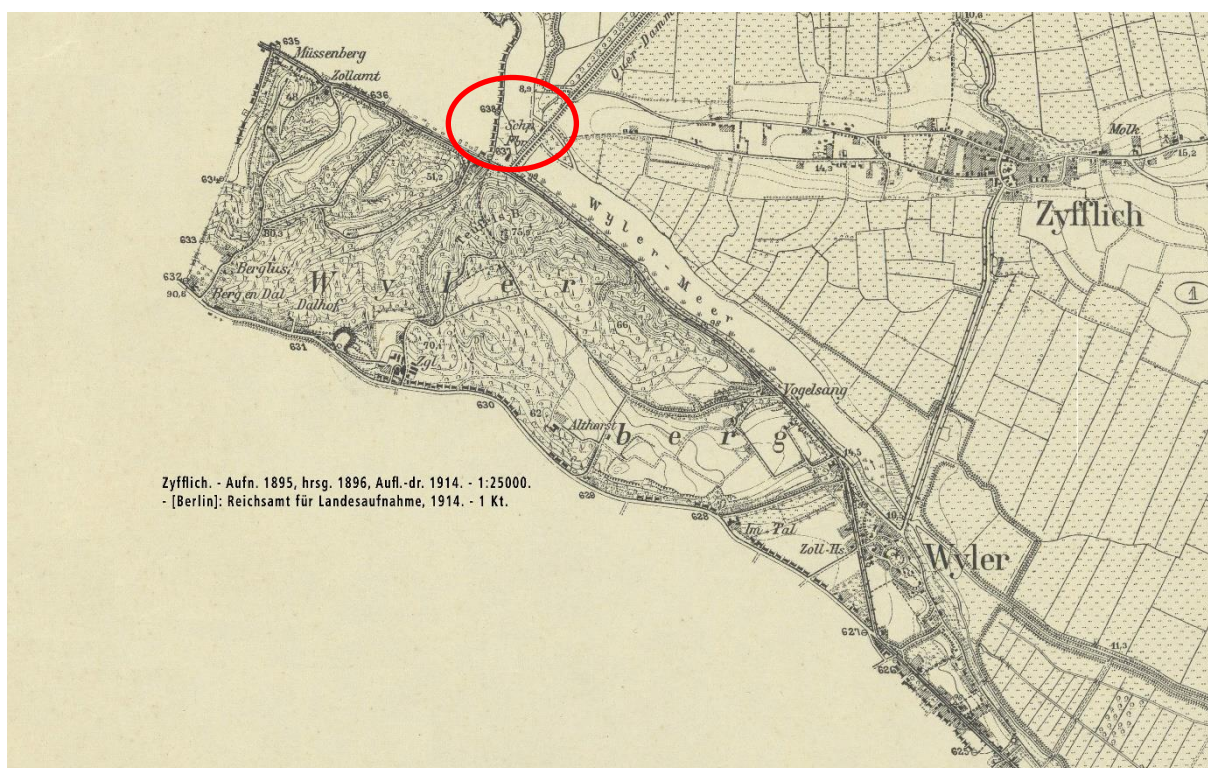

Figuur 103. Advertentie voor personeel (De Gelderlander, 18 april 1909).

Enig spoorwerk leverde het vermoeden op dat het hier zou kunnen gaan om de scheepsbouwerij van Emil Carl Eduard Deichmann (1864-1934) en John Ritchie. Een historische kaart uit 1895 bevestigde

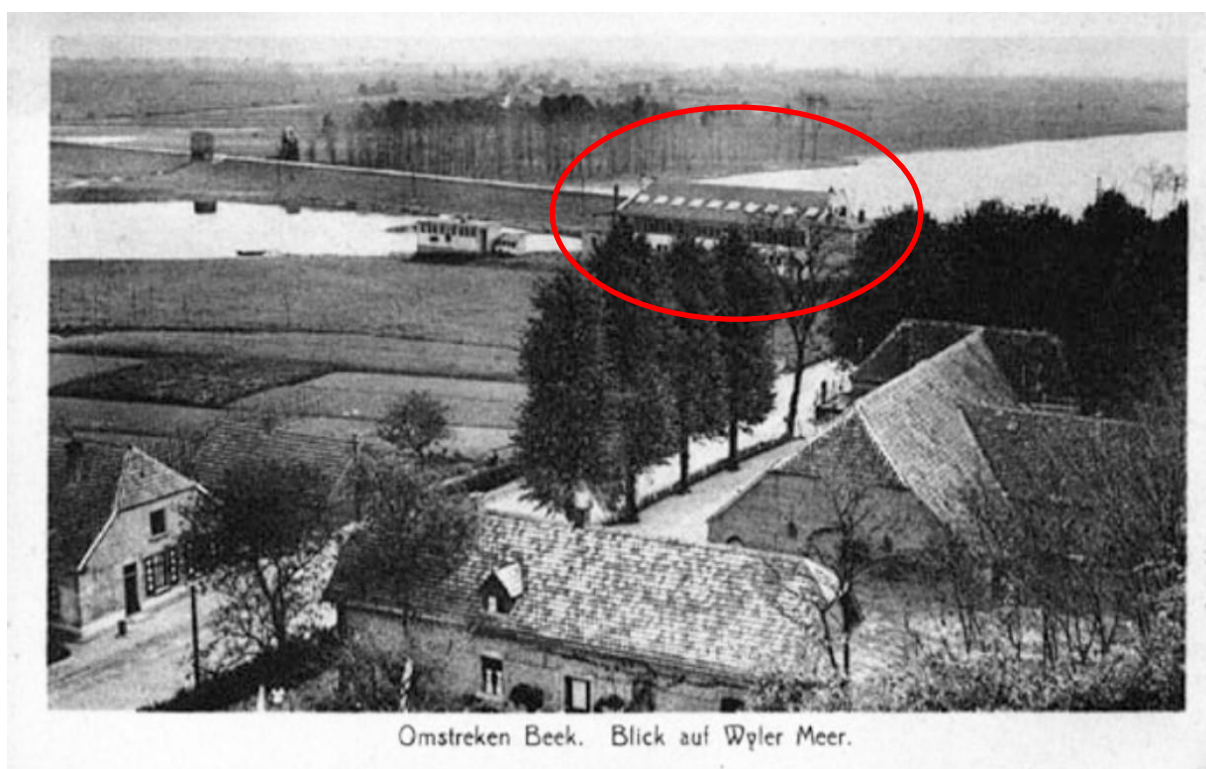
²¹² De Gelderlander, 6 april 1909 en 18 april 1909

dit vermoeden (zie figuur 104). Naast Wyler was er ook een vestiging in Rotterdam. De firma werd in 1885 opgericht, en de vestiging in Wyler sloot vermoedelijk kort na 1923 de deuren.²¹³

Figuur 104. Een historische kaart uit 1895 heeft de scheepsfabriek aan (bron: Paul Klinkenberg).

²¹³ <https://roeimuseum.nl/deichmann-ritchie/> ; met dank aan Paul Thissen en Paul Klinkenberg.

Figuur 105. Op deze ansichtkaart zien we de meubelfabriek (bron: oudbeek.nl). De Querdamm liep nog ver door.

Figuur 106. Links de scheepsbouwerij aan het Wylermeer, vanuit het noorden (bron: oudbeek.nl).

Figuur 107. Restanten van de oude botenfabriek in Wyler, vanuit het zuiden (bron: roeimuseum.nl). De hoge muur met schoorsteen heeft een gespiegelde vorm ten opzichte van de foto's hiervoor: de foto van de gebouwuïne is dus waarschijnlijk vanaf de straatwegzijde gemaakt.

Figuur 108. Restanten van de oude botenfabriek in Wyler, vanuit het oosten (bron: roeimuseum.nl).

5.10 Bestuur

5.10.1 Inleiding

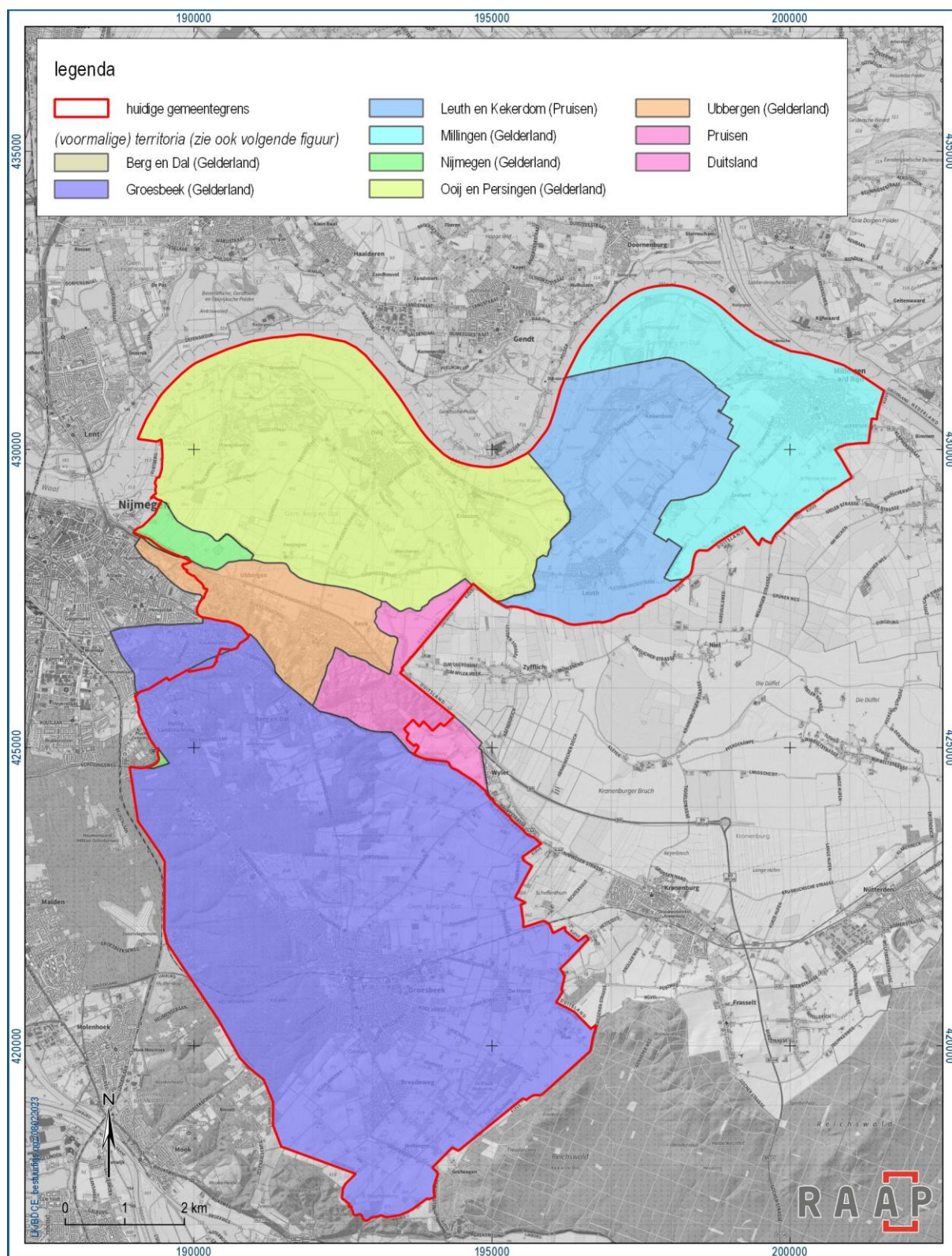
Als grensgemeente is de categorie 'bestuur', waaronder ook het aspect 'recht', een erg belangrijke categorie voor Berg en Dal. Lokale, regionale en supra-regionale bestuurlijke en politieke ontwikkelingen hebben hun sporen in het landschap achtergelaten. Landschappen hebben zich aan weerszijden van grenzen bijvoorbeeld op een verschillende manier ontwikkeld, doordat de aansturing van bovenaf anders was. Historische bestuurlijke grenzen zijn als kavelgrenzen bewaard gebleven. Grenspalen en dijkpalen markeren die historische grenzen nog altijd en nog in recente tijden waren ook

slagbomen op paden en bruggen die de gebieden aan beide zijden van de grens met elkaar verbonden, markante objecten in het landschap.²¹⁴

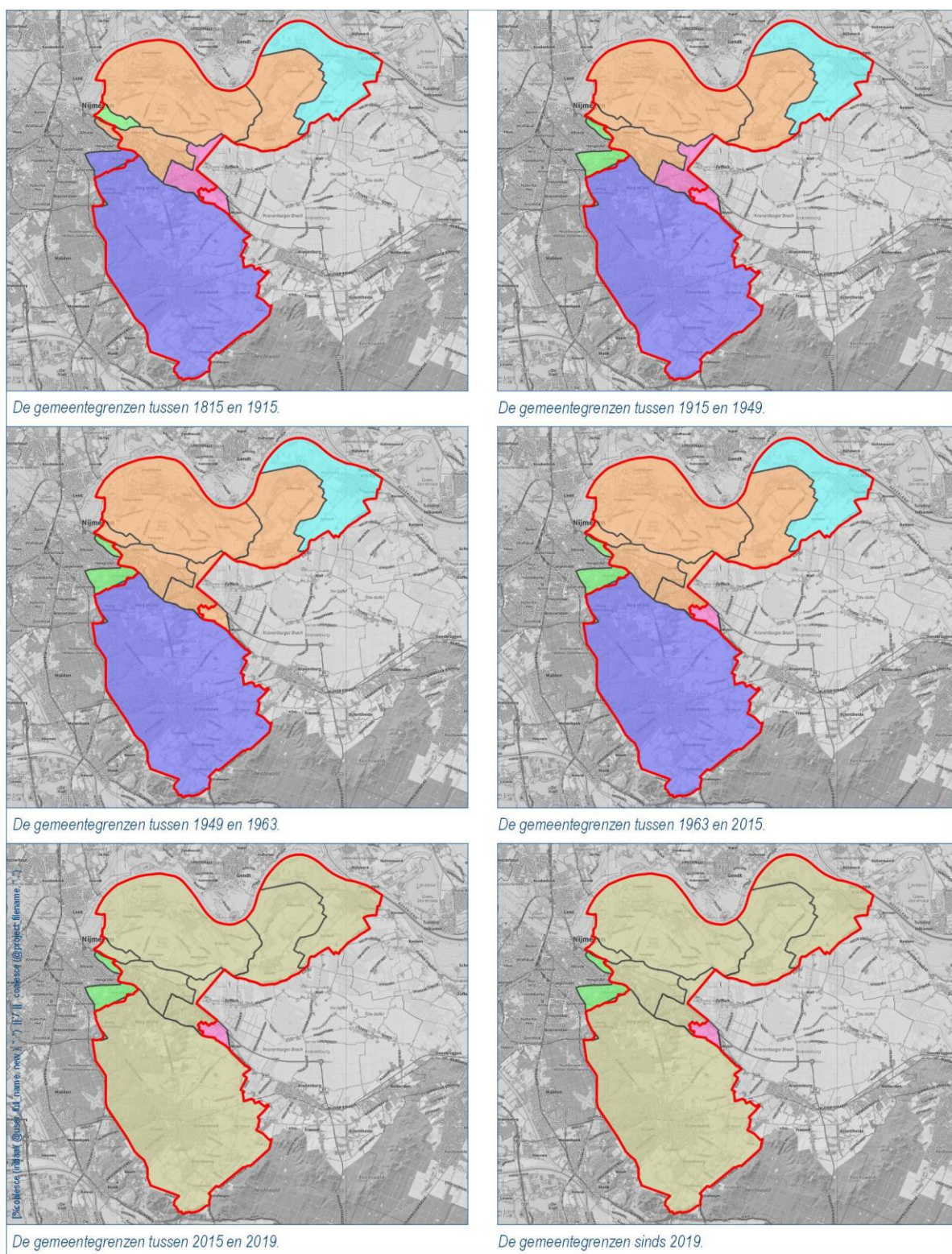
5.10.2 Bestuur

Opgenomen zijn de locaties van historisch bestuur, zoals vergaderplaatsen en gemeentehuizen, maar ook de historische grenzen (rijks, gemeentelijk en provinciaal) die in heden en verleden door de gemeente Berg en Dal hebben gelopen. Ook historische grenzen van de voormalige gemeenten Ubbergen, Groesbeek en Millingen die buiten de huidige gemeente liggen, zijn in het grote kaartbeeld opgenomen. In figuur 109 en figuur 110 is de ontwikkeling van de gemeentegrenzen sinds 1815 opgenomen. Vooral opvallend zijn twee deelgebieden die in het verleden aan Nijmegen zijn afgestaan en een Duits gebied dat tussen 1949 en 1963 bij de gemeente Ubbergen heeft gehoord en door de burgemeester van Ubbergen in de hoedanigheid van landdrost bestuurd werd. Onderdeel van de historische grenzen zijn ook de oude grenspalen, waarvan er nog vele bestaan. Vooral de oude grenspalen langs de voormalige rijksgrens langs de Rijksstraatweg, nu merendeels op het trottoir of in voortuinen, zijn opvallende objecten. Ook een kleine grenskruising komt voor, en voormalige douanekantoren zijn opgenomen. In de database is waar mogelijk aangegeven of ze nog bestaan, en ook in de bouwkunstlaag komen ze voor.

²¹⁴ Documentatie J. van Eck, Leuth

Figuur 109. De bestuurlijke territoria tot 1815. De legenda is ook van toepassing op de navolgende figuur.

Figuur 110. De gemeentegrenzen van Berg en Dal sinds 1815. Een op deze schaal nauwelijks zichtbare recente grenscorrectie met Mook en Middelaar (2016) is hier niet te zien, maar wel in de database opgenomen.

Figuur 111. Voormalige grens, opgeheven in 1949 toen de Duivelsberg bij Nederland gevoegd werd. Rechts was al Nederlands, links kwam daar in 1949 bij. In het trottoir en in particuliere tuinen staat in Beek nog een groot aantal oude grenspalen (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 112. Moderne grenspaal langs de grens bij Wyler die in 1963 opnieuw ontstond (foto: RAAP, 7 november 2022).

5.10.3 Recht en justitie

Tot deze objecten rekenen we alle zaken die te maken hebben met gerechtsplaatsen (bij de Molenbosweg en nabij de Schubertstraat) en gerechtshuizen, maar ook de verschillende generaties politiebureaus en marechausseekazernes waar het personeel werkte dat het recht moest afdwingen.

Figuur 113. De oude marechausseekazerne in Groesbeek, aan het Binnenveld (links) (foto: RAAP, 7 november 2022).

5.11 Religie

5.11.1 Inleiding

Berg en Dal is één van de gebieden in Nederland waar het Rijke Roomse Leven niet alleen in de geest van mensen, maar ook in het landschap op uitgebreide schaal zijn sporen heeft nagelaten. De waardevolle bouwkunst is in de bouwkunstkaartlaag opgenomen, dus voor het landschap aspect hebben we ons vooral op begraafplaatsen gericht. Ook in de historische nederzettingslaag zijn de locaties van bestaande of verdwenen kerkerreinen opgenomen.

Opgenomen zijn de vele oude kerkhoven en begraafplaatsen, zowel rooms-katholiek als hervormd. Tot de vroegste categorie behoren de oude kerkhoven bij de kerken van Beek, Groesbeek, Kekerdom, Leuth, Millingen, Ooij, Persingen en Ubbergen. Zij zullen allemaal een middeleeuwse ouderdom hebben. Bij de verdeling van kerken tussen rooms-katholieken en protestanten en de groeiende bevolking zijn daarna nog meerdere begraafplaatsen voor inwoners aangelegd, zoals in Heilig Landstichting, Breedeweg en De Horst. Vermoedelijk als algemene begraafplaats is in de 19e eeuw het oude drenkelingenkerkhof van Millingen aangelegd. Bijzondere kerkhoven en begraafplaatsen zijn daarnaast de verschillende kloosterbegraafplaatsen (Notre Dame des Anges en Dominicanen), waarbij onduidelijk is of de begraafplaats bij het Missiehuis van het Heilig Hart in Berg en Dal ooit is aangelegd. Daarnaast is ook de Canadese oorlogsbegraafplaats in deze kaartlaag opgenomen.

Figuur 114. Het oude kerkhof van Kekerdom (foto: RAAP, 7 november 2022).

5.12 Zichten

5.12.1 Uitzichtlocaties

Voor Groesbeek hebben we achttien locaties opgenomen waar het Groesbeekse cultuurlandschap goed zichtbaar is doordat er vanaf deze plek een uitzicht over het gebied bestaat of te creëren valt. De plaatsen op zich hebben geen cultuurhistorische waarde, maar ze bieden de mogelijkheid het verhaal over het landschap en de daarmee samenhangende cultuurhistorische objecten en structuren te vertellen.

Figuur 115. Verre uitzichten in Klein Amerika (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 116. Uitzicht vanaf de Duivelsberg (foto: RAAP, 7 november 2022).

Figuur 117. Min of meer hetzelfde uitzicht, wat verder naar rechts, vermoedelijk kort na de Tweede Wereldoorlog (bron: oudbeek.nl).

6 Immaterieel erfgoed

Op basis van met name de studies van Bosch en Schmiermann (1991) en Bouwer (2003), Gorissen (1975) en Vereniging De Ploegdriever (2008), documentatie van P. Thissen, het kadastraal minuutplan uit 1832 en jongere topografische kaarten hebben enkele honderden toponiemen op kaart weergegeven. Het betreft zowel toponiemen van het agrarisch gebied als van het bosgebied. Van elk toponiem hebben we de bron opgenomen in de achterliggende database. Hierbij moeten we opmerken dat het bestaande aantal toponiemen dit aantal ver overstijgt. Het zou een intensiever onderzoek, bijvoorbeeld op basis van de talloze kaarten die er van Groesbeek vanaf de 16e eeuw gemaakt zijn, vergen om deze allemaal in de cultuurhistorische waardenkaart te verwerken.

Deze namen kunnen als cultuurhistorisch erfgoed en onderdeel van de identiteit van een gebied worden beschouwd en zelfs bij nieuwe ontwikkelingen als inspiratiebron worden gebruikt, niet in de laatste plaats voor straatnaamgeving.²¹⁵ In dat licht is het interessant te zien dat veel van de toponiemen in de Circul van Ooij al in het veld zichtbaar zijn gemaakt middels kleine bordjes.²¹⁶

Figuur 118. Informatiebord en toponiemenbordje nabij Persingen (foto: RAAP, 7 november 2022).

²¹⁵ Keunen 2007

²¹⁶ Vereniging De Ploegdriever 2008

" ... een oord, waaraan voor zooveel de liefelijkste herinneringen zijn verbonden ... "; een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Berg en Dal

7 Bouwkunst en stedenbouw

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de componenten bouwkunst en stedenbouw nader toegelicht. Paragraaf 7.2 start met een korte beschrijving van de ruimtelijke (stedenbouwkundige) ontwikkeling van de dorpen in de gemeente Berg en Dal, waarbij aandacht is voor de oorspronkelijke dorpsstructuren en de voor- en naoorlogse uitbreidingen. Daarna zoomen we in op enkele belangrijke bouwkunstcategorieën die in de cultuurhistorische waardenkaart zijn opgenomen.

7.2 Stedenbouwkundige ontwikkeling van de dorpen

7.2.1 Beek

Beek is ontwikkeld uit een langgerekt wegdorp op de flank van de stuwwal. De latere dorpsontwikkeling heeft zowel richting de zuidelijk gelegen stuwwal plaatsgevonden, als in het noordelijk gelegen polderland. Aan de zuidzijde van de doorgaande weg staat het door een kerkhof en een ringweg omgeven Bartholomeuskerkje. Rond deze kerk was al in de vroege 19e eeuw sprake van enige bebouwing, waaronder de in 1826 rooms-katholieke waterstaatskerk op de Kerkberg. Aan de noordzijde van de straatweg was de winkelhaakvormige Waterstraat in deze periode al vrij intensief bebouwd met woningen en enkele boerderijen. In de loop van de 19e eeuw kwam het gebied steeds meer in beeld als recreatiegebied en aangename woonplaats voor welgestelden, in het bijzonder uit Nijmegen. Tussen de boerderijen en dorpse woonhuizen langs de straatweg verrezen villa's. De oudere dorpswoningen en boerderijen werden tot voorname woningen omgebouwd. Verder kwamen er hotels, pensions en uitspanningen, een postkantoor en allerlei winkelveorzieningen. De Rijksstraatweg bleef daarbij de oude hoofdlintstructuur. In dit bekende gebied verrezen in het kielzog van de welgestelde villabewoners van Nijmegen en Beek verschillende kleine wasserijbedrijven. In Beek vond in het begin van de 20e eeuw ook planmatige villabouw plaats, door toedoen van de Maatschappij 'Mooi Nederland' die een deel van de oude heerlijkheidsgrond liet verkavelen en bebouwen (De Ravenberg). In deze periode ontwikkelde zich op de Kerkberg een bijzonder rooms-katholiek ensemble, bestaande uit de in jaren 1906-1909 gebouwde nieuwe Bartholomeuskerk, een grote pastorie, scholen en een patronaatsgebouw. Op de stuwwal ten zuidoosten van de dorpskern verrezen in de loop van de 20e eeuw verschillende villa's en landhuizen.

Aan de noordzijde van straatweg werd pas na de Tweede Wereldoorlog op grotere schaal gebouwd. Tot in de jaren 50 waren de Waterstraat en de Bongerdstraat hier de enige straten van betekenis, evenals de Verbindingsweg, de oude "Grindweg" van Beek naar Persingen. Hierlangs werden in de jaren 30 enkele middenstandswoningen gebouwd, die aanvankelijk nog uitkeken op het terrein van het vroegere Huis Beek. Eind jaren 40 kwam daar de Baron van Voorst tot Voorststraat bij. Deze werd in 1949 bebouwd met kleine dubbele woningwetwoningen en in 1953 met een complex bestaande uit blokjes eengezinswoningen. Eind jaren 50 volgden complexen geschakelde eengezinswoningen aan de Esdoornstraat en westelijk van de Lindestraat. De nieuwe dorpsuitbreiding werd geprojecteerd aan weerszijden van de Wilgenlaan, een brede structuur met een langgerekt plantsoen tussen gescheiden rijbanen. De wijk is in de jaren 60 en 70 verder in noordelijke en oostelijke richting uitgebreid, waarbij blokken geschakelde eengezinshuizen in eenvoudige stempelstructuren werden geordend. Rond 1970

is de noordoostelijke uitbreiding voltooid met een bijzonder complex lage patiobungalows (Elzenkamp). Ten westen van de Verbindingsweg werd in de jaren 60 begonnen met woningbouw, deels geschakelde woningen, maar in de meeste gevallen gaat het om vrijstaande of twee-onder-een-kaphuizen. Ter plaatse van enkele grootschalige (school)gebouwen zijn in het recente verleden in deze wijk nieuwe woningen gebouwd.

Ook ten zuiden van de Rijksstraatweg was er in de naoorlogse periode veel bouwactiviteit. Een deel van de bebouwing nabij de Kerkberg moest na oorlogsschade te hebben opgelopen worden vernieuwd. Aan de Bosweg en Van der Veenweg vond op kleine schaal woningbouw plaats in de vorm van bescheiden geschakelde eengezinswoningen. Grotere middenstandswoningen en kleine villa's verrezen in lintbebouwingsopzet langs de Nieuwe Holleweg en de Van Randwijckweg.

Figuur 119. Beek omstreeks 1900 (chromotopografische kaart, via topotijdreis.nl).

7.2.2 Berg en Dal

Berg en Dal bestaat thans in feite uit twee bebouwingsclusters aan de Oude Kleefsebaan, die met elkaar worden verbonden door een spaarzaam bebouwd deel van deze weg, waaraan de buitenplaats De Wijchert uit 1907 is gesitueerd.

Rond 1900 was er nog geen sprake van een nederzetting van enige betekenis. Langs de Nijmeegsebaan bevond zich enige losse lintbebouwing, maar vlak voor de rijksgrens met Duitsland was nabij het in 1869 gestichte hotel Groot Berg en Dal een dichter bebouwingslint ontstaan. Hier was ook de remise van de beroemde tramlijn van Nijmegen naar Berg en Dal, die in het kader van het opkomende toerisme in 1891 was geopend. Gaandeweg vestigden zich meer horecagegelegenheden in het door het fraaie landschap druk bezochte gebied. De Oude Kleefsebaan ontwikkelde zich in de

eerste helft van de vorige eeuw tot een lang bebouwingslint met een afwisseling van hotels, pensions, winkels, villa's en andere woningen. Waar de Zevenheuvelenweg aansluit op de Oude Kleefsebaan kwam in het interbellum een kleine woonwijk tot ontwikkeling. De woningen, veelal vrijstaande of dubbele middenstandswoningen, werden gebouwd langs veelal al bestaande paden. Een ervan, de Watertorenweg, leidde naar de in 1924 gebouwde watertoren. Het wijkje werd in de jaren 50 en later naar het noorden toe uitgebreid met enkele complexen geschakelde eengezinswoningen aan de Vinkweg en de Kerstendalseweg. Verschillende kleine buurtjes zijn hier gegroepeerd rond een centraal gelegen plantsoen. Aan de westflank van het wijkje bevinden zich een school en een nieuwe begraafplaats. In het interbellum groeide een tweede "kern" tegen de gemeentegrens met Nijmegen. De oudste bebouwing bestaat hier uit de eerdere lintbebouwing uit de late 19e en vroege 20e eeuw langs de Oude Kleefsebaan en verschillende villa's en landhuizen die in het bosrijke gebied langs de Oude Holleweg en de Stollenbergweg werden gebouwd. Rond het midden van de jaren 1930 werd een klein tuindorpachtig woningcomplex aan de Stollenbergweg en de Emmalaan gebouwd. De restruimte tussen Stollenbergweg en Oude Kleefsebaan werd in de vroege naoorlogse periode verder opgevuld met eenvoudige blokjes eengezinswoningen en een ensemble met vrijstaande bungalows aan de Prinses Margrietlaan. Vlakbij, aan de Stollenbergweg, vinden we het enige substantiële flatbouwcomplex van de gemeente Berg en Dal, een rij van vier langgerekte vierlaags portiekflats in een moderne open verkavelingsstructuur. De flats zijn omstreeks 1970 gebouwd.

Ten zuiden van de Oude Kleefsebaan werden aan de Koningin Julianalaan enkele grote vrijstaande woningen gebouwd in de jaren 1930. Het kleine villabuurtje werd in de jaren 60 voltooid. De rest van de bebouwing in deze uitbreiding dateert uit de jaren 70, 80 en 90 en bestaat voor een belangrijk deel uit blokken geschakelde eengezinswoningen in een halfopen verkaveling, deels langs woonpaden of in woonefachtige structuren.

Figuur 120. De Oude Kleefsebaan in Berg en Dal rond 1900 (ansichtkaart Fotocollectie RAN, F69435).

7.2.3 Erlecom

De buurtschap Erlecom bestond rond 1900 uit verspreid gelegen bebouwing, voornamelijk bestaande uit boerderijen en een aantal grote steenfabrieken, die zich langs de Erlecomsedam hadden gevestigd. Langs de Erlecomseweg, die vanaf de dam het poldergebied in voert, was een zeer losse, verspreide lintbebouwing aanwezig. In het begin van de vorige eeuw werden langs deze weg enkele lange blokken met kleine woningen gebouwd, bestemd voor de steenfabrieksarbeiders. Na de Tweede Wereldoorlog werden aan het lint nog enkele dubbele arbeiderswoningen toegevoegd (1947), alsmede verschillende vrijstaande woningen. Desondanks behield het lint, mede door de boerderijen en de aansluitende landbouwpercelen een agrarisch karakter behouden. Verdere dorpsontwikkeling bleef achterwege.

7.2.4 Groesbeek

De historische dorpskern van Groesbeek ontwikkelde zich langs de Dorpsstraat, Molenweg, Kerkstraat en Burgemeester Ottenhoffstraat. Aan het begin van de 19e eeuw lagen tegenover de Hervormde Kerk nog restanten van het omgrachte Huis te Groesbeek. Op de hoek van de Pannenstraat-Kloosterstraat stond destijds een rooms-katholieke kerk, die in 1922 vervangen zou worden door de huidige neoromaanse kerk met pastorie. Aan de noordzijde bevond zich langs de Molenweg een windkorenmolen (Noordermolen). In 1857 werd aan de zuidzijde van het dorp een beltmolen ('De Zuidmolen') aan de Herwendaalseweg gebouwd. In het laatste kwart van de 19e eeuw ontstond nabij de katholieke kerk een religieus ensemble met klooster, kapel en kerkhof.

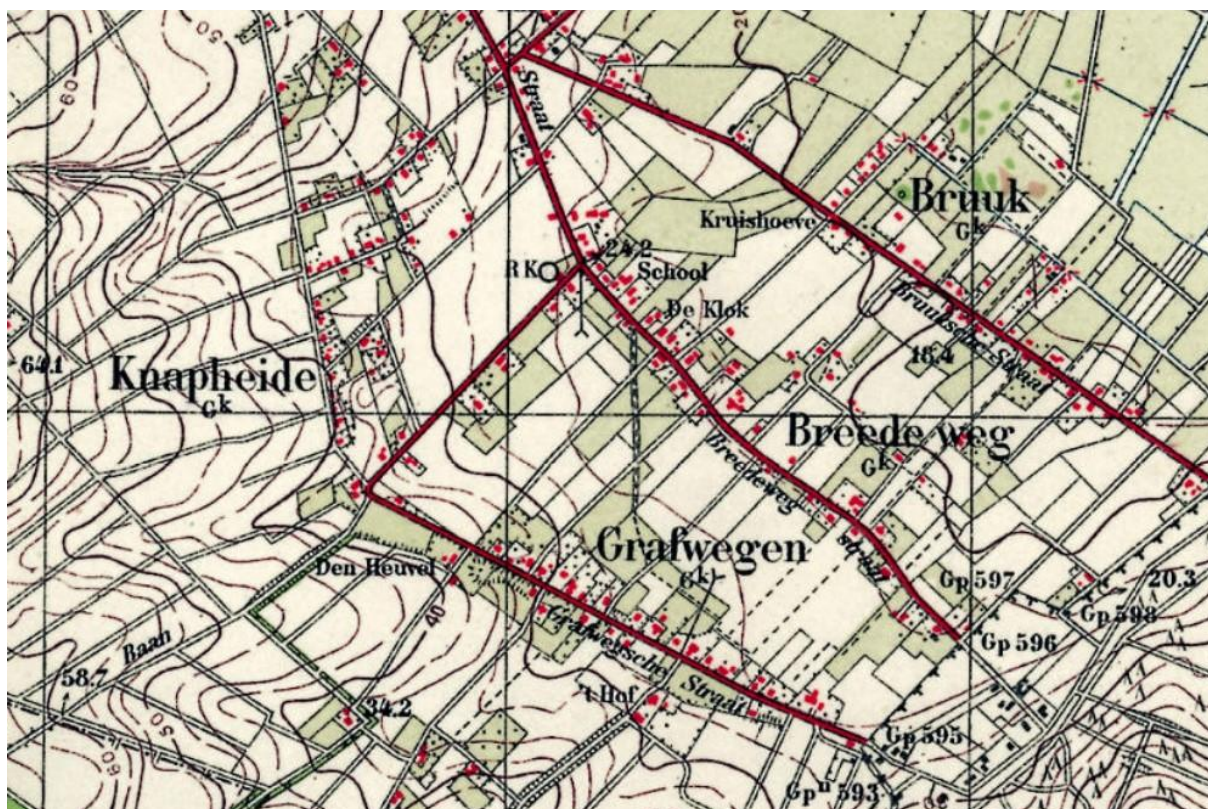
In de periode tussen 1850 en 1940 vond geleidelijke uitbreiding en verdichting van de nederzittingsstructuur plaats langs de hoofdwegen, en dan voornamelijk langs de Dorpsstraat, Burgemeester Ottenhofstraat en Stekkenberg. Bovendien werden landwegen bebouwd, waaronder het Binnenveld, de Dries, Bosstraat, Mooksestraat en Heidebloemstraat. De Lindenlaan werd aan het begin van de 20e eeuw nieuw aangelegd. Na de aanleg van de spoorlijn in 1865 vond een verdere concentratie van bebouwing in de omgeving van het station plaats, waaronder werkplaatsen en een coöperatieve stoomzuivelfabriek.

In februari 1945 lag Groesbergen in de frontlinie en vonden ernstige verwoestingen plaats. Na de Tweede Wereldoorlog werd begonnen met de wederopbouw van het dorp. In jaren 1947-1948 kwamen langs de Dries, Stekkenberg, Hoflaan, Mariëndaalseweg, Heer Zegerstraat, Kloosterstraat, Drentselaan, Frieselaan en Gooiseweg reeksen wederopbouwoningen tot stand. Begin jaren 50 vonden kleinschalige dorpsuitbreidingen plaats langs de Van Nispenstraat en in het gebied tussen de Stekkenberg en Dries. Aan het einde van de jaren 50 werd ten westen van de Stekkenberg een woonbuurtje ontwikkeld volgens modernistische ontwerpprincipes, met blokjes woningen gesitueerd aan verkeerspleintjes en plantsoenen die doorliepen naar het aangrenzende bosgebied (Bramenhof en omgeving). Een eerste grootschalige uitbreiding was de buurt ten noorden van de Van Ruysdaelweg, die zich kenmerkt door een open verkaveling met een oriëntatie van blokjes woningen parallel en dwars aan de richting van de straten met een noordzuidelijke richting. In oostwestelijke richting liggen in dit buurtje doodlopende straten die leiden naar hofjes met garageboxen. In de jaren 70 werd deze buurt (Groesbeek De Drul-Oost) verder voltooid. De stedenbouwkundige opzet van deze wijk is geïnspireerd op structuralistische ontwerpprincipes, hetgeen tot uitdrukking komt in de aanwezigheid van een hiërarchisch wegenpatroon, verkeersluwe woonstraten, een groene dooradering en netwerk van langzaamverkeersroutes. In dezelfde periode breidde het dorp ten noorden van het spoor uit, waarbij buurten met een meer traditionele stedenbouwkundige verkaveling tot stand kwamen (o.a. oostelijk deel van Groesbeek Stekkenburg). Hetzelfde geldt voor de buurt De Brul-West, aan de westzijde van

de Herwendaalseweg. Na 1980 groeide Groesbeek niet alleen door de aanleg van nieuwe woonwijken langs de randen van het dorp (onder andere Groesbeek Nijerf), maar ook door inbreiding en herstructurering binnen de bebouwde kom.

7.2.5 Groesbeek-Breedeweg

De kern Breedeweg is ontstaan door aaneengroeiing van de gehuchten Grafwegen, Sint Anthonis, Heiland, Breedeweg en Bruuk, gelegen tegen het heideontginningsgebied ten zuiden van Groesbeek. Na 1900 heeft Breedeweg zich tot wegdorp ontwikkeld, waarbij de langgerekte lintbebouwingen van de oude gehuchten goed herkenbaar bleven. Het lint in Breedeweg onderscheidde zich door de aanwezigheid van een school en een RK kerk bij de aansluiting van de Sint Antoniusweg op de Breedeweg. De bebouwing in het gebied werd tijdens de Tweede Wereldoorlog merendeels verwoest en in de jaren 50 herbouwd. Op de fundering van de oude kerk werd een nieuw kerkgebouw opgericht aan een nieuw gevormd plein (ten noorden van de kerk) in wat nog steeds als de kern in het uitgestrekte dorpsgebied wordt ervaren. In de naoorlogse periode raakten de oude linten steeds verder verdicht. Een substantiële dorpsuitbreiding vond plaats aan de oostzijde van de dorpskern Breedeweg, waar aan enkele parallel aan de Breedeweg gelegen straatjes blokken met woningwoningen zijn gebouwd in de jaren 50. In de jaren 70 is dit wijkje verder uitgelegd. Oostelijk van de Breedeweg kwam in die periode een markante uitbreiding tot stand met een stedenbouwkundige structuur die is opgebouwd uit herhalende eenheden, die enigszins variëren in omvang en vorm (zogenaamde stempels). In de jaren 90 ontstond een flinke uitbreiding aan de westzijde, waar het gebied tot aan de Knapheideweg is volgebouwd. Tot de laatste substantiële uitbreidingen van Brede behoort een woningbouwcomplex aan de zuidoostkant van het dorp, ten zuiden van de Parachutistenstraat (2010-2011).

Figuur 121. Lintbebouwingen in het gebied ten zuidoosten van Groesbeek, circa 1935 (Chromotopografische Kaart, via topotijdreis.nl).

7.2.6 Groesbeek-De Horst

De Horst is een wegdorp in de heideontginning oostelijk van Groesbeek. Tot het begin van de 20e eeuw bestond De Horst uit verspreid gelegen bebouwing. De heideontginning leidde tot de stichting van nieuwe erven langs de oudere doorgaande weg. In het interbellum ontstond ter hoogte van de kruising Ketelstraat-Plakseweg een kleine dorpskern met rooms-katholieke kerk, begraafplaats, school en een windmolen. Na de Tweede Wereldoorlog moest een groot deel van De Horst worden herbouwd. De kerk, met pastorie, kreeg een nieuwe plek, oostelijk van de Plakseweg, waar ook de begraafplaats ligt. Een al bestaande verbreding in de Ketelstraat (met parallelweg) werd als onderdeel van de wederopbouw voorzien van een langgerekte groenstructuur en vormt zo een eenvoudig dorpsplein. In de naoorlogse periode werden de linten langs de Ketelstraat en de Plakseweg-Reesstraat verder bebouwd, onder meer met blokjes woningwetwoningen. Vanaf de jaren 60-70 werden kleine woonbuurtjes ontwikkeld ten noorden en ten zuiden van de Hoge Horst, veelal bebouwd met vrijstaande of dubbele eengezinswoningen. Aan de Eekhoornstraat werden rond 1960 enkele blokken kleine woningen in systeembouw gerealiseerd. In de jaren 80 en omstreeks 2015 zijn aan de noordzijde nog enkele uitbreidingen gepleegd tot aan de Cranenburgsestraat.

7.2.7 Heilig Landstichting

Heilig Landstichting is uitgaande van de ontstaansgeschiedenis en de opzet meer op te vatten als een net buiten de gemeentegrens met Nijmegen ontwikkelde uitbreidingswijk dan als een zelfstandig dorp. In de loop van de 19e eeuw was langs de doorgaande weg van Nijmegen naar Groesbeek een kleine lintbebouwingsconcentratie ontstaan, bestaande uit enkele horecagelegenheden, (arbeiders)woningen

en boerderijtjes. De buurtschap droeg de naam De Ploeg. Met de komst van het devotiepark De Heilig Landstichting werd de aanzet gegeven voor de latere ontwikkeling van De Ploeg tot een woonwijk, met als centraal punt aanvankelijk de parochie Meerwijk, die een kleuterschool stichtte, alsmede een jongens- en meisjesschool en een verenigingslokaal. Zo groeide De Ploeg uit tot een kleine buurtschap, waarvoor de gemeente Groesbeek in de jaren 30 een uitbreidingsplan heeft ontwikkeld. De nieuwe woonwijk kreeg de naam Heilig Landstichting. De eerste woningen, merendeels in blokjes van twee geschakelde arbeiders- en grotere middenstandswoningen werden gebouwd langs de Nijmeegsebaan, de Thaddeuslaan, Andreaslaan en Sophiaweg. In de omgeving van de Jericholaan en Profetenlaan werden vanaf eind jaren 30 villa's gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog is het uitbreidingsplan verder gerealiseerd. Ten zuiden van de Andreaslaan kwam aan de Lucaslaan en de Simonlaan een complex geschakelde eengezinswoningen. Het grootste deel van de Heilig Landstichting werd echter ingevuld met kleine en grote vrijstaande villa's en bungalows. Het eenvoudige wegenpatroon bestaat uit merendeels parallel aan de Nijmeegsebaan en de Sophiaweg gelegen straten en wordt aan de oostzijde begrensd door het terrein van het devotiepark. In de oostelijke bosranden liggen enkele bijzondere complexen zoals dat van de Cenakelkerk en het Pelgrimshuis Casa Nova, het Gemeenschapshuis van de Bosduivel Stichting en het voormalige klooster aan de Carmelweg.

7.2.8 Kekerdom

Kekerdom bestond in de tweede helft van de 19e eeuw uit losse bebouwingslinten langs de Duffeltdijk en de schuin op de dijk en naar het oosten toe parallel aan die dijk lopende Weverstraat. Tussen dijk en Weverstraat liggen enkele korte verbindingsweggetjes. In de loop van de eerste helft van de vorige eeuw verdichtte in het bijzonder het lint langs de Weverstraat. Aan een tweede, parallel aan de dijk gelegen straatje (Visserstraat) werden rond 1900-1905 enkele arbeiderswoningen gebouwd. Pas in de naoorlogse periode werd ook op wat grotere schaal aan de zuidzijde van de Weverstraat gebouwd. Door verdichting van bebouwing aan de Spaldropsestraat, nabij de hier gestichte zuivelfabriek (thans Botsestraat), ontstond hier een tweede bebouwingscluster. In de vroege naoorlogse periode vond ten zuiden van de Weverstraat, waar deze aan de oostzijde een scherpe bocht naar het zuidoosten maakt, een kleine uitbreiding plaats. Aan twee haaks op elkaar staande straten, de Schoolstraat en de Jan Arntzstraat, en de parallel aan de laatste gelegen Schouwenburgstraat verrezen naast kleine vrijstaande woningen ook enkele blokjes geschakelde woningwoningen. Begin jaren 80 werd de Visserstraat doorgetrokken en verder bebouwd met blokjes geschakelde eengezinswoningen.

Figuur 122. Zicht op Kekerdom vanuit het zuidwesten (foto: MAB, januari 2021).

7.2.9 Leuth

Leuth is vermoedelijk ontstaan op een overstromingsvrije zandplaat. Het kleine dorp bestond rond 1900 nog uit tamelijk verspreid gelegen bebouwing (boerderijen en een rosmolen) langs een korte ringweg ten westen van de kerk en de uitwaaiende wegen richting Millingen, Kekerdom en de Waalbandijk. De oudste panden (boerderijen) lagen op kunstmatig opgeworpen heuvels (pollen). De verdere kernvorming werd gestimuleerd door de stichting van een school. De middeleeuwse kerk is in 1935 vervangen door een nieuwe kerk even ten zuidwesten van de oude kerk. In het bijzonder langs de Steenheuvelstraat ontwikkelde zich in het interbellum een lang lint met kleine vrijstaande woningen, waarvan vooral in het westelijke deel nog een onafgebroken rij resteert. In 1944 raakte Leuth zwaar beschadigd. Vanaf eind jaren 40 volgde de wederopbouw, waarbij ten westen van de kerk een langgerekt plein (Kerkplein) werd gerealiseerd, aan de westzijde gemarkeerd door enkele woningen, een winkel en een café. Langs de uitwaaiende wegen verdichtte zich de lintbebouwing. Aan het westelijke deel van de Steenheuvelsestraat werd een langgerekt plantsoen aangelegd en een parallelweg, waarlangs in 1949 kleine dubbele woningwetten verzezen. In de jaren 60 volgden bescheiden dorpsuitbreidingen ten noorden en ten zuiden van de Steenheuvelsestraat (Margrietstraat, Meester Pontenstraat), bestaande uit blokken geschakelde eengezinswoningen in een half open verkaveling. De buurtjes zijn na 2000 verder uitgelegd. De grootste dorpsuitbreiding vond ten oosten van de Bredestraat plaats, begonnen in de jaren 80. Uiteindelijk is hier het hele gebied tot aan de bocht in de Botsestraat volgebouwd. De buurt heeft een eenvoudig orthogonaal stratenpatroon rond een

groen hart (Park aan Hengemunde), waarin ook een basisschool is geprojecteerd. Verschillende straten, bebouwd met korte en langere blokken eengezinswoningen, hebben een woonerfachtige opzet. Na 2000 is aan de oostzijde van Leuth (Botsestraat) een klein bedrijventerrein ontwikkeld.

Figuur 123. De oude St. Remigiuskerk in Leuth, op een Ansichtkaart uit circa 1915-1920 (Ansichtkaart Fotocollectie RAN, F89044).

7.2.10 Millingen aan de Rijn

De stedenbouwkundige opzet van het dorp Millingen aan de Rijn kenmerkte zich aan het begin van de 19e eeuw door een grillige wegenpatroon en enigszins verspreid gelegen bebouwing. Tussen de slingerende wegen op de hogere oeverwal- en stroomruggen lagen verlande overloopgeulen die in gebruik waren als bouwland of tuin. De bebouwing stond her en der langs deze wegen en aan de voet van de Rijndijk. In de periode tussen 1850 en 1940 ontwikkelde zich een langgerekt bebouwingslint langs de Heerbaan. Naast de oude boerderijen in de dorpskern verschenen in deze periode nieuwe bebouwingstypologieën, waaronder villa's, winkelwoonhuizen en horecagelegenheden. De zijstraten van de Heerbaan werden in de tweede helft van de 19e eeuw geleidelijk volgebouwd met randbebouwing (Sint-Willibrordstraat, Pastoor van Eyckstraat, Mr. Van den Bergstraat, Prins Bernhardstraat en Van Lyndenstraat). Aan het begin van de 20e eeuw werd een aantal religieuze en openbare gebouwen gerealiseerd: De Sint Antonius van Paduakerk met pastorie, een postkantoor, een raadhuis en een schuttersgebouwen. Tussen 1900 en 1940 vond een verdere verdichting van de nederzettingsstructuur van Millingen aan de Rijn plaats (Heerbaan, Rijndijk, Pastoor Graatweg/Schoolstraat, Zalmstraat/Prins Bernhardstraat, Van Lyndenstraat, Sint Willibrordstraat, Werfstraat, de Van Egmondstraat en de Palsstraat. Ook in de omgeving van de militaire kazerne en

Wethouder Arntzstraat/Paulus Potterstraat kwam nieuwe bebouwing tot stand.²¹⁷ Langs de Burgemeester Eijckelhofstraat ontstond gedurende het Interbellum een concentratie van vrijstaande en dubbele middenstandswoningen.

In de naoorlogse periode werden de tuinen en bouwlanden tussen de historische wegen verder bebouwd met dorpswoningen. Omstreeks 1948 vonden de eerste planmatige uitbreidingen van Millingen aan de Rijn plaats. Langs de Wethouder Koenenstraat verrees destijds een reeks wederopbouwoningen. Ook het oostelijk gedeelte van de Burgemeester Eijckelhofstraat werd in de naoorlogse jaren verder bebouwd. Ten noorden van de Burgemeester Eijckelhofstraat werden in de wederopbouwperiode (1940-1965) nieuwe woonstraten aangelegd, waarlangs blokjes geschakelde woningen werden gerealiseerd (Prinses Irenestraat, Prinses Beatrixstraat, Prinses Margrietstraat). Aan de Prins Bernhardstraat kwam een grote open ruimte tot stand, die tegenwoordig ingericht is als speelplaats. In de jaren 50 en 60 van de vorige eeuw vond tevens een grootschalige dorpsuitbreiding ten zuiden van de Wethouder Koenenstraat en Wethouder Arntzstraat plaats. Kenmerkend voor de stedenbouwkundige opzet van deze wijk zijn de blokjes geschakelde woningen langs parallel aan elkaar aangelegde straten.

Aan het begin van de jaren 70 werd tussen de Burgemeester Eijckelhofstraat en Wethouder Koenenstraat een nieuwe buurt aangelegd, waarvan de stedenbouwkundige opzet geïnspireerd is op Structuralistische ontwerpprincipes. Rondom een centraal gelegen park liggen verkeersluwe woonstraatjes die door een lusvormige hoofdweg (Burgemeester Hermesenstraat) worden ontsloten. Vanaf de jaren 70 werd de dorpskern in fasen uitgebreid. Deze planmatige ontwikkelingen vonden hoofdzakelijk ten westen van de Heerbaan plaats.

7.2.11 Ooij

Het dorp Ooij kent thans twee kernen, tot ontwikkeling gekomen langs de Hezelstraat, de vermoedelijke ontginningsas in het gebied en de oude Waaldijk. Het oude Ooij lag in de omgeving van de op pollen gelegen Hervormde kerk en het kasteelterrein van de Kasteelsche Hof. Eind 19e eeuw was er van het in de middeleeuwen bloeiende dorp weinig meer over dan de kerk, het kasteelterrein en enkele verspreid op pollen gelegen boerderijen. Pas vanaf de jaren 1950 kwam er langs de Hezelstraat en de Kruisstraat meer bebouwing (merendeels kleine vrijstaande woningen en de elektrische maalderij de Thornse Molen) die het oude Ooij weer enigszins het aanzien van een buurtschap gaf.

De tweede, veel jongere kern van Ooij dankt zijn oorsprong aan de bouw van een rooms-katholieke kerk aan de Ooijse Bandijk, tegenwoordig de Kerkdijk, een flink stuk ten oosten van de oudste kern. Dit gebeurde in 1835. Gedurende lange tijd was de kerk het enige gebouw in deze omgeving, maar in het derde kwart van de 19e eeuw kwam er enige bebouwing bij, waaronder een boerderij-café, een grote pastorie (1896), een bakkerij en een school, merendeels aan de zuidzijde van de dijk. Het poldergebied ten noorden van de dijk bleef nog lange tijd onbebouwd. In de jaren 20 werden enkele woningen langs de vroegere weg van Ooij naar Oortjeshikken (tegenwoordig de Koningin Julianalaan) gerealiseerd. De weg werd kort na de oorlog de hoofdas in de nieuwe dorpsontwikkeling. Langs de weg kwam een intensief bebouwd lint met vrijstaande woningen en complexmatige woningbouw (vanaf eind jaren 40). Westelijk van deze weg werden in fasen enkele woningbouwcomplexen gerealiseerd met dubbele of in kleine blokken geschakelde eengezinswoningen (jaren 1949-circa 1965). Oostelijk van de Julianalaan ontwikkelde men eind jaren 50 de Prinses Beatrixstraat, die werd bebouwd met blokken

²¹⁷ Stichting MIP-Gelderland, 1991. Gemeentebeschrijving Millingen aan de Rijn. Oosterbeek.

geschakelde eengezinswoningen in half open verkaveling. In de jaren 60 en 70 werden deze woonbuurtjes verder aangevuld richting Kerkdijk en in oostwaartse richting met de Nassaustraat als hoofdas. Deze volgt het beloop van de vroegere Struikenweg naar de Strückenhof. De flinke groei van Ooij kan worden verklaard uit de aanwezigheid van de grote steenfabrieken, die direct ten noordoosten van het dorpsgebied aan de Waaldijk lagen. In de jaren 70 is de woonbuurt lang de oostflank van Ooij tot stand gekomen. De jongste toevoeging is de buurt ten zuiden van de Nassaustraat, aansluitend op de Kerkdijk (circa 1990-2000). Vanaf eind jaren 90 is een gedeelte van de oude steenfabrieksterreinen langs de Erlecomsedam getransformeerd tot bedrijventerrein De Bouwkamp.

Figuur 124. Zicht op Ooij vanuit het noorden (foto: MAB, maart 2021).

7.2.12 Persingen

Persingen ontstond in de middeleeuwen op een stuifzandhevel. Er ontwikkelden zich lintbebouwing langs de Thornsestraat, maar door toenemende overstromingen reduceert de bebouwing tot drie zeer kleine kernen, waaronder die bij de kerk. Sinds het midden van de 19e eeuw is deze kleine bewoningskern niet verder ontwikkeld.

7.2.13 Ubbergen

Ubbergen is een langgerekt wegdorp, waarvan het dorpsgebied door de bijzondere landschappelijke gesteldheid zich nauwelijks heeft kunnen uitbreiden. Aan de zuidkant is de omhoog lopende helling van de stuwwal de beperkende factor, aan de noordzijde het riviertje Het Meer. Tot ver de in de 19e eeuw waren de buitenplaats met het bijbehorende tuinencomplex (ontwikkeld vanaf 1715, naar plannen van Daniël Marot), aangelegd op het kasteelterrein van het Huis te Ubbergen en het aan de zuidzijde van de Rijkstraatweg gelegen kerkje een middelpunt in de dorpsstructuur. Deze bestond in feite uit een langgerekt lint van boerderijen en kleine woningen langs de Rijkstraatweg. In de loop van de 19e eeuw kwam het gebied steeds meer in beeld als aangename woonplaats voor welgestelden. Tussen de boerderijen verrezen villa's en oudere dorpswoningen en boerderijen werden tot voorname woningen omgebouwd. Het tuinencomplex op het oude kasteelterrein werd verkaveld en ook deels met villa's bebouwd. De Rijkstraatweg bleef daarbij de oude hoofdlintstructuur. Een van de villa's groeide vanaf begin 20e eeuw uit tot het omvangrijke kloosterpensionaat van de Congregatie Notre Dame des Anges. Langs enkele haaks op de straatweg eindigende straatjes naar het noorden toe (Ubbergensdijk, Kasteelselaan) werden eenvoudige dorpswoningen gebouwd. In dit gebied verrezen in het kielzog van

de welgestelde villabewoners verschillende kleine wasserijbedrijven. Alleen ten westen van de Ubbergensdijk kreeg Ubbergen na de Tweede Wereldoorlog een zeer beperkte uitbreiding, bestaande uit enkele blokjes geschakelde eensgezinswoningen (eind jaren 50) langs de Ubbergensdijk en geschakelde en vrijstaande woningen uit de jaren 60 aan de Parallelweg. In deze periode werden ook nieuwe villa's toegevoegd aan het bebouwingslint langs de Rijksstraatweg en langs de hoger op de stuwwalhelling gelegen Pompweg.

7.3 Bouwkunst, categorieën

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de inventarisatie van de component bouwkunst. De bouwkunstinventarisatie omvat 1265 objecten. In de meeste gevallen gaat het om individuele gebouwen. Dubbele woningen, woningblokken of woningcomplexen zijn, indien ze vanuit één ontwerp zijn ontstaan, als één item geïntroduceerd. Dit geldt ook voor kleine complexen die bestaan uit een hoofdgebouw en één of meer bijgebouwen. Denk hierbij aan boerenerven met een boerderij en een bijshuur. De geïntroduceerde objecten zijn geordend in verschillende erfgoedcategorieën, die hieronder worden toegelicht.

7.3.1 *Agrarisch cultuurlandschap*

De inventarisatie omvat objecten en complexen die een historische en ruimtelijke relatie hebben met het (voormalige) agrarisch cultuurlandschap van de gemeente Berg en Dal. Ze zijn illustratief voor het bijzondere agrarisch verleden van de gemeente en vertellen het verhaal van het boerenbedrijf door de eeuwen heen en de oudste nederzettingen. In de door de tijd heen veranderende typologie en bouwwijze kunnen we de ontwikkeling en modernisering van het boerenbedrijf volgen.

De oudste boerderijen of de verbouwde restanten ervan kunnen worden aangetroffen op de al vroeg in gebruik genomen natuurlijke hogere delen in het rivierenlandschap, op opgeworpen pollen en tegen de en op de flanken van de stuwwal. Het betreft in de regel boerderijen van het hallehuistype of varianten daarvan met dwars geplaatste voorhuizen (kruk- of type). De inventarisatie bevat vele voorbeelden van dit boerderijtype, waarvan de oudste bouwrestanten bezitten uit de 17e en 18e eeuw. Ook de jongere boerderijen uit de 20e eeuw zijn goed vertegenwoordigd. De modernisering in het boerenbedrijf zijn hier goed te volgen in de ontwikkelingen in de stalbouw, het verschijnen van meerdere gebouwen op het erf, elk met een eigen functie en vaak ook in het verzelfstandigen en luxer worden van het woongedeelte. Bijzonder is de grote collectie van naoorlogse boerderijen, als gevolg van de verwoestingen, die het platteland in de Tweede Wereldoorlog kende. Vooral rond Groesbeek en Millingen aan de Rijn moesten talloze boerenbedrijven worden herbouwd. Het bouw bureau voor de Wederopbouw van boerderijen speelde hierin een grote rol. De wederopbouw vond meestal plaats in een traditionele architectuur, in baksteen, met pannendaken en naar de vooroorlogse bouw verwijzende vormen; de modernisering zat hem ook hier vooral in de interne opzet van de stallen, de toepassing van eigentijdse, hygiënische constructies en verdere functionele differentiatie in de gebouwen. Uiteraard is in de inventarisatie ook aandacht besteed aan kenmerkende erfbebouwing, zoals (vloed)schuren, bakhuizen en hooi- en wagenbergingen.

Figuur 125. Boerderijcomplex uit de vroege wederopbouwperiode bij Groesbeek (foto: MAB, 2022).

7.3.2 Bestuur en rechtspraak

Deze categorie is vertegenwoordigd met enkele (voormalige) gemeentehuizen en in het bijzonder allerlei objecten met betrekking tot de huidige en toenmalige rijksgrenzen, zoals de douanekantoren, relictten van grensovergangen en de vele stenen en betonnen grenspalen die het gebied telt. Een deel daarvan dateert nog uit de 19e eeuw. In grensdorpen Groesbeek, Beek en Millingen aan de Rijn bleven gebouwen bewaard die dienden als onderkomen van de Marechaussee en in die zin ook verwant zijn aan dit thema.

Figuur 126. Restant van een historische hardstenen grenspaal aan de Heerbaan in Millingen aan de Rijn (foto: MAB, 2014).

7.3.3 Funerair erfgoed

Het funerair erfgoed is vertegenwoordigd met een aantal historische (dorps)kerkhoven, jongere, in de 19e en 20e eeuw gestichte begraafplaatsen met algemene of confessionele achtergrond. Tevens zijn er in de gemeente enkele kloosterbegraafplaatsen, zoals die bij het pensionaat Notre Dame des Anges in Ubbergen. Twee opmerkelijke begraafplaatsen zijn die in het devotiepark van de Heilig Landstichting en de grote Canadese Erebegraafplaats bij Groesbeek.

Figuur 127. Kruis met corpus op het kerkhof in Beek (foto: MAB, 2022).

7.3.4 Handel en bankwezen

Deze categorie bestaat voornamelijk uit een aantal winkelpanden en winkelwoonhuizen in de kernen van Beek, Groesbeek en Millingen aan de Rijn. Dit zijn de grotere kernen in de gemeente, die in de loop van de 20e eeuw een steeds belangrijkere rol gingen spelen als lokaal verzorgende centrum met allerlei voorzieningen, zoals ook een bescheiden winkelapparaat. In Berg en Dal staat nog een markant filiaal van de Rabobank, dat vanwege de kenmerkende architectuur is opgenomen in de inventarisatie.

Figuur 128. Winkelwoonhuis uit het interbellum aan de Rijksstraatweg in Beek (foto: MAB, 2022).

7.3.5 Industrie, nijverheid en ambacht

Van de vroegere industriële bedrijvigheid en de lokale nijverheid zijn overal in de gemeente Berg en Dal karakteristieke relictten behouden gebleven. Het meest tot de verbeelding spreekt de oude steenproductie die in de loop van de vorige eeuw een bijna aaneengesloten industrielandchap vormde in de uiterwaarden en langs de rivierdijken. Van deze industrie zijn relictten bewaard bij Ooij, Erlecom en Millingen aan de Rijn. Ook resteren steenfabriekarbeiderswoningen en bazenwoningen. De geschiedenis van de scheepsbouw is vertegenwoordigd met de bebouwing van de historische werf van de firma Bodewes in Millingen aan de Rijn. Aan de kleinschaliger bedrijvigheid herinneren allerlei bedrijfsruimtes en werkplaatsen. Rond Beek is op verschillende locaties de vroeger bloeiende wasserijnijverheid herkenbaar gebleven.

Figuur 129. Steenfabriek in Erlecom (foto: MAB, 2022).

7.3.6 Infrastructuur

De categorie infrastructuur omvat wat betreft het gebouwde erfgoed onder meer de voorzieningen die voor de drinkwater- en elektriciteitsvoorziening zijn opgericht, zoals een watertoren en trafostations. Ook de bruggen en viaducten, postkantoren en de overblijfselen van de vroegere tramverbinding tussen Nijmegen, Beek en Berg en Dal behoren tot deze categorie. Zo bezitten Millingen aan de Rijn en Beek nog markante voorbeelden van postkantoren uit het begin van de vorige eeuw.

Figuur 130. Transformatorhuisje uit het interbellum aan de Zeelandsestraat in Millingen aan de Rijn (foto: MAB, 2014).

7.3.7 Kastelen en buitenplaatsen

Verspreid in de gemeente Berg en Dal bevinden allerlei relictten van historische kasteelterreinen en buitenplaatsen. In de bouwkunstinventarisatie zijn daarvan vooral de gebouwde elementen geselecteerd. Uiteraard ontbreekt de Kasteelse Hof in Ooij niet, het enige nog min of meer intacte kasteelachtige huis in de gemeente. Verder bestaat de selectie onder meer uit bebouwing van landgoed Den Heuvel, De Wolfsberg, Waalheuvel, De Holdeurn en Stollenberg.²¹⁸

Figuur 131. De Kasteelse Hof in Ooij (foto: MAB, 2021).

²¹⁸ Voor de landschapstypering is een eigen afweging gemaakt van wat in landschappelijk opzicht zich als buitenplaats manifesteert. Bij kleine buitenplaatsen zoals Waalheuvel is soms daar soms de keuze gemaakt deze als villa te beschouwen, andere gaan zo in de afwisseling op de stuwval op (bebouwing met bouwlandkampen) dat ze zich te weinig als een van de omgeving afwijkende buitenplaats manifesteren. Voor de grotere villatuinen is in de kaartlaag 'landgoederen en buitenplaatsen' een afzonderlijke eenheid opgenomen. Daaronder rekenen we vanuit landschappelijk perspectief De Wolfsberg, Waalheuvel en Stollenberg. De Holdeurn is vanwege zijn aanleg wel als een buitenplaats in landschappelijke zin gekarteerd.

7.3.8 Kunst en cultuur

Tot deze bescheiden categorie worden de kunstwerken in de openbare ruimte gerekend, alsmede museum- en verenigingsgebouwen. Van dit laatste is het schutterijgebouw in Millingen aan de Rijn een goed voorbeeld. Tevens zijn de vele oorlogsmonumenten bij deze categorie gevoegd.

Figuur 132. Het oorlogsmonument aan het Kerkplein in Leuth (foto: MAB, 2022).

7.3.9 Onderwijs

Veel historische schoolgebouwen zijn in de gemeente Berg en Dal niet meer aanwezig. Een aantal dateert nog uit de eerste helft van de 20e eeuw, zoals de oude gangscholen aan de Molenweg in Groesbeek en de Mariaschool en de Sint-Jozefschool in Beek, beide voorbeelden van door de rooms-katholieke parochie gestichte lagere scholen. Uit de vroege naoorlogse periode dateert een aantal scholen in Groesbeek, Ooij, Kekerdome, De Horst en Breedeweg, merendeels gebouwd in het kader van de wederopbouw. Groesbeek bezit aan de Atelierweg nog een voormalige RK lagere technische school, gebouwd in functionalistische stijl in de jaren 60.

7.3.10 Oorlog en defensie

Deze categorie bestaat voornamelijk uit de restanten van de Eisenhowerlinie in Ooij en enkele andere objecten uit de periode van de "Koude Oorlog", zoals de commandopost Bescherming Bevolking (BB) aan de Watertorenweg in Berg en Dal en de luchtwachtoren aan de Zevenheuvelenweg, eveneens in Berg en Dal.

Figuur 133. De luchtwachtoren aan de Zevenheuvelenweg (bron: Wikimedia Commons).

7.3.11 Recreatie en toerisme

Het fraaie stuwwallandschap en de bossen rond Beek, Ubbergen en Berg en Dal kwamen al in de tweede helft van de 19e eeuw in trek bij het vreemdelingenverkeer. Rust, natuurschoon en de goede bereikbaarheid vanuit Nijmegen nodigden uit voor korte en lange verblijven. Er verrezen dan ook talrijke hotels en velen begonnen een pension aan huis. Uitspanningen met restaurant, café en speeltuin werden druk bezocht. Er zijn veel restanten van dit vroege toerisme herkenbaar gebleven, in de vorm van oude hotelgebouwen, cafés, restaurants, pensions en uitspanningen. Verder bevat de inventarisatie enkele voorbeelden van vakantiewoningen, relictten van recreatieterreinen (Hooge Hoenderberg) en richtingwijzers.

Figuur 134. Houten richtwijzer bij Beek (foto: MAB, 2022).

7.3.12 Religieus erfgoed

Deze categorie representeert de gebouwde weerslag van de kerkelijke geschiedenis van de gemeente Berg en Dal. De selectie omvat uiteraard de oude, in oorsprong middeleeuwse dorpskerken van Beek, Groesbeek, Persingen, Kekerdom en Ooij, markant gesitueerd in de oude dorpskernen, en voorts de verschillende rooms-katholieke parochiekerken, die als gevolg van de katholieke emancipatie in de 19e en vroege 20e eeuw werden gesticht. In Beek, Groesbeek, Ooij en Millingen zijn deze kerken samen met de pastorie en kerkhof onderdeel van karakteristieke katholieke ensembles. De parochiekerken van De Horst, Leuth en Breedeweg werden in na oorlogsverwoesting herbouwd en zijn goede en gave voorbeelden van vroege naoorlogse kerkenbouw in traditionalistische trant. Tot het religieuze erfgoed behoren ook de verschillende kloosters en in het bijzonder het omvangrijke complex van de Heilig Landstichting, met devotiepark, de unieke Cenakelkerk met bijgebouwen, kloosters en begraafplaats. De Gerarduskerk in Groesbeek en de O.L.V. kerk in Berg en Dal representeren de moderne kerkenbouw uit de jaren 60.

Figuur 135. De Sint-Laurentiuskerk met kerkhof in Kekerdom (foto MAB, 2022).

7.3.13 Wooncultuur

De historische wooncultuur in de gemeente Berg en Dal is op de cultuurhistorische waardenkaart zeer breed vertegenwoordigd met woningen uit allerlei tijdspannen, van zeer uiteenlopende omvang en typen en gebouwd voor alle bevolkingslagen. Van de middeleeuwse en 17e/18e-eeuwse huizenbouw is weinig behouden gebleven als gevolg van de vele veranderingen die de dorpskernen in de loop der tijd hebben ondergaan. Bovendien bestond de dorpsbebouwing veelal uit boerderijen en kleine boerenwoningen met stal. In het bijzonder in Beek en Ubbergen zijn in enkele, later tot grotere woningen of kleine villa's omgebouwde huizen, bouwrestanten aanwezig van een oudere bebouwing.

Al in de vroege 19e eeuw werden langs de lommerrijke stuwwalrand in Ubbergen en Beek representatieve herenhuizen en villa's gebouwd, veelal markante blokvormige huizen met kap en gepleisterde gevels. Met de komst van het vreemdelingenverkeer en de grotere aantrekkingskracht van

het wonen in het groen in de loop van de 19e eeuw ontwikkelden Beek en Ubbergen zich tot geliefde bouwlocaties voor tal van herenhuizen en villa's. Hiervan bleven talrijke mooie voorbeelden bewaard, in allerlei typen en bouwstijlen, waarmee de ontwikkeling van de villabouw tussen 1850 en 1940 goed is te volgen. Ook in Berg en Dal en op de buitenplaatsen werden fraaie villa's en landhuizen gerealiseerd, vaak naar ontwerp van gerenommeerde architecten.

Figuur 136. Eén van de vele 19e-eeuwse villa's tegen de stuwwal in het gebied Beek-Ubbergen (foto: MAB, 2022).

Figuur 137. Blokvormig herenhuis van het middengangtype uit het einde van de 19e eeuw aan de Heerbaan in Millingen aan de Rijn (foto: MAB, 2014).

In de overige dorpskernen werden vooral voor de plaatselijke “elite” (de pastoor, de dorpsdokter, de burgemeester, de notaris) grotere herenhuizen gerealiseerd. In het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog verrezen in de bossen en in de uitbreidingen van onder meer Heilig Landstichting, Berg en Dal en Beek nog vele grote woningen in de dan gangbare bouwstijlen. Vooral in Heilig Landstichting bevindt zich een concentratie van markante “moderne” villa’s en bungalows uit de vroege naoorlogse periode.

Uiteraard werden in de dorpen ook kleinere woningen gebouwd voor de middenstandsklasse. Markante woningen voor (fabrieks)arbeiders resteren vooral langs de rivierdijken in de Ooijpolder. Ze werden eind 19e / begin 20e eeuw gerealiseerd voor de arbeiders die in de nabijgelegen steenfabrieken werkten. De woningen werden vaak in lange rijen gebouwd. In Kekerdom en Ooij zijn er nog markante voorbeelden van te zien. Grootschalige vooroorlogse woningbouwprojecten voor de arbeidende of lagere middenstandsklasse, geïnitieerd door gemeente of woningbouwverenigingen zijn zeldzaam in de gemeente Berg en Dal. Een markant voorbeeld is het complex dubbele woningen uit circa 1935 aan de Emmalaan en Stollenbergweg in Berg en Dal.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de volkswoningbouw na een bescheiden start op gang met de bouw van geschakelde eengezinswoningen in de eerste vroeg naoorlogse woonbuurtjes van onder meer Millingen aan de Rijn, Groesbeek, Leuth en Beek. Deze woningen zijn gebouwd in de stijl van de

Delftse school: bakstenen gevels, hoge pannendaken (zadel- of schilddaken) met schoorstenen, vensters met roedenramen. De woningen staan in markante rijen in een halfopen verkaveling.

In de jaren 50 kwam de woningbouw goed op stoom. Op verschillende plaatsen verrezen kleine buurten met rijtjeshuizen met traditionele kenmerken als bakstenen gevels en rode pannendaken. Gaandeweg de jaren 50 en 60 werd het bouwproces verder geïndustrialiseerd en werd steeds vaker gebruik gemaakt van gestandaardiseerde ontwerpen, bouwsystemen en prefab-onderdelen. Ambachtelijke materialen en bijzondere detaillering raakten op de achtergrond. Voorbeelden van woningbouw met prefab-onderdelen (puien) zijn te zien in Beek en Groesbeek. Deze rationalisering in de massawoningbouw had ook zijn weerslag in de moderne wijkopzet en de open- en stempelverkavelingen die een geïndustrialiseerde bouwmethode bevorderden. In de relatief kleine kernen van de gemeente Berg en Dal zijn voorbeelden van deze woningbouw vrij zeldzaam en alleen in de grotere dorpen (Groesbeek, Millingen aan de Rijn en Beek) in eenvoudige vorm aanwezig.

Figuur 138. Vroeg naoorlogs woningcomplex in Leuth (foto: MAB, 2022).

Etagebouw (middelhoog/hoogbouw) in de vorm van portiek- en galerijflats is in de jaren 60 en vroege jaren 70 vooral op bescheiden schaal in Berg en Dal gerealiseerd. Een voorbeeld zijn de vier portiekflats aan de Stollenbergweg (circa 1970) en het omvangrijke service-appartementencomplex Groot Berg en Dal aan de Oude Kleefsbaan (1973 en later).

Andere categorieën

In de gemeente Berg en Dal zijn de Sint Maartenskliniek en Dekkerswald beide voorbeelden van grote gezondheidsinstellingen, die in de loop der jaren uitgroeiden tot omvangrijke complexen met tal van behandel-, verblijfs-, dienst- en utilitaire gebouwen, ingebed in een parkachtige structuur. In de inventarisatie zijn de markante historische gebouwen binnen deze complexen opgenomen.

Ten slotte bevat de inventarisatie nog enkele objecten binnen de thema's maatschappelijk erfgoed (verenigingsgebouwen), straatmeubilair (de Leugenbank in Millingen aan de Rijn!) en Waterstaat en waterbeheersing.

Figuur 139. Entreegebied met bestraat voorterrein en muur met wandkunst bij Werkenrode (foto: MAB, 2021).

7.4 Stedenbouwkundige ensembles

In de cultuurhistorische waardenkaart zijn 44 bijzondere stedenbouwkundige ensembles gedefinieerd (inclusief het rijksbeschermd dorpsgezicht in Ubbergen). In het onderstaande overzicht worden ze kort omschreven. In de database is meer informatie verwerkt. Hierin is ook de waardering van de ensembles opgenomen. Een uitgebreide geschiedenis van de planvorming voor de verschillende kernen is hier niet opgenomen. Voor Groesbeek is e.e.a. in een publicatie door derden uitgewerkt, vooral ten aanzien van infrastructuur en ontsluiting en ten aanzien van het dorpscentrum.²¹⁹

Figuur 140. Eén van de bijzonder bouwkunstensembles in de gemeente Berg en Dal, de historische kern van Beek (foto: MAB, 2022).

²¹⁹ Bosch & Schmiermann 2014

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
01	Beek	Historische dorpskern	Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, historische dorpskern	Zeer hoog
	Beek is ontwikkeld uit een langgerekt wegdorp op de flank van de stuwwal. Begin 19e eeuw bestond de dorpskern uit woonhuizen en boerderijen in de omgeving van het Bartholomeuskerkje. Aan de noordzijde lag de buitenplaats van het onvoltooid gebleven Huis. In de loop van de 19e eeuw kwam Beek in beeld als recreatiegebied en woonplaats voor welgestelden. Langs de straatweg en in de dorpskern verrezen landhuizen, villa's, hotels, pensions, uitspanningen, winkelveorzieningen en wasserijen. Aan de zuidzijde van het dorp ontwikkelde zich een Rooms-Katholiek complex, bestaande uit de Bartholomeuskerk (1909), een pastorie, scholen, een patronaatsgebouw en een begraafplaats. Op De Ravenberg kwam in het eerste kwart van de 20e eeuw een planmatig villawijkje tot stand op een deel van de oude heerlijkheidsgrond. Ensemble met zeer hoge cultuurhistorische, architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarden. Door de historische gelaagdheid en ruimtelijke identiteit is de ontwikkelingsgeschiedenis van het dorp goed afleesbaar. Zeldzaamheidswaarde vanwege gaafheid.			
02	Beek	Rijksstraatweg	Historische bebouwingsconcentratie, grenspost en halteplaats	Hoog
	Tot 1949 lag de grens tussen Nederland (Gelre) en Duitsland (Kleve) middenin het huidige Keteldal en oostwaarts langs de Rijksstraatweg. Onderaan de Musschenberg stond sinds de 17e eeuw al een boerderij-herberg, op de plek van het huidige hotel. Na de Tweede Wereldoorlog werd de landsgrens verlegd. Het douanekantoor, koetshuis en de dubbele dienstwoning herinneren door de traditionele Duitse bouwstijl nog aan de vroegere geografische situatie. Aan de noordzijde van de Rijksstraatweg staat een café-woonhuis uit 1906. Deze horecagelegenheid kwam destijds op Nederlands grondgebied tot stand bij de grensovergang. Herkenbaar relict van voormalige grensovergang Nederland-Duitsland. Architectuurhistorische waarde vanwege traditionele Duitse bouwstijl.			
03	Beek	Wilgenlaan en omgeving	Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Positief
	In de jaren 50 en zestig van de vorige eeuw aangelegde uitbreidingswijk ten oosten van de kern van het dorp Beek. Kenmerkend voor de stedenbouwkundige structuur is de open verkaveling met stroken- en stempelbouw. Ten noordoosten van de Wilgenlaan bevinden zich bouwblokken met parkeerhoven in het midden. De bebouwing bestaat uit systeembouwwoningen in shakehandsstijl. De Wilgenlaan heeft een ruim profiel met groene middenberm.			
04	Beek	Baron van Voorst tot Voorstlaan	Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Hoog
	Kleinschalige dorpsuitbreiding uit het einde van de jaren veertig en het begin van de jaren 50 van de vorige eeuw. De stedenbouwkundige structuur is opgebouwd uit twee lange woonstraten met tussenliggende dwarswegen waarlangs blokjes woningen op ruime percelen staan. De bebouwing bestaat uit dubbele en geschakelde woningen van een a twee bouwlagen onder zadeldak met rode pannendekking, vormgegeven in Delftse schoolstijl. De woonhuizen hebben een traditionele uitstraling door zorgvuldige vormgeving, detaillering en ambachtelijk materiaalgebruik. Beeldbepalend voor de woningen in het oostelijk gedeelte zijn de lagere aanbouwen. Tuindorpachtige opzet, met ruime voortuinen voorzien van hagen en bakstenen pijlers met ezelsruggen.			

05	Berg en Dal	Emmalaan	Dorpsontwikkeling, vooroorlogse planmatige stedenbouw	Hoog
	In de jaren dertig van de vorige eeuw aangelegd woonbuurtje aan de zuidwestzijde van de Stollenbergweg. De stedenbouwkundige structuur bestaat uit een lusvormig woonstraatje (Emmalaan) die aansluit op de Stollenbergweg. De bebouwing bestaat uit dubbele woningen van een bouwlaag met schuine kap, vormgegeven in zakelijk-traditionele stijl. Het woonbuurtje heeft een tuindorpachtig karakter. Kenmerkend zijn het gebogen beloop van de straat en de voortuinen met gemetselde tuinmuurtjes met stalen buizen. Tuindorpachtige ontwikkeling nabij landgoed De Stollenberg tegenover koetshuis behorend bij landhuis 'Villa De Stollenberg'.			
06	Berg en Dal	Stollenbergweg	Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, dorpsuitbreiding	Basis
	Dorpsuitbreiding uit het begin van de jaren 70 van de vorige eeuw bestaande uit een complex van vier portiekflats met tussenliggende open ruimten. De stedenbouwkundige structuur kenmerkt zich door een open verkaveling. Tussen de portiekflats liggen groenstroken en eigen wegen voor de ontsluiting van de garageboxen. De parkeergelegenheid is geclusterd aan de zuidzijde van het complex, langs de Stollenbergweg. De open ruimten tussen de portiekflats worden aan de noordoostzijde afgekaderd door een bosrand, hetgeen bijdraagt aan het relatief besloten en groene karakter van het ensemble.			
07	Berg en Dal	Villawijk Berg en Dal	Voor- en naoorlogse planmatige stedenbouw, villawijk	Hoog
	Aan de zuidzijde van het wegdoorp Berg en Dal werd aan het begin van de 20e eeuw een villawijkje aangelegd aan de rand van het landgoed Meerwijk. Kenmerkend voor de stedenbouwkundige structuur is het gebogen stratenpatroon (Uilenputweg, Kastanjelaan en Watertorenweg). Het westelijk deel van de Bosweg is een voormalige laan van het landgoed. De bebouwing bestaat voornamelijk uit vrijstaande en dubbele woonhuizen uit de periode 1900-1950. Aan de westzijde van het gebied staat een watertoren uit 1928-1929. Tussen de Bosweg en Clarenbeekseweg bevindt zich een langgerekt plantsoen met herdenkingsmonument.			
08	Berg en Dal	Prins Bernhardlaan / Beatrixlaan	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Basis
	Complex woningen dat in de jaren 60 van de vorige eeuw werd gebouwd ten zuidwesten van de Stollenbergweg. De bebouwing bestaat uit blokjes eengezinswoningen van twee bouwlagen met zadeldak, ontworpen in shakehandsstijl en opgetrokken in systeembouw. Voortuinen, ten dele met trappetjes naar voordeuren. Carports en garages tussen blokjes woningen. Bij aansluiting Prinses Beatrixlaan op Prins Bernhardlaan een open ruimte met groenperken.			
09	Berg en Dal	Prinses Margrietlaan	Naoorlogse planmatige stedenbouw, bungalowwijk	Hoog
	Min of meer parallel aan de Prinses Christinalaan (historische weg uit 19e eeuw) werd in de jaren 50 van de vorige eeuw de Prinses Margrietlaan aangelegd. Langs de Prinses Margrietlaan werden bungalows van een bouwlaag met flauw hellend zadeldak gebouwd. De woningen zijn vormgegeven in shakehandsstijl. Tussen de Prinses Margrietlaan en Stollenbergweg staat een villa uit het eerste kwart van de 20e eeuw. Zichtlijn vanaf laan op villa. Rondom de woningen liggen ruime (bos)tuinen. De ruimtelijke karakteristiek van de bungalowwijk is relatief goed behouden gebleven. De oorspronkelijke bungalows uit de jaren 50 zijn nog aanwezig. Gaaf en herkenbaar stedenbouwkundig ensemble.			

10	Berg en Dal	Vinkweg en omgeving	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Positief
	Uitbreidingswijk aan de westzijde van het dorp Berg en Dal gerealiseerd in de jaren 50 van de vorige eeuw. Stedenbouwkundige verkaveling met vrijstaande woonhuizen en blokjes eengezinswoningen aan woonstraten en rondom park. De bebouwing is vormgegeven in Delftse schoolstijl en shakehandsstijl. Aan de westzijde van het gebied staat de Titus Brandsmaschool uit 1952. Commandopost Koude Oorlog (gebouwd in 1958) met plantsoen op de hoek van de Watertorenweg-Uilenputweg.			
11	Berg en Dal	Landgoed De Wijchert e.o.	Vooroorlogse organische stedenbouw	Hoog
	Vanaf het midden van de 19e eeuw werden op de stuwwal nieuwe landgoederen en buitenplaatsen gesticht. De aanleg van grind-, straat- en tramwegen maakte het voor de elite aantrekkelijk om in een fraaie landschappelijke omgeving te gaan wonen. In het heuvelachtige gebied ten noorden van de Oude Kleefsebaan staan verschillende landhuizen o.a. De Wijchert, De Kitselenberg, 't Overland) met bijbehorende dienstwoningen en bijgebouwen. In een latere fase zijn in het gebied enkele villa's en bungalows gebouwd. In 1966 kwam langs de Oude Kleefsebaan de OLV van het Heilige Hartkerk tot stand. Karakteristiek voor dit ensemble is de samenhang tussen het geaccidenteerd natuurlijke landschap, het historisch wegenpatroon, de restanten van het oude cultuurlandschap met akkers en akkermaalbossen en de voorname bebouwing met park- en tuinaanleg.			
12	Erlecom	Erlecom, kern	Buurtschap, dijknederzetting	Hoog
	Aan het begin van de 19e eeuw bestond de nederzetting Erlocom uit verspreid gelegen agrarische erven die lagen langs de Erlecomseweg en op hogere stroomruggen aan weerszijden van deze weg. In 1861 werd door Arnoldus Burgers en Karel van Waijenburg de steenfabriek Bouwkamp II of De Kleverburg gesticht. Binnen het ensemble bevinden zich verschillende historische boerderijen, restanten van de steenfabriek en een aantal complexen arbeiderswoningen. Aan de zuidwestzijde liggen nabij een riviermeander twee woonheuvels (pollen). Ook boerderijen langs de Erlecomseweg staan op een kunstmatige verhoging vanwege het overstromingsgevaar. Historische gelaagdheid en ruimtelijke identiteit: het agrarische verleden en de industriële geschiedenis (steenfabriek met arbeiderswoningen) zijn nog duidelijk herkenbaar.			
13	Groesbeek	Historische dorpskern	Vooroorlogse organische stedenbouw, historische dorpskern; esdorp	Hoog
	De dorpskern van Groesbeek ontwikkelde zich langs de Dorpsstraat, Molenweg, Kerkstraat en Burgemeester Ottenhoffstraat. Langs de Kerkstraat staat de Hervormde Kerk met 14e-eeuwse toren en 15e-eeuws koor. Het omgrachte Hof van Groesbeek, dat ten oosten van de Dorpsstraat lag en de kern vormde van de Heerlijkheid Groesbeek, is in de huidige stedenbouwkundige structuur niet meer herkenbaar. De bebouwing in het ensemble bestaat uit vrijstaande en geschakelde woonhuizen, woonwinkelpanden en enkele bijzondere gebouwen waaronder de kerk en het voormalig postkantoor/gemeentehuis. Waardevol historisch-ruimtelijke karakteristiek rondom de kerk door aanwezigheid van beek, weiland en begraafplaats. Aan de zuidzijde restanten van spoorlijn in park met herdenkingsboom en laanbeplanting (linden) langs weg georiënteerd op kerktoren.			
14	Groesbeek	Dorpsstraat-Pannenstraat-Kloosterstraat	Vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslinten	Hoog
	Ensemble aan de zuidzijde van de historische dorpskern van Groesbeek bestaande uit woonwinkelhuizen, een café en een religieuze complexen langs de Dorpsstraat en Kloosterstraat. Langs de Kloosterstraat bevindt zich het 19e-eeuwse rooms-katholieke 'Liefdesgesticht', bestaande uit een klooster, meisjesschool, tehuis voor bejaarde vrouwen, kapel en begraafplaats. De RK parochiekerk gewijd aan H.H. Cosmas en Damianus met pastorie en tuin staat nabij de kruising van de Pannenstraat met de Kloosterstraat. Het gebouw is een opvolger van een in 1833 gebouwde Waterstaatskerk.			

15	Groesbeek	Dorpsstraat - Molenweg	Vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslint	Hoog
	Vanaf het einde van de 19e eeuw ontwikkelde zich ten noorden van de dorpskern Groesbeek geleidelijk een bebouwingslint langs de Molenweg. De bebouwing bestaat uit vrijstaande en dubbele woonhuizen, winkelwoonhuizen en enkele schoolgebouwen. In het noordelijk deel van het ensemble staan vrijstaande woonhuizen op ruime groen ingerichte percelen. Waardevol dorpsilhouet vanuit noordelijke richting met zichtlijn vanaf de Molenweg op de toren en het koor van de NH Kerk, met Groesbeekse Bos op achtergrond.			
16	Groesbeek	Van Nispenstraat en omgeving	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Basis
	Ten zuiden van de toenmalige Lubertsche Straat (thans Cranenburgsestraat) werd vanaf het begin van de jaren 50 van de vorige eeuw een nieuwe woonbuurt aangelegd. De stedenbouwkundige structuur werd bepaald door het prestedelijk verkavelingspatroon. De buurt werd gerealiseerd op een langgerekt perceel bouwland dat ingeklemd lag tussen het beekdal en de Lubertsche Straat. Langs de Lubertsche Straat, Van Nispenstraat en Hoflaan kwamen vrijstaande, dubbele en geschakelde woningen van een a twee bouwlagen met (flauw hellend) zadeldak tot stand. Gebogen dwarswegen die haaks aansluiten op Cranenburgsestraat en Hoflaan. De woonhuizen zijn voornamelijk gebouwd in traditionele stijl en een deel in systeembouw. Aan de zuidzijde van de woonbuurt is sprake van een fraaie visuele relatie met het beekdal van de Groesbeekse Beek.			
17	Groesbeek	Papaverstraat en omgeving	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Basis
	Complex woningen dat in de jaren 40 en 50 van de vorige eeuw werd gebouwd op percelen bouwland tussen de Dries en Stekkenberg. De bebouwing bestaat blokjes eengezinswoningen van twee bouwlagen met kap en eenlaags seniorenwoningen. Traditioneel materiaalgebruik met baksteen en rode pannendekking, modernistische gevelvullingen. Het stratenpatroon en de stedenbouwkundige verkaveling zijn ten dele afgeleid van het verkavelingspatroon van het prestedelijk landschap			
18	Groesbeek	Bramenhof	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Basis
	Restant van een woonwijk die in de jaren 50 van de vorige eeuw ten westen van de Stekkenberg werd gebouwd, langs de bosrand van het Groesbeekse Bos. De wijk is inmiddels grotendeels geherstructureerd. Kenmerkend voor dit ensemble zijn de hoven met gazons en beplantingen, die als groene wiggen richting het bos lopen. Aan de pleintjes en woonstraten staan blokjes eengezinswoningen van twee bouwlagen met kap in modernistische stijl. Aan de westzijde van de groene buffer een zichtlijn op de Zuidmolen. Kenmerkend voor het ruimtelijk beeld zijn de vrijstaande schuurtjes met carports, die grenzen aan de woonstraten en hoven. Licht geaccidenteerde tuinen langs Jan Steenweg, Pieter de Hooghweg en Gerard Douweg.			
19	Groesbeek	Schildersbuurt	Naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk	Positief
	De Schildersbuurt werd aan het begin van de jaren 60 van de vorige eeuw aangelegd. De stedenbouwkundige structuur bestaat uit een open verkaveling met blokjes woningen aan woonstraten, paden en hoven. De noord-zuid georiënteerde straten hebben een enigszins slingerend beloop. Aan de noordzijde van de wijk ligt een brede groene buffer die is opgebouwd uit drie velden met gazons en speelvoorzieningen. Aan de westzijde van de groene buffer een zichtlijn op de Zuidmolen. Kenmerkend voor het ruimtelijk beeld zijn de vrijstaande schuurtjes met carports, die grenzen aan de woonstraten en hoven. Licht geaccidenteerde tuinen langs Jan Steenweg, Pieter de Hooghweg en Gerard Douweg.			

20	Groesbeek	Drentselaan – Frieselaan	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Positief
	Complex van dubbele arbeiderswoningen in traditionele vormgeving (Delftse School) gesitueerd in een tuindorpachtige setting. De woonhuizen bestaan uit een bouwlaag met zadeldak, gedekt met rode pannen. Aangekapte aanbouwen en aanbouwen onder lessenaarsdak tegen zijgevels. Voortuinen met gemetselde muurtjes voorzien van ezelsruggen en gemetselde penanten.			
21	Groesbeek - Breedeweg	Breedeweg, kern	Naoorlogse planmatige stedenbouw, historische dorpskern; wegdorp en wederopbouw	Zeer hoog
	De kern Breedeweg is ontstaan door aaneengroeiing van de gehuchten Grafwegen, Sint Anthonis, Heiland, Breedeweg en Bruuk. Na 1900 heeft Breedeweg zich tot wegdorp ontwikkeld. De kern Breedeweg werd tijdens de Tweede Wereldoorlog geheel verwoest en in de jaren 50 herbouwd volgens een eenvoudig wederopbouwplan. Op de fundamenten van de verwoeste kerk van M.J. Grandpre Moliere werd naar ontwerp van D. Pouderoyen een kerk in Bossche Schoolstijl gebouwd. Het ensemble bestaat uit de Sint Antonius Abtkerk, begraafplaats, pastorie met tuinaanleg en enkele boerderijen. Plein aan de noordoostzijde van kerk, markant onderdeel van het wederopbouwplan. Als voorbeeld van een geheel herbouwde dorpskern van hoge cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde, herkenbaar en markant wederopbouwensemble.			
22	Groesbeek - Breedeweg	Lijsterbesstraat – Goudenregenstraat	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Basis
	Kleinschalige uitbreidingswijk aan de westzijde van het dorp Breedeweg, in de jaren 50 en zestig van de vorige eeuw aangelegd tussen toenmalige landwegen Hemeltje en Kruksebaan. De twee woonstraten werden parallel aan de Bredestraat aangelegd. Langs de straten kwamen blokjes eengezinswoningen van twee bouwlagen met rood gedekt zadeldak, waarbij systeembouw werd toegepast. Langs de Prinses Marijkestraat staat een blokje seniorenwoningen van een bouwlaag met flauw hellend zadeldak met voorliggend plantsoen.			
23	Groesbeek - Breedeweg	Abelstraat en omgeving	Naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk	Positief
	Naoorlogse uitbreidingswijk aan de oostzijde van de dorpskern Breedeweg. De stedenbouwkundige structuur is opgebouwd uit herhalende eenheden, die enigszins variëren in omvang en vorm. De eenheden bestaan uit drie rijtjeswoningen (eengezins en senioren), waarvan twee parallel gelegen en de derde dwars aan de noordoostzijde van het bouwblok. Langs de Bruuk wigvormige groenstroken door verspringing van de bouwblokken, aan de westzijde enkele woonerven. Kenmerkend zijn het hiërarchisch wegenpatroon met doodlopende woonstraten en langzaamverkeersroutes, alsmede de zorgvuldig ontworpen openbare ruimte met parkeer- en groenvoorzieningen. Stedenbouwkundig plan geïnspireerd op Structuralistische ontwerpprincipes.			
24	Groesbeek - De Horst	Dorpskern De Horst	Naoorlogse planmatige stedenbouw, historische dorpskern; wegdorp en heideontginningsdorp	Hoog
	Tot het begin van de 20e eeuw bestond De Horst uit verspreid gelegen bebouwing. De ontginning van de heide leidde tot de stichting van nieuwe erven langs de oudere weg. Gedurende het Interbellum ontstond ter hoogte van de kruising Ketelstraat-Plakseweg een dorpskern met kerk, begraafplaats, school en windmolen. In de Tweede Wereldoorlog werd de kern De Horst geheel verwoest. In de jaren 50 werd het dorp herbouwd. Onderdeel van dit ensemble zijn een basilicale kerk, pastorie, noodkerk, begraafplaats, diverse woonhuizen en een langgerekte groene ruimte langs de weg. Sierbestrating op plein voor kerk. Als voorbeeld van een geheel herbouwde dorpskern van hoge cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde, herkenbaar en markant wederopbouwensemble.			

25	Groesbeek – De Horst	Plakseweg	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Positief
	Na de Tweede Wereldoorlog werd De Horst herbouwd. In de jaren 50 werd de kern aan de zuidzijde uitgebreid. Langs de Plakstraat staan basisschool Op de Horst en blokjes eengezinswoningen uit de jaren 50. Kenmerkend voor de bebouwing zijn de eenvoudige vorm en detailleringen, het ambachtelijk materiaalgebruik en de zadeldaken met rode pannendecking. Groene voortuinen voor woonblokjes. Hekpijlers met ezelruggen voor school.			
26	Heilig Landstichting	Kern	Voor- en naoorlogse planmatige stedenbouw, villawijk / tuinwijk	Positief
	Heilig Landstichting is in opzet meer op te vatten als uitbreidingswijk net buiten Nijmegen dan als zelfstandig dorp. De nederzetting bestond in aanvang uit enige lintbebouwing langs de weg naar Groesbeek. Deze buurtschap De Ploeg werd, op basis van uitbreidingsplan van de gemeente Groesbeek, na de komst van het devotiepark, ontwikkeld tot woonwijk. De eerste woningen, merendeels in blokjes geschakelde arbeiders- en grotere middenstandswoningen staan langs Nijmeegsebaan, Thaddeuslaan, Andreaslaan en Sophiaweg. In omgeving van Jericholaan en Profetenlaan werden vanaf eind jaren 30 villa's gebouwd. Na 1945 volgden enkele kleine woningbouwcomplexen, maar vooral een groot aantal vrijstaande villa's en middenstandswoningen op relatief grote kavels. De wijk bestaat in hoofdzaak uit een aantal merendeels parallel aan Nijmeegsebaan gelegen licht gebogen lanen. Door de ruime tuinen en het vele groen heeft het gebied het karakter van een tuinwijk.			
27	Kekerdorp	Historische dorpskern	Vooroorlogse organische stedenbouw, dorpskern; dijknederzetting	Positief
	Kekerdorp bestond in de tweede helft van de 19e eeuw uit losse bebouwingslinten langs de Duffeltdijk en de schuin op de dijk en naar het oosten toe parallel aan die dijk lopende Weverstraat. Tussen dijk en Weverstraat liggen korte verbindingsweggetjes. In de loop van de eerste helft van de vorige eeuw verdichte in het bijzonder het lint langs de Weverstraat. Aan een tweede, parallel aan de dijk gelegen straatje (Visserstraat) werden rond 1900-1905 enkele arbeiderswoningen gebouwd. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werden langs het oostelijk deel van de Weverstraat veel vrijstaande woonhuizen gebouwd. Een deel van de bebouwing langs de Duffeltdijk en Weverstraat is ten gevolge van dijkverzwaring afgebroken. De bebouwing bestaat uit enkele boerderijen en vrijstaande en dubbele woonhuizen die voornamelijk in de eerste helft van de 20e eeuw zijn gebouwd. Aan de westzijde staat buitendijks bij een strang de Sint-Laurentiuskerk met pastorie.			
28	Leuth	Kerkplein, historische dorpskern	Naoorlogse organische stedenbouw, dorpskern, wederopbouw	Positief
	Leuth was tot het midden van de 19e eeuw een kleine kern, bestaande uit een kerk met omliggende agrarische bebouwing. Verschillende boerderijen van voor 1860 waren gesticht op kunstmatige woonheuvels (pollen) vanwege de wateroverlast in het gebied. In 1935 werd de oude parochiekerk vervangen door nieuwbouw. In 1944 liep het dorp ernstige oorlogsschade op. Na de oorlog werd de bebouwing ten westen van de kerk vervangen en werd het Kerkplein aangelegd. Het ensemble bestaat uit de RK Sint-Remigiuskerk met pastorie en begraafplaats, woonhuizen en horecavoorzieningen uit het begin van de jaren 50 en een na oorlogsschade herstelde boerderij op pol. De bebouwing bevindt zich rondom het trapeziumvormige Kerkplein met platanen en haagjes. Aan de zuidzijde van de kerk ligt een plantsoen met sierkersen en een herdenkingsmonument.			

29	Leuth	Korenbloemstraat en omgeving	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Basis
	Kleinschalige dorpsuitbreiding aan de westzijde van de dorpskern Leuth, daterend uit de vroeg naoorlogse periode. De bebouwing langs de Steenheuvelsestraat bestaat uit dubbele woonhuizen in Delftse Schoolstijl uit 1949. Ten zuiden van dit wederopbouwcomplex lag een langgerekt plantsoen tussen twee wegen, dat nadien is gewijzigd door aanpassingen in de wegenstructuur. Langs de Margrietstraat en Korenbloemstraat staan vrijstaande, dubbele en geschakelde woonhuizen uit de periode 1955-1970 in shake-handsstijl en gedeeltelijk gerealiseerd in systeembouw. In de voortuinen van de woningen langs de Steenheuvelsestraat staan lage hagen en gemetselde penanten met ezelsruggen. IJzeren tuinhokje Korenbloemstraat 4.			
30	Leuth	Pastoor van Tielstraat	Naoorlogse planmatige stedenbouw, dorpsuitbreiding	Basis
	Kleinschalig dorpsuitbreiding aan de westzijde van de dorpskern Leuth, daterend uit de vroeg naoorlogse periode. Het oostelijk gedeelte van de Pastoor van Tielweg vormt de oude toegangsweg naar boerderij De Hoekpol, het westelijk gedeelte werd in de jaren 40 nieuw aangelegd. De bebouwing bestaat uit vrijstaande, dubbele en geschakelde woningen van één a twee bouwlagen met kap in Delftse schoolstijl en Shakehandsstijl. De blokjes dubbele en geschakelde woningen aan de noordzijde van de Pastoor van Tielstraat staan in een verspringende rooilijn (zaagtandsgewijs). Zes blokjes eengezinswoningen aan de zuidzijde van deze straat zijn na 2000 gesloopt.			
31	Leuth	Steenheuvelsestraat	Vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslint	Positief
	De Steenheuvelsestraat is een historische weg tussen de dorpskern van Leuth en de Waalbandijk. In de jaren 20 en 30 werd aan de zuidzijde van de Steenheuvelsestraat een reeks vrijstaande woonhuizen gebouwd. De bebouwing bestaat uit vrijstaande woningen van een bouwlaag met kap, voornamelijk gebouwd in zakelijk-traditionele stijl. De bebouwing bestaat uit vrijstaande woningen van een bouwlaag met kap, voornamelijk gebouwd in zakelijk-traditionele stijl. De reeks vrijstaande woningen is tot stand gekomen op één perceel weiland, dat in het kader van de ontwikkeling van het bebouwingslint in smalle percelen werd opgedeeld. Relatief gaaf restant van het vooroorlogse dorp Leuth, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog ernstig beschadigd raakte.			
32	Millingen aan de Rijn	Heerbaan	Vooroorlogse organische stedenbouw, dorpskern en bebouwingslint	Positief
	Aan het begin van de 19e eeuw kenmerkte de stedenbouwkundige structuur van Millingen aan de Rijn zich door een grillig patroon, dat afgeleid was van dichtgeslibde overloopgeulen van de Waal. Tussen 1850 en 1940 vond een lineaire concentratie plaats langs de Heerbaan door geleidelijke uitbreiding en verdichting van het bebouwingslint langs deze doorgaande weg. Het bebouwingslint heeft een dorps en afwisselend karakter, met boerderijen, villa's, horecavoorzieningen en woonwinkelpanden uit verschillende bouwperiodes. In het ensemble staan bijzondere gebouwen uit het begin van de 20e eeuw: De Sint Antonius van Paduakerk met pastorie, een postkantoor, een raadhuis en twee schuttersgebouwen (later verbouwd of gebouwd).			

33	Millingen aan de Rijn	Koningin Julianastraat en omgeving	Naoorlogse planmatige stedenbouw	Basis
	Uitbreidingswijk aan de oostzijde van de dorpskern van Millingen aan de Rijn. De stedenbouwkundige opzet bestaat uit enkele parallelle woonstraten (oost-west) met dwars daarop twee enigszins gebogen woonstraten (noord-zuid). De bebouwing bestaat uit blokken geschakelde eengezinswoningen van twee bouwlagen met zadeldak, gerealiseerd in systeembouw en vormgegeven in shakehandsstijl. Aan de oostzijde van de Prinses Marijkestraat staat een blokje seniorenwoningen van een bouwlaag met flauw hellend zadeldak en een voorliggend plantsoen.			
34	Millingen aan de Rijn	Kolibripad e.o.	Naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk	Positief
	In de jaren 60 van de vorige eeuw aangelegd woonwijk met een hovenstructuur. De bebouwing bestaat uit blokken geschakelde woningen van twee bouwlagen met kap en seniorenwoningen van een bouwlaag met kap, deels gerealiseerd in systeembouw. Tussen parallel gelegen blokjes geschakelde woningen liggen verkeersluwe woonpleintjes. In het hart van de wijk ligt een wigvormige groene ruimte met speelvoorzieningen en wandelpaden. De seniorenwoningen zijn gekoppeld aan de groene ruimten en padenstructuur. Het stedenbouwkundig concept is geïnspireerd op Structuralistische ontwerpprincipes (o.a. hiërarchische verkeersstructuur en openbare ruimte als verblijfs- en ontmoetingsplek).			
35	Millingen aan de Rijn	Wethouder Koenenstraat e.o.	Naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk	Basis
	Aan een bestaande weg (huidige Wethouder Koenderstraat) aan de zuidoostzijde van de dorpskern Millingen werd in de naoorlogse periode een nieuwe woonwijk gerealiseerd. De stedenbouwkundige structuur is in belangrijke mate bepaald door de verkavelingsstructuur van het prestedelijk landschap. Enkele wegen zijn aangelegd op oude perceelsgrenzen. De bebouwing bestaat voornamelijk uit dubbele en geschakelde woningen van een a twee bouwlagen onder zadeldak met rode pannendeckking, vormgegeven in Delftse schoolstijl en Shakehandsstijl. Voor de woningen liggen tuintjes. Groene inrichting aan de oostzijde van de Wethouder Koenenstraat aansluiting op de Wethouder Arntzstraat.			
36	Ooij	Historische dorpskern Ooij	Vooroorlogse organische stedenbouw, dorpskern	Zeer hoog
	Het dorp Ooij is gelegen op een oeverwal. In de 11e eeuw werd een ronde burcht gebouwd, waarbij een kapel werd gesticht die in de 14e eeuw werd verheven tot parochiekerk. In 1797 werd het kasteel afgebroken. In de tweede helft van de 15e eeuw en de 16e eeuw vinden verscheidene dijkdoorbraken plaats. Vanwege overstromingsgevaar en wateroverlast werden erven verhoogd. Behalve de kerk en restanten van het kasteel zijn in de dorpskern oude boerderijen op woonheuvels (pollen) te vinden. Ten noorden van de dorpskern liggen een door een ringdijk omgeven polder, verschillende kolken, restanten van een smalspoor en een hakhoutbos op rabatten. Unieke samenhang tussen historische nederzittingsstructuur, bebouwing en cultuurlandschap. De hoge cultuurhistorische waarde houdt mede verband met de afleesbaarheid van de waterstaatkundige geschiedenis.			
37	Ooij	Bebouwingslint Kerkdijk	Vooroorlogse organische stedenbouw, dijknederzetting	Hoog
	De historische dorpskern van Ooij ligt bij de Nederlands Hervormde Kerk en het Kasteel de Ooij. Oostelijk van de dorpskern bevond zich aan het begin van de 19e eeuw al een bebouwingsconcentratie langs de Kerkdijk. In 1835 werd op deze plek een Waterstaatskerk gebouwd, die in 1906 werd vervangen. Het ensemble bestaat uit de Sint-Hubertuskerk met pastorie, een RK-begraafplaats, boerderij Jonkmanshof, dorpswoningen en een werkplaats. Ondanks nieuwe invullingen binnen het bebouwingslint is sprake van gave en herkenbare samenhang tussen dijk, bebouwing, kolk en groenstructuren. De Kerkdijk is een gaaf bewaarde dijk met bochtig tracé, binnen- en buitendijkse wielen en een omringend, enigszins geaccidenteerd gebied. Aan de zuidzijde van het ensemble is deze karakteristiek herkenbaar.			

38	Ooij	Tiengeboden	Vooroorlogse organische stedenbouw, dijknederzetting	Zeer hoog
	Het gehucht Tiengeboden is ontstaan langs de Ooijse Bandijk, bij de aansluiting van de Hezelstraat op de dijk. In het ensemble staan drie boerderijen uit de 18e en 19e eeuw en een complex geschakelde arbeiderswoningen. Het complex bestaat uit twee rijtjes van vijf ruggelings tegen elkaar gebouwde landarbeiderswoningen uit 1878, die later door de eigenaar van steenfabriek "Groenlanden" werden aangekocht. Karakteristiek voor het ensemble is de compacte bebouwing met witte gevels. Visueel-ruimtelijke relatie van ensemble met de rivier De Waal. Gaaf bewaard gebleven ensemble.			
39	Ooij	Ooijse Bandijk	Vooroorlogse organische stedenbouw, dijknederzetting	Hoog
	Het buurtschap Groenlanden is een historisch bebouwingslint dat zich heeft ontwikkeld langs de Ooijse Bandijk. Vanaf het einde van de 19e eeuw tot de jaren 60 van de vorige eeuw stond binnendijs de steenfabriek "Groenlanden". Nabij de fabriek werden arbeiderswoningen gebouwd. De bebouwing bestaat uit enkele boerderijen, vrijstaande en dubbele woonhuizen en complexen geschakelde arbeiderswoningen. Aan de zuidzijde van de dijk zijn restanten van steenfabriek "Groenlanden" aanwezig. In het landschap ten zuiden van het ensemble liggen verschillende restanten die herinneren aan de kleiwinning. Visueel-ruimtelijke relatie van ensemble met de rivier De Waal. Historisch-ruimtelijke relatie met het kleiwinninggebied aan de zuidzijde.			
40	Ooij	Prinses Beatrixlaan en omgeving	Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouw	Basis
	Kleinschalige dorpsuitbreiding uit het einde van de jaren 50 en begin van de jaren 60 van de vorige eeuw. De bebouwing bestaat uit blokjes eengezinswoningen en enkele dubbele woonhuizen van twee lagen met kap, gebouwd in Shakehands-stijl. Een deel van de panden is voorzien van systeembouwpuien en flauw hellende zadeldaken. De woningen langs de Prins Bernhardstraat hebben diepe voortuinen. Ten oosten van de Prinses Beatrixlaan staat basisschool Op Weg, een gangschool die begin jaren 60 werd gebouwd.			
41	Ooij	Doctor Kochlaan	Naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk	Basis
	Ten oosten van de historische dorpskern van Ooij gerealiseerde dorpsuitbreiding, daterend uit de periode 1940-1965. Het gedeelte tussen de Koningin Julianalaan (voormalige dijk) en Doctor Kochlaan bestaat uit een complex dubbele woonhuizen in Delftse Schoolstijl met grote tuinen. Ten oosten van de Koningin Julianalaan en ten westen van de Doctor Kochlaan staan dubbele en geschakelde woningen in shakehands en functionalistische stijl, waarvan een deel systeembouw. Door de diepe voortuinen en groenbermen heeft de Doctor Kochlaan een breed en groen karakter.			
42	Persingen	Historische dorpskern Persingen	Vooroorlogse organische stedenbouw, dorpskern	Zeer hoog
	De nederzetting Persingen is ontstaan op een stuifzandrug (rivierduin, donk) te midden van de komgronden in de riviervlakte van de Waal. Ten gevolge van overstromingen in het verleden is een deel van het dorp verdwenen. Voormalige heerlijkheid. Het kasteel van Persingen werd in 1526 vernield. Vanaf 1613 een ruïne die in 1809 werd weggespoeld bij een overstroming. Ten zuiden van de kerk ligt het kasteelterrein (rijksmonument). In de dorpskern maakt de Persingensestraat een knik. Vanuit oostelijke richting een zichtlijn op een historische boerderij met leilinden. De historische bebouwing binnen het ensemble bestaat uit een laatmiddeleeuws gotisch kerkje, twee 19-eeuwse boerderijen en een woonhuis uit het begin van de 20e eeuw. Kleinste kerkdorp van Nederland. Zeer hoge visueel-ruimtelijke waarde door ligging in open rivierenlandschap, verhoogde ligging en historische relatie met dijktracé en Het Meer.			

43	Persingen	Leuthsestraat	Agrarische bebouwingsconcentratie	Hoog
	Kleinschalige bebouwingsconcentratie bestaande uit een drietal agrarische erven aan weerszijden van de Leuthsestraat. De erven zijn verhoogd aangelegd vanwege overstromingsgevaar (pollen). Op twee van de drie erven is in de loop der tijd een tweede boerderij gebouwd. Bij afsplitsing van een nieuwe boerderij werd vermoedelijk gekozen om te bouwen op de bestaande pollen. De vijf boerderijen dateren uit de 18e en 19e eeuw en zijn gaaf bewaard gebleven. De erven zijn groen en sober ingericht, met lage hagen, fruit- en notenbomen en solitair. Binnen het ensemble liggen de restanten van een oude riviergeul, die begeleid wordt door opgaande beplanting. De slingerende Leuthseweg is enigszins verhoogd aangelegd. Fraaie ligging van ensemble in open rivierenlandschap. Zeer hoge cultuurhistorische, architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarde vanwege gaafheid en samenhang tussen bebouwing en landschap. Zeldzaamheidswaarde.			
44	Ubbergen	Rijksbeschermd dorpsgezicht	Vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslint	Zeer hoog
	Aanwijzingsbesluit 16 april 1993. Tekst uit de toelichting bij de aanwijzing: Ubbergen is gelegen op een stuwwal ten oosten van de stad Nijmegen. Het karakter van het dorp wordt bepaald door een grotendeels 19e-eeuwse bebouwing waarin enige oudere elementen zijn opgenomen. Binnen het dorpsgebied is een voor Nederlandse begrippen zeer opvallend bodemreliëf aanwezig. De dorpsbebouwing staat aan weerszijden van de Rijksstraatweg die langs de steile helling tussen Nijmegen en Kleef loopt, op de overgang naar het vlakke rivierlandschap van de Ooijpolder langs de rivier de Waal. De stuwwal en de Rijksstraatweg zijn de structuur bepalende elementen geweest. De nederzittingsstructuur wijkt als gevolg daarvan af van de gebruikelijke structuur van de nederzettingen in het riviereengebied. Ten gevolge van de ligging bij Nijmegen is uit het oorspronkelijk agrarische dorp in de 19e eeuw een villadorp ontstaan, waarna de nederzittingsstructuur geen wezenlijke veranderingen meer heeft ondergaan. Samenvattend kan gesteld worden dat het beschermingsbelang met name gelegen is in behoud van de karakteristieke structuur, met name bepaald door de Rijksstraatweg, en het karakter van de bebouwing: de vooral 19e-eeuwse monumentale suburbane bebouwing terzijde van de Rijksstraatweg en de eenvoudige agrarische bebouwing aan met name de Kasteelselaan. De visuele relatie tussen het dorp op de stuwwalhelling en de Ooijpolder is landschappelijk van groot belang.			

8 Adviezen voor beleid en ruimtelijke inrichting

8.1 Beleid, bescherming en planologie

8.1.1 Bestaande regelgeving: een korte introductie

UNESCO Werelderfgoed

In juli 2021 is de Neder-Germaanse Limes door UNESCO op de Werelderfgoedlijst geplaatst. De gemeente Berg en Dal ondersteunde de aanvraag daartoe, en kent zelf twee sites die geheel of grotendeels binnen de gemeente liggen: 17 – Berg en Dal – aqueduct ²²⁰ (vijf onderdelen, waarvan vier in Berg en Dal) en 18 – Berg en Dal – De Holdeurn (twee onderdelen). Daarnaast ligt ook site 16 – Nijmegen – Kops Plateau voor een klein deel binnen de gemeente Berg en Dal. Elke site binnen het werelderfgoed kent een kern en een bufferzone. ²²¹

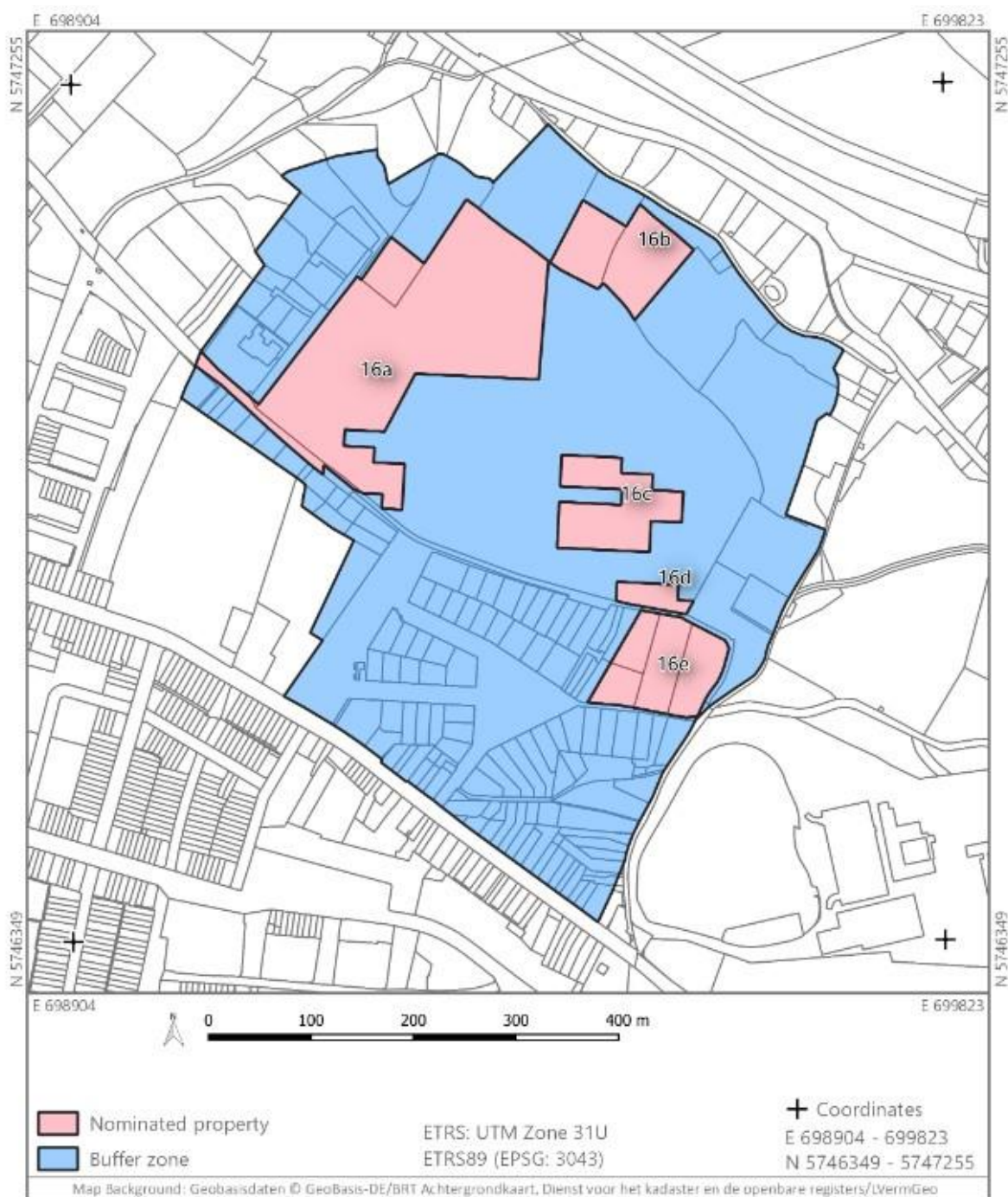
De onderdelen die tot het werelderfgoed behoren zijn op verschillende manieren beschermd:

- De aqueductonderdelen Louisedal (531055), Kerstendal (531054), Cortendijk (531053) en Swartendijk (531052), het Kops Plateau (45809) en de Holdeurn (45420 en 46057) zijn als archeologisch rijksmonument beschermd.
- De provinciale omgevingsverordening bevat regelgeving, die bepaalt dat in de bufferzone Limes geen activiteiten mogelijk zijn die de kernkwaliteiten van de Romeinse Limes aantasten (artikel 2.59).
- Daarnaast zijn de terreinen met een werelderfgoedstatus ook via de gemeentelijk bestemmingsplannen beschermd.

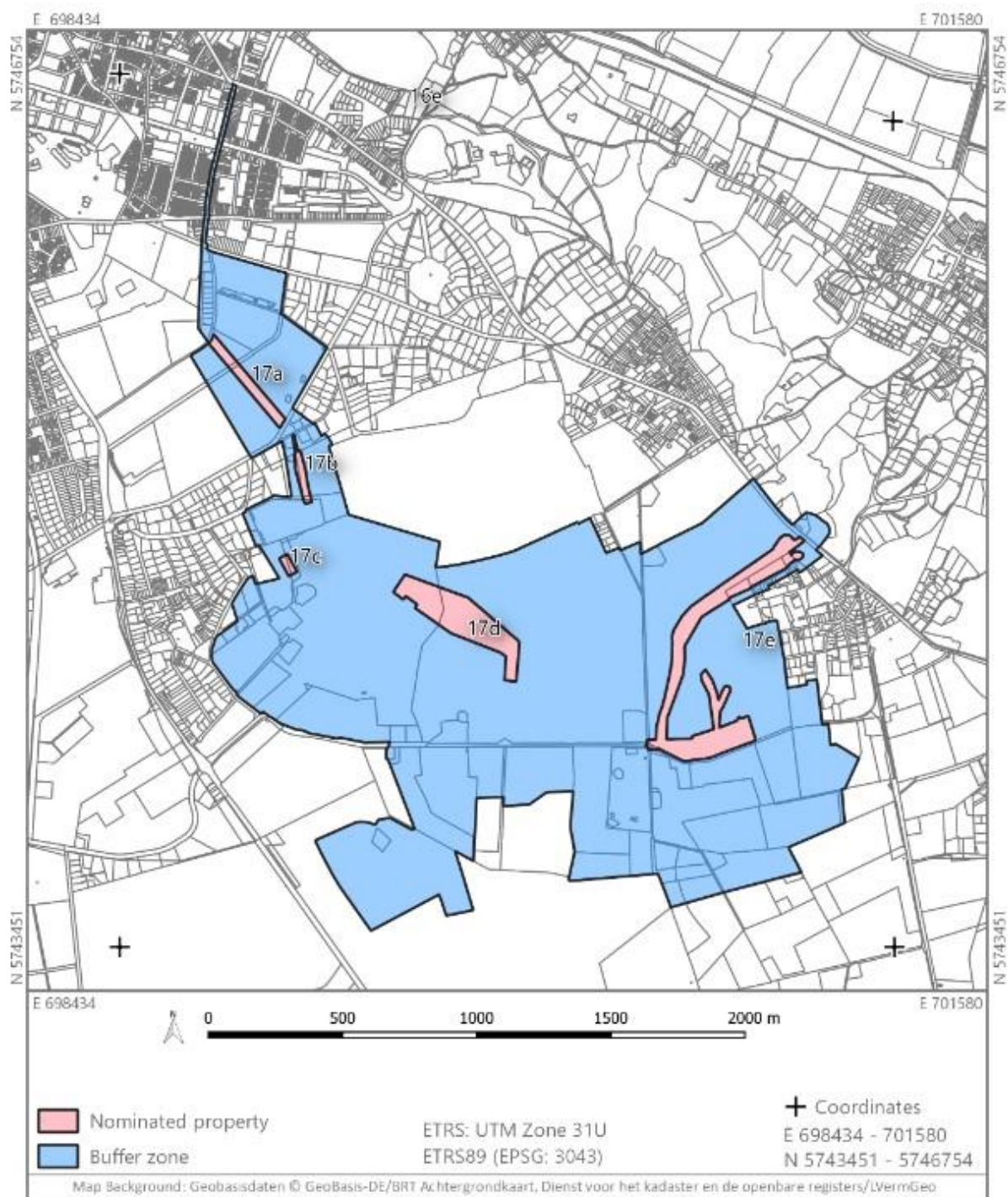
Op de hiernavolgende pagina's zijn de officiële begrenzingen van kernen en bufferzones overgenomen.

²²⁰ We gebruiken hier de officiële schrijfwijze uit het nominatiedossier.

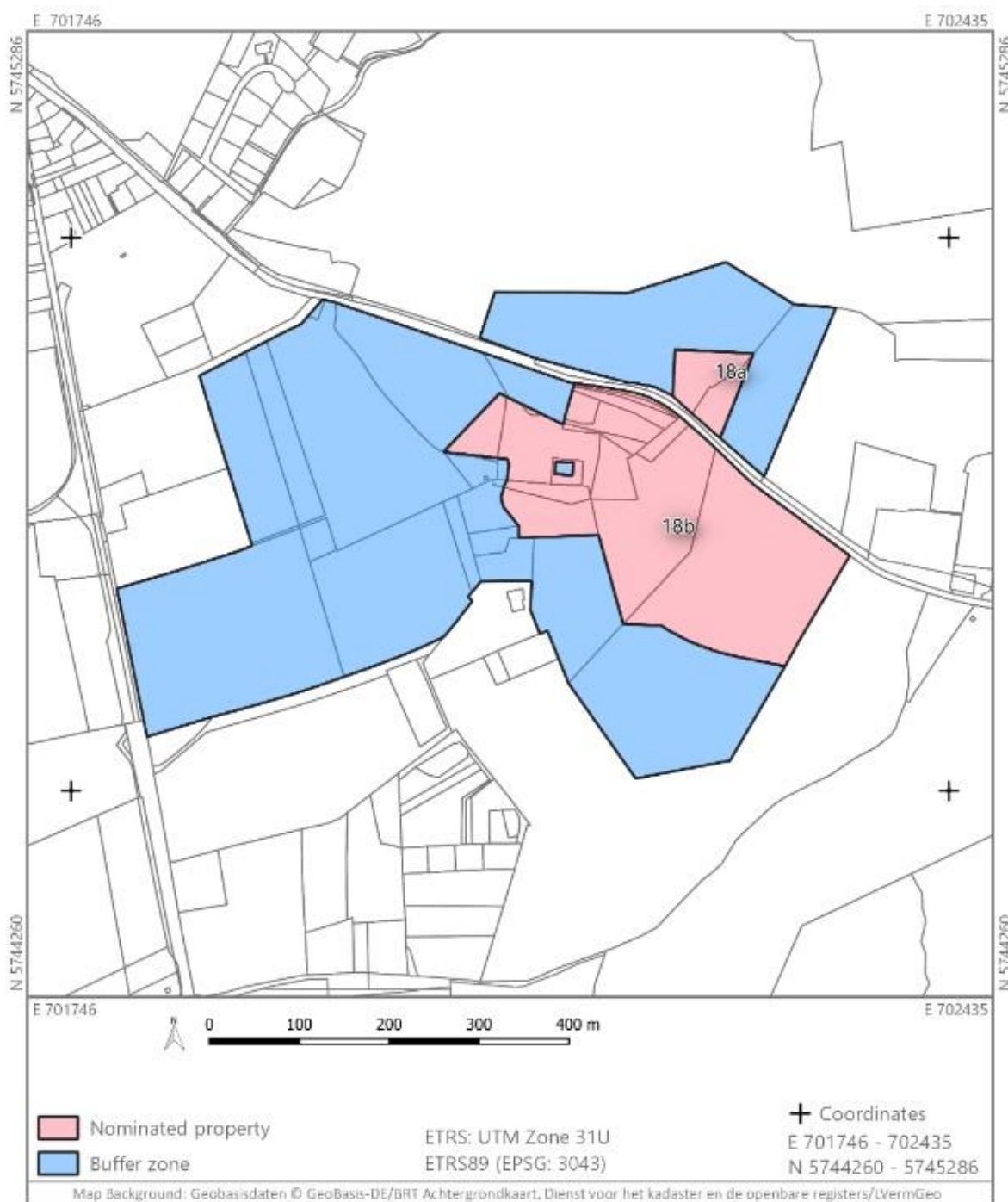
²²¹ <https://assets.citynavigator.nl/kuma-romeinen/uploads/media/6320983d6aa50/werelderfgoed-limes-kern-en-bufferzones-kaarten-09-2022.pdf?token=/uploads/media/6320983d6aa50/werelderfgoed-limes-kern-en-bufferzones-kaarten-09-2022.pdf>

Figuur 141. Kern en bufferzone van 16 – Nijmegen-Kops Plateau.

Figuur 142. Kern en bufferzone van 17 – Berg en Dal-Aqueduct.

Figuur 143. Kern en bufferzone van 18 – Berg en Dal-De Holdeurn.

Erfgoedwet (2016) en Omgevingswet (2023)

In de Erfgoedwet zijn enkele algemene zaken vastgelegd die zorgen dat de erfgoedzorg kan functioneren. Denk daarbij aan het instellen van bewaarplaatsen voor opgegraven archeologische resten ('depots'), de regels rond de bedrijven die mogen opgraven en het aanwijzen van rijksmonumenten. De Erfgoedwet blijft bij inwerkingtreding van de Omgevingswet van kracht.

In de Omgevingswet komen de regels terecht over de dagelijkse omgang met erfgoed. Denk daarbij aan het vastleggen van regels voor landschappelijk erfgoed in het omgevingsplan en de aanwijzing van gemeentelijke monumenten door de gemeente. De huidige erfgoedverordening wordt onder de Omgevingswet ook een onderdeel van het omgevingsplan.

In de Omgevingswet komen vanaf 1 juli 2023 tientallen wetten op het gebied van de 'fysieke leefomgeving' samen. Als die wet ingaat, krijgen alle bestaande regels - bestemmingsplannen en verordeningen – als het ware een 'nietje'. Dat pakket noemen we dan het 'tijdelijk omgevingsplan'. Vervolgens hebben gemeenten tot eind 2029 de tijd om dat pakket aan regels om te zetten in een 'definitief omgevingsplan' volgens de spelregels zoals vastgelegd in de Omgevingswet. Het omgevingsplan bevat de regels op het gebied van cultureel erfgoed. De grote lijnen van het erfgoedbeleid worden vastgelegd in een omgevingsvisie.

De provincie Gelderland heeft vooruitlopend op de Omgevingswet al een omgevingsvisie opgesteld. Hierin zijn ook voor Berg en Dal relevante landschapsthema's als Natura2000-gebieden en het Gelders natuurnetwerk meegenomen. Ook is hierin meegenomen waar ontwikkelingen op het gebied van duurzame energie wel of niet mogelijk zijn.

Omgevingsverordening Provincie Gelderland (2022)

Erfgoed heeft een duidelijke plaats gekregen in de Geconsolideerde Omgevingsverordening van de provincie Gelderland (2022). Daarin zijn bijvoorbeeld de belangrijkste kwaliteiten van de nationale landschappen vastgelegd, en instructieregels hoe een gemeente landschap (waaronder Nationale Landschappen ²²²), molenbiotopen en de Romeinse Limes in het bestemmingsplan moet beschermen.

Erfgoedverordening Berg en Dal (2023)

De gemeente Berg en Dal beschikt over een erfgoedverordening, op basis waarvan zij gemeentelijke monumenten en gemeentelijk beschermde stads- en dorpsgezichten kan aanwijzen.²²³

8.1.2 Toekomstige bescherming van erfgoed

Inleiding

Het voorliggende rapport bevat een uitgebreide inventarisatie en waardenstelling van cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente Berg en Dal. Om dat voor de toekomst veilig te stellen, is een nadere bescherming en het formuleren voor de omgang met cultureel erfgoed bij ruimtelijke ontwikkeling raadzaam. Afhankelijk van het type erfgoed zijn daarvoor meerdere mogelijkheden. We lopen die mogelijkheden hierna per discipline langs.

²²² De gemeente Berg en Dal valt grotendeels binnen het Nationaal Landschap 'Gelderse Poort'.

²²³ <https://lokaleregelgeving.overheid.nl/CVDR687593/1>

Cultuurlandschappen

Beleidsstrategieën

Ten aanzien van de historische cultuurlandschappen in de gemeente Berg en Dal adviseren we als beleidsmatige strategie op gebiedsniveau een duidelijke scheiding tussen enerzijds de zeer hoog en hoog gewaardeerde landschappen en anderzijds de gemiddeld gewaardeerde landschappen:

- Landschapszones 1 en 2: voor de zeer hoog en hoog gewaardeerde landschappen stellen we een beleid voor dat in de eerste plaats gericht is op de bescherming van aanwezige waarden. Initiatiefnemers zullen moeten aantonen dat hun plannen geen onevenredige afbreuk aan de aanwezige cultuurhistorische waarden doen. Op specifieke aspecten, zie daarvoor § 8.2.2, is versterking van de kwaliteiten mogelijk. Naar wens kan tussen landschapszone 1 en landschapszone 2 nog een verschil in striktheid van regelgeving worden aangebracht.
- Landschapszone 3: voor de gemiddeld gewaardeerde landschappen stellen we een beleid voor dat in de eerste plaats gericht is op versterking van de historisch-landschappelijke kwaliteit. Initiatiefnemers zullen moeten aantonen dat hun plannen de cultuurhistorische waarden van het gebied niet alleen behouden, maar ook versterken. Ten aanzien van de historisch-landschappelijke hoofdstructuur is daarnaast expliciete bescherming van aanwezige waarden aanbevelenswaardig. De nadruk ligt hier ten opzichte van de zeer hoog en hoog gewaardeerde gebieden dus precies andersom.

Voor de laag gewaardeerde landschappen en niet gewaardeerde gebieden (landschapszone 4) adviseren we geen specifiek beleid gericht op het historisch cultuurlandschap. Hier is het desondanks wenselijk om, in het kader van de algemene zorgvuldigheid, bij grootschalige gebiedsontwikkelingen de historische landschapsstructuur in het ontwerpproces mee te nemen. Verder moet een negatieve uitstraling op de omliggende, hoger gewaardeerde landschappen voorkomen worden.

Cultuurlandschap als monument in de zin van de erfgoedverordening

Juridisch gezien is het mogelijk om cultuurlandschappelijke relictten als gemeentelijk monument aan te wijzen. Meerdere gemeenten hebben daar in het verleden wel gebruik van gemaakt; zo heeft de gemeente Wageningen een holleweg, bovengrondse relictten van een wildwal en een tweetal brinkjes/kolken als gemeentelijk monument aangewezen.²²⁴

De status van rijks- en gemeentelijk monument blijft met de invoering van de Omgevingswet bestaan. Het is daarom mogelijk om ook in Berg en Dal in de toekomst nieuwe gemeentelijke monumenten met een landschappelijke context aan te wijzen. Helder afgebakende, niet te grote objecten lenen zich hier het best voor. Aangezien binnen dit project geen waardenstelling van landschapselementen heeft plaatsgevonden, is het op dit moment nog niet mogelijk om deze elementen aan te wijzen.

Cultuurlandschap in het omgevingsplan

Planologische bescherming ligt voor landschappelijk erfgoed echter meer voor de hand. In het omgevingsplan is het mogelijk om voor gebieden gebiedskarakteristieken te formuleren waarbinnen nieuwe initiatieven zouden moeten passen. Hiervoor kan de informatie uit hoofdstuk 4 worden gebruikt. Het is daarnaast ook mogelijk – afhankelijk van in welke mate van detail er informatie aan

²²⁴ <https://wageningen.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f9fa4c962be849f08087565517e38b40>

initiatiefnemers moet worden verstrekt – om verdiepende gebiedsbeschrijvingen per landschappelijke eenheid (dus niet per type) te maken.²²⁵ Daarin kunnen de aanwezige waarden nog concreter worden uitgewerkt. Daardoor wordt aan initiatiefnemers relatief veel informatie ter beschikking gesteld. Het is een politieke keuze of de gemeente daarmee zelf dit verdiepend onderzoek op zich neemt. Alternatief is dat de gemeente dit aan de initiatiefnemer overlaat. Deze zou dan door middel van een verdiepend cultuurhistorisch onderzoek aan moeten tonen dat zijn plannen geen onevenredige afbreuk aan de cultuurhistorische waarden doen. Hiermee zou ook in waardenstellende zin verder op de aanwezige landschapselementen en -structuren ingegaan kunnen worden. Deze 'nadere invulling' van de gewaardeerde landschappen is nu alleen geïnventariseerd, en niet gewaardeerd (zie hierna).

Landschapselementen en -structuren

Het is aan te bevelen om naast de borging van specifieke landschappelijke kwaliteiten (zoals hierboven benoemd) ook de concreet bekende cultuurlandschappelijke relictten (voor zover bestaand of herkenbaar) te beschermen door middel van een vergunningstelsel. Aan deze objecten kan dan worden verbonden dat initiatieven geen onevenredige afbreuk aan de aanwezige waarden mogen doen. Aan de structuren die als stip of lijn op de waardenkaart zijn ingetekend dient voor planologische doeleinden nog een ruimtelijke dimensie te worden toegevoegd. Daarbij geldt overigens dat van veel structuren, zoals wegen of waterlopen, alleen van het tracé de cultuurhistorische waarde is vastgesteld. Het profiel en de materialisering zijn in veel gevallen niet bekend.

Het feit dat structuren en elementen op de kaart voorkomen, geeft aan dat er een zekere waarde aan de plek c.q. het object gekoppeld kan worden. Een nadere verdieping zal kunnen uitwijzen op welke wijze, in welke vorm en in welke mate. Daarbij bestaat verschil tussen fysiek nog bestaande objecten en verdwenen objecten. In het eerste geval kan het wenselijk zijn dat een element bij nieuwe ontwikkelingen bewaard blijft, in het tweede dat een nu verdwenen of slecht zichtbare historische structuur bij versterking in het ruimtelijk beeld een cultuurhistorische meerwaarde aan de omgeving kan geven. Daar komen de hiervoor genoemde begrippen bescherming en versterking weer terug.

De landschapselementen zijn zoals al opgemerkt niet uitgesplitst naar de hoogte van hun waarde. Daardoor is het op basis van de voorliggende gegevens niet mogelijk om op beleidsstrategisch niveau een uitsplitsing te maken in bijvoorbeeld hoog gewaardeerde en middelmatig gewaardeerde landschapselementen. De opgenomen elementen hebben allemaal een waarde, maar de hoogte ervan is ter nadere vaststelling.

De uitwerking daarvan zou onderdeel moeten zijn van het overleg tussen initiatiefnemer en gemeente. De aard van een plan bepaalt mede de haalbaarheid en/of wenselijkheid van behoud, versterking of reconstructie van specifieke elementen of een landschapskarakteristiek.

De beleidszone van de landschapstypen kan voor de strategiekeuze een kader geven, de landschapskarakteristieken (openheid, geslotenheid, reliëf etc.) en de concrete landschapselementen kunnen een invulling aan de gekozen strategie geven. Met andere woorden: terwijl de (op de waardering gebaseerde) landschappelijke beleidszones dus kaderstellend zouden kunnen worden, zijn de landschapselementen in het proces nadere input voor de uitwerking van een plan binnen dat kader.

²²⁵ Een vergelijkbare werkwijze loopt momenteel voor de gemeente Neder-Betuwe.

Bouwkunst en stedenbouw

Beleidsstrategieën

POTENTIËLE GEMEENTELIJKE MONUMENTEN

In de periode december 2021 – januari 2022 is in opdracht van de gemeente Berg en Dal een quickscaninventarisatie met waardering uitgevoerd van een groot aantal door de gemeente aangedragen (gebouwde) objecten. De quickscan heeft tot doel te komen tot een selectie van nieuwe gemeentelijke monumenten. De objecten en de quickscanresultaten zijn toegevoegd aan de cultuurhistorische waardenkaart en waar nodig aangevuld met nog niet in eerdere inventarisatie- en selectielijsten opgenomen objecten, in het bijzonder uit de periode voor 1940.

Op dit moment bevat de cultuurhistorische waardenkaart zo'n 177 objecten, die een hoge indicatieve erfgoedwaarde hebben gescoord, maar niet zijn beschermd. Deze waarde is dusdanig hoog, dat, indien in de toekomst wordt overgegaan tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentlijst, deze objecten in aanmerking komen voor verdere beoordeling als potentieel gemeentelijk monument.

Enkele objecten met een score onder de 30 zijn toch als potentieel gemeentelijk monument bestempeld omdat ze als gevolg van hun typologie of slechte zichtbaarheid op bepaalde aspecten laag scoorden, terwijl de objectwaarden wel degelijk aanwezig zijn.

Ook de rijks- en gemeentelijke monumenten maken deel uit van het erfgoed dat op de cultuurhistorische waardenkaart is gezet en volgens de genoemde methodiek is gewaardeerd. Speciaal voor het gemeentelijke monumentenbestand geldt, dat op deze manier een indicatie wordt gegeven of de monumentenstatus nog steeds terecht dan wel inmiddels twijfelachtig is. Dit laatste bijvoorbeeld als gevolg van ingrijpende wijzigingen of zelfs sloop. Van de beschermde gemeentelijke monumenten in de gemeente Berg en Dal zijn er zo'n 20 die "slechts" een positieve indicatieve waarde hebben gescoord. Nog steeds een positieve erfgoedwaarde, maar wellicht is het zinvol de monumentenstatus nog eens kritisch te wegen. Ook is duidelijk geworden of zich op erven of percelen van rijks- en gemeentelijke monumenten objecten bevinden, die thans niet beschermd zijn, maar wel instandhouding verdienen.

Voor objecten uit dit schaalniveau, die uiteindelijk niet worden geselecteerd als gemeentelijk monument, gelden zonder meer de wenselijke omgangsvormen, zoals geformuleerd onder Positieve erfgoedwaarde (P).

BEELDBEPALENDE OF KARAKTERISTIEKE OBJECTEN

Van zo'n 480 objecten is geconcludeerd dat ze een positieve (middelhoge) of beeldbepalende erfgoedwaarde (P) bezitten. Dit zijn karakteristieke objecten die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van grote betekenis zijn voor de gemeente Berg en Dal en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Ze komen in de regel voor aanwijzing als gemeentelijk monument (net) te kort.

Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. Deze objecten kunnen als cultuurhistorisch waardevolle (of beeldbepalende of karakteristieke) panden in ruimtelijke plannen worden opgenomen zoals de structuurvisie (straks omgevingsvisie, het bestemmingsplan (straks omgevingsplan) en stedenbouwkundige plannen. Hierbij kunnen zij een dubbelbestemming 'waarde cultuurhistorie' krijgen. De cultuurhistorische waarden worden op deze wijze planologisch geborgd. Hierbij kan men denken aan een sloopverbod en het verplichten tot instandhouding van ruimtelijk

relevante waarden, verankerd in bijvoorbeeld de hoofdvormen, de typologie en karakteristieke gevelelementen..

Van enkele objecten is nog onvoldoende bekend om tot een definitief advies te komen. Een deel van deze objecten is niet of niet goed zichtbaar vanaf de openbare weg. Aanvullend bronnen- of veldonderzoek kan tot een nauwkeuriger indicatie leiden.

OVERIGE BOUWKUNSTOBJECTEN

Circa 205 hebben een basis erfgoedwaarde behaald (minder dan 19 punten), waaronder 113 van de rijksgrenspalen. Plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst wordt niet geadviseerd. Wat betreft de hoogst scorende objecten in deze categorie geldt dat voornamelijk de hoofdverschijningsvorm (silhouet, hoofd-/kapvorm, functie) goed herkenbaar is gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Het oorspronkelijke concept is nog voldoende herkenbaar. Deze objecten hebben veelal vooral nog een beeldondersteunende waarde, bijvoorbeeld in relatie tot karakteristieke gevelwanden of nabijgelegen/aanpalende monumenten of anderszins cultuurhistorisch waardevolle objecten. Instandhouding van op zijn minst de hoofd- en kapvormen kan overwogen worden.

BOUWHISTORISCHE VERWACHTINGSWAARDE

In de gemeente Berg en Dal staan veel gebouwen, die al dan niet zichtbare bouwrestanten en –sporen bevatten van vóór circa 1850, in de vorm van oude muurfragmenten, kelders of houtconstructies. Zo bezitten enkele boerderijen nog kap- en gebintconstructies van bijzonder hoge ouderdom. Vaak liggen deze elementen niet direct in het zicht en zitten ze verborgen achter jongere afwerkingen of in het inwendige van een pand. Het betreft de oudste nog aanwezige bebouwing in de gemeente. Bouwhistorisch onderzoek kan worden ingezet om informatie over deze bijzondere waarden te verzamelen, bijvoorbeeld voorafgaand aan transformatie en restauratie van een historisch pand. Zo wordt de kennis over de historische ontwikkeling van de (lokale) bouwkunst vergroot. Maar het onderzoek heeft in de eerste plaats het doel verbouwplannen goed te kunnen toetsen, zodat (verborgen)bouwhistorische waarden niet verdwijnen. Ook kan bouwhistorisch onderzoek zijn dienst bewijzen als inspiratie voor het verbouw/restauratieplan en er wordt meer inzicht gekregen over hoe een pand daadwerkelijk bouwkundig in elkaar zit.

Uiteraard is bouwhistorisch onderzoek ook een zinvolle methode om een gedetailleerd en afgewogen inzicht te krijgen in de externe- of contextuele waarden en de interne waarden van jonger erfgoed, zoals de vele historische landhuizen en villa's in de gemeente en het jongere boerderijenbestand.

Bouwhistorisch onderzoek kan als regel/voorschrift in de gemeentelijke regelgeving worden opgenomen. In de thans aan de cultuurhistorische waardenkaart toegevoegde bouwkunstinventarisatie is in ieder geval aan alle objecten van vóór 1850 een voorlopige bouwhistorische verwachtingswaarde gekoppeld. Dit is gedaan op basis van bronnenonderzoek (beschrijvingen, documentaties) en fysieke waarnemingen.

MONUMENTENBIOTOOP

In de Omgevingswet krijgt de omgeving van een monument een belangrijkere rol en een bredere betekenis dan tot op heden gebruikelijk was. Dat betekent dat de gemeente regels moet opstellen die in beginsel aantasting van de omgeving van het monument dienen te voorkomen. Deze regels gelden voor alle soorten monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten. De omgeving van het monument wordt ook wel de "monumentenbiotoop" genoemd. De monumentenbiotoop is een

instructieregel in het omgevingsplan om de omgeving van cultureel erfgoed beter te beschermen. De monumentenbiotoop biedt de gemeente de kans om te sturen op de kwaliteit van de omgeving van het monument. Hiermee wordt recht gedaan aan de daadwerkelijke beleving van het historische gebouw, niet alleen als object op zichzelf, maar ook als onlosmakelijk onderdeel van en de verankering in de omgeving en zijn historie. De instandhouding gaat dus verder dan de bescherming van het aangewezen monument zelf.

De omgevings- (dus gebieds)gerichte aanpak kan het beste via de planologische weg worden gerealiseerd. De karakteristiek van een gebied en zijn structuur, de ruimtelijke kwaliteit en de historische context dienen hiervoor te worden onderkend en verankerd in het omgevingsplan, zoals dat voor beschermde gezichten bijvoorbeeld is gebeurd in de huidige bestemmingsplannen.

Op dit moment wordt gewerkt aan het opzetten van een handreiking voor Nederlandse gemeenten, onder meer om in kaart te brengen en vast te leggen hoe de omgeving van een beschermd monument moet worden gedefinieerd, welke waarden aanwezig zijn en in hoeverre er al sprake is van een adequaat beschermingsregime, bijvoorbeeld omdat een monument ligt binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht, of niet.

Een voorstel voor de indeling in beschermingsregimes:

- 'eenvoudig', vanwege de situering in een beschermd stads- of dorpsgezicht met een adequaat beschermingsregime;
- 'complex', vanwege het ontbreken van dit beschermingsregime; het object functioneert niet als landmark of is beperkt zichtbaar over grote afstand, zoals bijvoorbeeld veel boerderijen en landgoederen;
- 'zeer complex', vanwege het ontbreken van een beschermingsregime en vanwege de functie als een landmark zoals bijvoorbeeld molens, kerk- of watertorens.

Ook kan worden bekeken hoe en of het bestaande beschermingsregime en/of de welstandseisen voor de verschillende opgavecategorieën al invulling geven aan de instructieregels uit het Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl).

BIJZONDERE STEDENBOUWKUNDIGE ENSEMBLES

De gemeente Berg en Dal kent één rijksbeschermd gezicht, dat via de planologische weg is geborgd (juridisch bindende borging van erfgoedwaarden via het bestemmingsplan).

In de cultuurhistorische waardenkaart zijn nog 43 stuks bijzondere gebouwde ensembles opgenomen, onder andere de historische dorpskernen, lintbebouwingen en enkele voor- en naoorlogse

dorpsuitbreidingen, waarvan een groot aantal een positieve tot hoge of zeer hoge erfgoedwaarde hebben gescoord.

N.B. De voor deze cultuurhistorische waardenkaart geselecteerde stedenbouwkundige ensembles vallen niet noodzakelijkerwijs samen met de in de bestemmingsplannen als 'Wonen -2' (wonen met bijzondere cultuurhistorische betekenis) bestemde gebieden. In sommige gevallen zijn 'Wonen-2'-ensembles tot logischer eenheden samengevoegd, in enkele gevallen zijn 'Wonen-2' ensembles niet in de chwk opgenomen, wegens het ontbreken van een samenhangend historisch bebouwingsbeeld. Tenslotte zijn 'nieuwe' stedenbouwkundige ensembles toegevoegd, zoals in de naoorlogse dorpsuitbreidingen.

Inventarisatie CHWK	Totaal	Z	H	P	B
Beschermde gezichten	1	1	-	-	-
Bijzondere ensembles stedenbouw	43	5	13	11	12

Tabel 5. Tabel met aantallen geïnventariseerde bouwkunst/stedenbouwkundige ensembles en de indicatieve waardering: Z (zeer hoge waarde), H (hoge waarde), P (positieve waarde) en B (basiswaarde).

De hoogst gewaardeerde ensembles (hoge waarde) komen in aanmerking voor een stevige en afgewogen planologische borging van aanwezige waarden. De selectie van deze 18 ensembles bevat een aantal gebieden, waarvan de waarden dusdanig hoog zijn, dat aanwijzing tot "gemeentelijk beschermd dorpsgezicht" overwogen kan worden. Het gaat om de volgende gebieden:

- Historische dorpskern Beek
- Historische wederopbouwkern Groesbeek-Breedeweg
- Historische dorpskern Ooij
- Bebouwingsconcentratie Tiengeboden
- Historische dorpskern Persingen

De Erfgoedverordening Berg en Dal 2023 biedt de mogelijkheid tot het aanwijzen van gemeentelijke stads- en dorpsgezichten (artikel 17). Wanneer het besluit tot aanwijzing van een beschermd dorpsgezicht wordt genomen dient een bestemmingsplan te worden vastgesteld als bedoeld in de Wet ruimtelijke ordening. Zie verder het gestelde in paragraaf 6, artikel 17 van de Erfgoedverordening Berg en Dal 2023.

Voor de ensembles met een hoge en positieve indicatieve waarde zou een mildere vorm van instandhouding kunnen worden geregeld. Een heroverweging van de in het huidige bestemmingsplan opgenomen gebieden met bestemming 'Wonen-2'(wonen met bijzondere cultuurhistorische betekenis) in relatie tot de ensembleselectie in de cultuurhistorische waardenkaart is aan te bevelen.

Voorbeelden van verankering van waarden

Landschap

EDE - In het bestemmingsplan Agrarisch Buitengebied Ede 2012 is een dubbelbestemming Waarde – Cultuurhistorische Landschapswaarde opgenomen. Daaraan hangen activiteiten waarvoor een

vergunningplicht bestaat. Ook zijn er cultuurhistorische waarden (m.n. openheid) beschermd via de dubbelbestemming Waarde – Waardevol Open Landschap.

GEMERT-BAKEL - De gemeente Gemert-Bakel heeft een specifiek en ver uitgewerkt beschermingsregime voor de oude akkers in de gemeente in het bestemmingsplan buitengebied opgenomen. De waarden zijn vastgelegd in een rapport dat aan de dubbelbestemming Waarde – oude akker hangt. Ook is er een beeldkwaliteitsplan aan de dubbelbestemming verbonden. Cultuurhistorie heeft hier voorrang boven andere belangen.

NUENEN, GERWEN EN NEDERWETTEN - Het bestemmingsplan Buitengebied Nuenen bevat een aantal dubbelbestemmingen die de mogelijkheden voor ontwikkelingen fors beperken. Het gaat daarbij onder meer om Waarde – Aardkundige waarde, Waarde – Cultuurhistorie historische verkaveling en Waarde – Cultuurhistorie akkerbouwcomplex.

NEDER-BETUWE – De gemeente Neder-Betuwe is bezig zijn beschermingsregimes aan te passen. Naast de lijsten met rijks- en gemeentelijke monumenten komt er een aangepaste gebiedsbescherming, op twee niveaus. Allereerst zijn er de 'integrale ensembles', waar bouwkunst en landschap elkaar versterken. Deze ensembles zijn gedetailleerd beschreven en zullen op korte termijn via een parapluplan worden beschermd. Ze zijn al genoemd in de Omgevingsvisie.²²⁶ Daarnaast zullen 72 grotere en kleinere landschappelijke deelgebieden planologisch beschermd gaan worden. De uitwerking daarvan moet nog plaatsvinden. De bescherming zal allicht lichter zijn dan die van de integrale ensembles, waar bij afwegingen cultuurhistorie voorop zal staan.

Voorst – In Voorst (bestemmingsplan Buitengebied) is niet gekozen voor een specifieke cultuurhistorische dubbelbestemming voor landschap, wel voor een dubbelbestemming Waarde – Landschap met een vrij uitgebreide bestemmingsomschrijving. Daarom komen vele verschillende landschapskarakteristieken voor, die ook een cultuurhistorische component hebben. De borging van landschappelijke waarden komt voort uit het landschapsontwikkelingsplan; het bestemmingsplan is ouder dan de cultuurhistorische waardenkaart.

Bouwkunst

GRONINGEN – De gemeente Groningen heeft in 2022 een ontwerp-bestemmingsplan Gebouwd Erfgoed Groningen uitgewerkt. Daarbij ligt op het hele bestemmingsplangebied de dubbelbestemming Waarde – Cultuurhistorie, en op de geïdentificeerde waardevolle bebouwing de Functieaanduiding 'specifieke vorm van waarde – beeldondersteunend object'.

GULPEN-WITTEM – In de gemeente Gulpen-Wittem zijn in de bestemmingsplan grote aantallen waardevolle panden opgenomen. In de praktijk werkt deze bescherming als een gemeentelijke-monumentenstatus, een status die de gemeente (nog) niet kent. De karakteristieke bebouwing is beschermd door middel van de dubbelbestemming Waarde – Cultuurhistorie.

Enschede – Enschede werkt voor haar bestemmingsplannen met onder meer de dubbelbestemming Waarde – Cultuurhistorie (met een vrij uitgebreid pakket aan regels), de gebiedsaanduiding 'overige zone – cultuurhistorisch attentiegebied' en de bouwaanduiding 'karakteristiek'. Ook hier is, net als in Arnhem (zie onder), het stedenbouwkundig groen afzonderlijk bestemd, waardoor de stedenbouwkundige structuur beschermd wordt. Daarnaast kent Enschede een specifiek

²²⁶ <https://www.nederbetuwe.nl/bouwen-en-wonen/omgevingswet/omgevingsvisie>

bestemmingsplan 'Cultuurhistorie', waarin meerdere delen van de stad een gebiedsaanduiding 'overige zone – cultuurhistorie' hebben gekregen.

Emmen – In de gemeente Emmen is een facetbestemmingsplan cultuurhistorie opgesteld voor Emmen Centrum Noord. Hierin bevinden zich onder meer de dubbelbestemming Waarde – Ruimtelijke Kwaliteit en de bouwaanduiding 'specifieke bouwaanduiding – karakteristiek ensemble'. Aan de dubbelbestemming zijn bouwregels voor karakteristieke panden en ensembles gekoppeld.

Stedenbouw (zie ook onder bouwkunst)

ARNHEM - In het bestemmingsplan Burgemeesterswijk – Transvaalbuurt 2013 zijn middenbermen en plantsoenen gedetailleerd bestemd om hun karakter te beschermen (Enkelbestemming Groen). Stedenbouwkundig waardevol gebied heeft daarnaast een dubbelbestemming Waarde – Cultuurhistorie gekregen.

8.1.3 Toelichting op de beleidsadvieskaart (kaartbijlage 5)

De beleidsadvieskaart geeft op basis van de vastgestelde waardering een advies over de toekomstige beleidsstrategie ten aanzien van cultuurhistorische waarden. Daarbij zijn de waarden uitgesplitst naar landschapswaarden, gebouwde waarden, en stedenbouwkundige (ensemble)waarden.

De aanwezige waarde is vrijwel altijd één-op-één in de beleidsstrategie overgenomen. Daarop is één uitzondering gemaakt. Zeer kleine 'landschappen', soms niet groter dan een enkel perceel, zijn wanneer de context daar aanleiding toe geeft, aangepast. Dat geldt met name voor gerooide of juist beplante delen op de stuwwal. Daar past de lage waarde die daar bij de waardering soms is uitgerold niet goed bij de context en de mogelijkheden van de gebieden. Aan hen is dus een strategie gekoppeld die vergelijkbaar is met die van een middelwaarde.

Uit de infrastructurele en waterstaatkundige structuren hebben we een selectie van structuurlijnen gemaakt, die samen de hoofdstructuur vormen. Zij zijn op zichzelf niet gewaardeerd (!), maar vormen samen de ruggengraat van de landschapsontsluiting en blauwe dooradering. In die zin vormen zij de kapstok waar de landschappelijke en stedenbouwkundige structuur aan hangt. Landschapselementen staan niet op de kaart; zie daarvoor de kenmerkenkaart landschap (kaartbijlage 1). De weergave van de hoofdstructuren is daarom in de eerste plaats indicatief van aard.

8.2 Ontwikkelingsrichtingen

8.2.1 Inleiding

Onder de ontwikkelingsrichtingen die we hieronder formuleren verstaan we enerzijds de richting die we vanuit cultuurhistorisch perspectief met de gebieden en objecten op willen. Wat we hier omschrijven is slechts een aanzet voor richtingen, die bij concrete opgaven door ontwerpers veel beter uitgewerkt kunnen worden. Kern van deze ontwikkelingen is steeds het aanknopen aan de historische karakteristiek van de gebieden en objecten.

Daarnaast komen er ook bouwstenen voor die meer aansluiten op het aspect van beleving. Niet al het erfgoed in de gemeente Berg en Dal is op dit moment even goed beleefbaar. Ook de weg naar een betere beleefbaarheid kan als een positieve ontwikkelingsrichting worden gezien.

8.2.2 Cultuurlandschappen en landschapselementen

Algemeen

In deze paragraaf lichten we toe op welke manier de aanwezige cultuurlandschappen en landschapselementen door gerichte ingrepen in de toekomst aan kwaliteit kunnen winnen. Omdat voor veel soortgelijke landschappen dezelfde uitgangspunten zullen gelden en het soms juist ook om contrasten tussen twee landschappen gaat, splitsen we hier de landschappen niet uit zoals we dat in hoofdstuk 4 hebben gedaan. We behandelen de cultuurlandschappen in een aantal hoofdgroepen, waarbinnen dan soms differentiatie nodig is die we ook zullen benoemen. Wel blijft in dit kader van belang om de historische karakteristiek in hoofdstuk 4 ook in de zin van een streefbeeld/advies te gebruiken. Daarnaast is in het GIS bij elk deelgebied in het kort toegelicht waar waarden wel of niet in zitten.

De gemeente Berg en Dal beschikt over een landschapsonwikkelingsplan, het *Landschapsonwikkelingsplan 2015-2025: Landschap van iedereen*. De inhoud van de adviezen bij deze cultuurhistorische waardenkaart is sectoraal van karakter en niet met het LOP afgestemd. Idealiter zou het zo moeten zijn dat deelbelangen als cultuurhistorie in een toekomstige herijking van het LOP worden meegewogen. Dat gaat buiten het kader van dit rapport.

Deels zullen de opgenomen adviezen ook het karakter van 'bouwstenen' of 'handreikingen' hebben. Er is geen integrale studie van alle mogelijkheden gemaakt, en opgenomen is vooral wat ons tijdens het bureauonderzoek of in het veld is opgevallen.

Cultuurlandschappen

Algemeen

- Kernpunt van de cultuurhistorische waarden van het landschap zijn de historisch-landschappelijke contrasten tussen de landschappen. We adviseren dan ook om bij ontwikkelingen in het landschap deze – deels historisch bepaalde – contrasten als uitgangspunt te kiezen. In de beschrijvingen van de verschillende cultuurlandschappen (zie hoofdstuk 4) zijn deze karakteristieken beknopt uitgewerkt.
- Het gebruik van het historisch cultuurlandschap voor de opwekking van duurzame energie is niet per definitie negatief. Vooral in landschappen met grote hoogteverschillen, zoals Berg en Dal, moet echter goed op de zichtbaarheid worden gelet. Het is bijvoorbeeld niet wenselijk zonneparken aan te leggen in de gebieden direct onder prominente uitzichtpunten. In open landschappen waar verdichting wenselijk is, zoals op de hogere oeverwallen, kan het daarentegen vanuit cultuurhistorisch perspectief als 'vehikel' worden ingezet om gelijktijdig de aanleg van lijnvormige landschapselementen te realiseren.
- Maak bij aanplant van nieuw groen uitsluitend gebruik van inheems/streekeigen groen, waarbij ook op de genetische herkomst van het te gebruiken groen gelet dient te worden.

Stuwwallandschappen

- Het landschappelijk reliëf en de historische relaties met landgebruik etc. dient bij ruimtelijke ontwikkelingen leidend te zijn.

- Behoud de laatste open delen van het oude, middeleeuwse akkercomplex van Groesbeek aan de weg Binnenveld.
- Behoud en versterk de strokenverkaveling in de verschillende laatmiddeleeuwse planmatige uitbreidingen van het cultuurland van Groesbeek, met name ten noorden van de Cranenburgsestraat (tot aan de Dennenkamp) en tussen Bruuk en Grafwegen.
- Voorkom het volledig gesloten raken van lintbebouwing en de onmogelijkheid het landschap erachter nog te beleven, met name langs historische lintstructuren als Bruuk, Bredeweg en Grafwegen.
- In de omgeving van Groesbeek, vooral ten noorden en noordoosten van Groesbeek en ten zuidwesten van Breedeweg en Grafwegen, is in de 19e en vroege 20e eeuw veel bos gerooid. Het landgoed Den Heuvel aan de Wylerbaan is daarvan een sprekend voorbeeld. Alhoewel ook de huidige landschappen zeker een historisch-landschappelijke waarde hebben, zoals de fraaie uitzichten vanaf Klein Amerika, achten we dit de meest geschikte gebieden in de gemeente Berg en Dal om in het kader van de bossenstrategie nieuwe bossen aan te planten. Het open landschap ten oosten van de Wylerbaan, het voormalige Sint-Annabosch, is daar net als de omgeving van Klein Amerika vanuit cultuurhistorisch perspectief zeer geschikt voor.

Om kleinere massa's gaat het op andere plekken. Ten zuidwesten van Grafwegen zou een stevige scheiding tussen de oude bouwlandkampen van de Sint-Maartensberg en Sint-Jansberg enerzijds en de oude bouwlanden van Grafwegen anderzijds landschappelijk zeer gewenst zijn. Hetzelfde geldt voor een herontwikkeling van het Schildbosch nabij de Boersteeg.

- In het stuwwallandschap is op meerdere plekken sprake van 'wonen en werken in het bos': villabebouwing of instituten in het bosgebied. In het kader van behoefte aan meer woningen of de uitbreiding van instellingen ligt verdichting van de bebouwing in dergelijke gebieden op de loer. Het is niet gezegd dat dat nergens mogelijk zou zijn, maar houd steeds in het vizier dat het aspect van 'wonen in het bos' herkenbaar moet blijven, wat eisen stelt aan de hoeveelheid opgaand groen die in zo'n plangebied aanwezig is.
- Kroonjuweel van Beek en Ubbergen zijn de vele erosiedalen in de stuwwalhellings. Beheer en behoud van de aanwezige waarden – zoals de kwetsbare sprengbeken en de open kampen – zou hier hand in hand moeten gaan met versterking van de ecologische waarden.
- Op een aantal karakteristieke locaties in de gemeente Berg en Dal zijn blikvangers of historische ankerpunten verdwenen. Of het nu gaat om de Startjeshof met zijn historisch-recreatieve context, om het gerechtshuis in Ubbergen of om de torenmolen in Groesbeek: er zijn vele kansen voor visualisatie van dergelijke relictten die het verleden meer laten leven.

Rivierenlandschappen

- Als het gaat om historische contrasten, zoals hiervoor aangestipt, geldt voor het rivierengebied dat hoe lager, hoe minder perceelrandbeplanting van oudsher. De komgebieden en lagere oeverwallen waren niet of nauwelijks beplant, de oeverwallen juist in sterkere mate. Op dit moment is dit contrast eerder omgekeerd: vooral op de lagere oeverwallen van de Ooijpolder zijn in de afgelopen decennia heggen aangeplant, terwijl de

intensiever voor de landbouw gebruikte gebieden als de hogere oeverwallen van de Duffelt geen heg meer te bekennen is. Streefbeeld is vanuit cultuurhistorisch perspectief om dit beeld uiteindelijk om te keren.

- Delen van het rivierenlandschap staan nog op de nominatie voor afgraving ten behoeve van zandwinning. Voor het historisch cultuurlandschap is dat meestal een negatieve ontwikkeling. Streef er dan ook naar om deelgebieden aan te wijzen waar behoud van het historisch cultuurlandschap van het rivierengebied voorrang heeft boven grondstofwinning. Tot nu toe is de Millingerwaard en omgeving het enige grotere deel van het rivierenlandschap dat dusdanig is aangetast, dat de hoeveelheid cultuurhistorische waarden sterk verminderd is. Elders zijn de winningssporen meestal ouder en kleinschaliger.
- Ten westen van de P.C. Hoofstraat in Beek ligt de enige locatie waar het oude landschap van de rivierkom tot aan het bebouwingslint van de Rijksweg doorloopt. Landschappelijk is dit dan ook de enige locatie waar de gradiënt van de stuwwal naar het rivierenlandschap nog volledig beleefbaar is en niet door naoorlogse stedelijke uitbreiding wordt onderbroken. Houd hier dan ook de ruimtelijke impact van de N325 klein door geen opgaande structuren op of langs de weg te plaatsen. Houd het landschap hier open, plant geen opgaande beplanting langs de weg en plaats ook geen lichtmasten of bebording.
- Streef naar een grotere herkenbaarheid van de Bredestraat in Leuth door aanvullende borging van de bijzondere kavel- en rooilijnen en het meenemen van deze bijzondere kwaliteit bij ontwikkelingen langs deze straat.
- Soms ook zullen ecologische en cultuurhistorische belangen botsen. Dat is waarschijnlijk bij het Bronnenbos bij Notre Dame aan de hand. Vanuit cultuurhistorisch perspectief is het aanbevelenswaardig om het natte grasland aan de voet van de stuwwal hier te herstellen, ten koste van het nu aanwezige natte bos tussen het schoolgebouw en de Kasteelselaan bij De Klispoel.
- Karakteristiek voor het rivierengebied zijn de monumentale boerderijen op pollen, en voor het overige kleinschalige, terughoudende bebouwing. Buitenplaatsen ontbraken er vrijwel, op een enkele uitzondering na (kasteelterreinen, een enkele jonge buitenplaats). Soberheid en kleinschaligheid is daarmee karakteristiek voor het rivierenlandschap. Ontwikkelingen als 'nieuwe buitenplaatsen' passen derhalve minder goed in dit landschap.

Landschapselementen

Infrastructuur

De historische infrastructuur vormt het raamwerk van het historisch cultuurlandschap. Via deze infrastructuur kan de mens zich door dit landschap bewegen en de kwaliteiten waarnemen. Ten aanzien van deze infrastructuur zijn de volgende handreikingen te geven:

- Behoud de aanwezige historische wegenstructuur, zowel die in gemeentelijk als in particulier eigendom. Wees alert op 'sluipende erosie' van het padenbestand.

- Ga zorgvuldig om met historische wegen ten aanzien van materialisering en profiel; hoe authentieker materialisering en profiel (inclusief beplanting) ²²⁷, hoe zorgvuldiger de aanpak zou moeten zijn.
- Behoud en versterk de herkenbaarheid van de Rijksstraatweg in Beek en Ubbergen als 'historische rijksstraatweg', bijvoorbeeld door de historische vormgeving van het wegprofiel.
- Gebruik het patroon van verdwenen wegen om bij ruimtelijke ontwikkelingen deze ontsluitingen opnieuw aan te leggen;
- Berg en Dal heeft een zeer bijzondere spoorweggeschiedenis. Vooral de geschiedenis van het Bergspoor is in de Nederlandse context heel bijzonder. Visualiseer deze geschiedenis waar dat mogelijk is en behoud de nog aanwezige relictten van het Bergspoor.
- De spoorweggeschiedenis in met name Groesbeek is door de sluiting van de spoorweg voor treinverkeer nog maar zeer beperkt beleefbaar. Herstel van de spoorverbinding tussen Nijmegen en Kleve op een ruimtelijk laagdrempelige manier (zonder ingrijpende veranderingen van de huidige structuur) in combinatie met visualisatie van bijzondere locaties langs de lijn (stations, voormalige wachtposten, etc.) als 'parels aan een ketting' is aanbevelenswaardig. Betrek daarbij ook dat deel van de dorpsstructuur dat zijn ontwikkeling aan de spoorweggeschiedenis dank, zoals de bedrijventerreinen.
- De steenfabrieken waren via toegangswegen ontsloten en kenden een uitgebreid netwerk van smalsporen, waarvan de aarden wallichamen soms nog bewaard gebleven zijn. Pas deze infrastructurele relictten, zoals weergegeven op de cultuurhistorische waardenkaart, bij nieuwe plannen in.
- Behoud aanwezige dijkstoepen.

Waterstaat

- Stimuleer uitvoerende partijen om bij natuurontwikkelingsmaatregelen de historische afwateringsstructuur en -vormen als vertrekpunt voor herinrichting te nemen. Beken die als rechte watergangen gegraven zijn krijgen nu soms een slingerend verloop, zoals de Leigraaf.
- Behoud historische waterstaatkundige relictten als sluisjes en duikers, ook wanneer deze hun functie verloren hebben.
- Houd dijken en kades toegankelijk voor langzaam verkeer, ter vergroting van de beleefbaarheid van de structuren en het rivierengebied als geheel.
- Houd historische wateren, zoals kolken en vroege winningsputten, zichtbaar bij zandwinning en natuurontwikkeling in binnen- en buitendijkse gebieden.
- Behoud historische dijken en kades bij grootschalig grondverzet in de uiterwaarden.
- Besteed in beheer en voorlichting bijzondere aandacht aan identiteitsdragers van het rivierenlandschap, zoals woerden en kolken.

²²⁷ Deze aspecten zijn in deze inventarisatie niet op het niveau van individuele wegen uitgesplitst.

Opgaand groen

- Historisch opgaand groen, dat overigens maar voor een deel in beeld is, is een belangrijk kapitaal van de gemeente. Ga zorgvuldig om met het aanwezige groen en bedenk dat al het (historisch) groen onderdeel is van een historisch cultuurlandschap. Houd bij het beheer rekening met historische beheersvormen en de (historische én ecologische) waarden die in ouderhouden groen zitten. Verruiging is vaak voor beide zijden van de medaille niet wenselijk.
- Vul gaten in historische laanstructuren op een dusdanige manier aan, dat er weer een aaneengesloten beeld van een laan ontstaat.

Landgoederen en buitenplaatsen

- De gemeente Berg en Dal kent, vooral in het stuwwallandschap, een rijk palet aan historische landgoederen en buitenplaatsen, met specifieke kenmerken die in de loop van de geschiedenis van deze terreinen zijn ontstaan. Een deel van deze landgoederen en buitenplaatsen is nog eigendom van personen of instituties die de terreinen ook als zodanig beheren, in andere gevallen zal dat ingewikkelder zijn. Om te voorkomen dat het landgoed- of buitenplaatskarakter van deze terreinen verder verdwijnt is het aanbevelenswaardig dat de gemeente Berg en Dal de eigenaren van dergelijke terreinen met adviezen over beheer en onderhoud van historische buitenplaatsen ondersteunt.
- Ook hier geldt dat specifiek erfgoed als historisch opgaand groen en (relicten) van interne historische wegen- en padenstelsels, inrichtingselementen e.d. maar voor een deel in beeld zijn. Verkennend en waardenstellend gebiedshistorisch onderzoek kan veel aanvullende informatie opleveren die is in te zetten bij beheer, instandhouding en herontwikkeling.

Bosbouw en -beheer

- In de bossen van de gemeente Berg en Dal zijn vele kleine en grotere relicten aanwezig die enerzijds te maken hebben met historisch bosbeheer en anderzijds met ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en in het kader van toerisme en recreatie. Behoud van deze relicten valt of staat in de eerste plaats met kennis erover. Vooral machinaal bosbeheer kan funest zijn voor kleine, kwetsbare relicten. Is die kennis ingewonnen, dan moet vervolgens de methode van beheer op behoud van deze resten worden afgestemd.

Ontginning, verkaveling en landgebruik

- Door erosie en veranderend landgebruik dreigen reliëfstructuren als aarden wallen en graften langzaam te verdwijnen. Actief beheer en monitoring is daarom wenselijk. Bij specifieke structuren, zoals landweren (zie onder militair erfgoed) kan het zelfs wenselijk zijn om tot integraal herstel en beheer over te gaan.
- Actief beheer geldt in ieder geval voor het onder deze categorie opgenomen aquaduct, dat als UNESCO-werelderfgoed bescherming geniet.

Nederzettingen

- De historische erven verbeelden vooral waar in 1832 bebouwing stond en in zekere mate ook hoe deze gepositioneerd was. Bij ruimtelijke ontwikkelingen kunnen – met inachtneming van archeologische aspecten – deze locaties opnieuw voor (woning)bouw gebruikt worden, zodat de stedenbouwkundige structuur aansluit op het historisch patroon.
- Binnen de grotere kernen zijn historische buurtschappen inmiddels 'ingekapseld' geraakt, of buiten de kernen 'naamloos' geraakt. Maak deze als zelfstandige historische eenheid herkenbaar en beleefbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Smorenhoeke in Beek en Kamp in Groesbeek.
- Identificeer en markeer in de toeristisch-recreatieve ontsluiting van het rivierenlandschap de historische grote hoeven op woerden, en houd deze bij ruimtelijke ontwikkelingen in en rondom de dorpen vrij.
- De historische dorpskernen illustreren een rijke variatie aan historische nederzettingvormen en latere, al dan niet planmatige ontwikkelingen, zoals villabuurt en de wederopbouw. De meest markante gebieden zijn als bouwkunstensembles in de waardenkaart gepresenteerd. Behoud en versterking van de hoofdkenmerken en karakteristieken van de historische dorpskernen en de daarin te onderscheiden waardevolle gebieden is sterk aan te bevelen.

Militair

- Veel van de militaire geschiedenis van Berg en Dal ligt onder maaiveld verstopt of is ook daar niet meer aanwezig – en dus vooral een herinnering. Kernpunt bij het militair erfgoed is dus vooral de visualisatie ervan. Hiervoor zijn allerlei methoden en technieken denkbaar. Een goed vertrekpunt voor een keuze is te vinden in het artikel *Het onzichtbare verbeeld. Ontwerpen met archeologie* van Marc Kocken.²²⁸
- Tracht bij de zichtbaarmaking van militair erfgoed niet vanuit losse objecten, maar vanuit de structuur als geheel te denken. Denk daarbij ook aan de samenhang met structuren en relictten buiten het gemeentelijke grondgebied (IJssellinie).
- Enkele relictten van de militaire geschiedenis van Groesbeek zijn nog fysiek aanwezig, zoals de Wylerse landweer. Hier is herstel c.q. consolidatie van het wallichaam zeer aan te bevelen.
- Herstel en vergroting van de zichtbaarheid, bijvoorbeeld door een informatiepaneel, adviseren we ook voor de schietbaan op de Duivelsberg.
- Aan de Ooijse Bandijk liggen nog de relictten van een 19e-eeuws aarden verdedigingswerk uit 1870, in de vorm van twee grachten. Het terrein zou zich hier voor een toekomstige reconstructie van dit werk lenen.

Economie

- De transitie van het rivierengebied betreft ook de omvorming van het steenfabriekslandschap naar een natuurontwikkelingslandschap, in combinatie met grootschalige ingrepen als

²²⁸ Archeobrief 2009-1

zandwinning. De impact van zandwinning en de daaraan gekoppelde natuurontwikkeling op het historisch cultuurlandschap is zeer groot. Kleinschalige relictten, zoals nog herkenbare tracés van smalspoorlijnen, kleinschalige winningsputten en fabrieksterreinen dreigen hierbij te verdwijnen. In dit krachtenspel is het vooral wenselijk om de meest waardevolle relictten uit te sparen en in te passen, en wel op zo'n manier, dat de onderlinge ruimtelijke relaties tussen deze sporen herkenbaar blijven. Beschouw de steenenergie als een 'erfgoedcollectie' waar nog relictten van bestaan, die soms hun onderlinge band verloren hebben.

Dat geldt ook voor de veelal gesaneerde fabrieksterreinen: als het niet mogelijk bleek of blijft om bouwkundige relictten te sparen, laat dan in de nieuwe invulling van het terrein – bijvoorbeeld door hoofdvormen van nieuwe architectuur – de oude gebiedskarakteristiek terugkomen.

- Op en aan de stuwwal speelde niet zozeer het grote verband tussen alle fabrieksterreinen een rol, maar meer de individuele bijzonderheid van de plek: een meubel- of botenfabriek aan het Wyler(berg)meer, een pannenfabriek op de Holdeurn, etc. Hier gaat het vooral om het vertellen van een verhaal op de plek, op locaties waar meestal fysiek weinig tot niets meer aan het oude verhaal herinnert. De waterrijbedrijvigheid heeft meer fysieke sporen achtergelaten, soms zelfs in samenhangende ensembles, die echter niet altijd als dusdanig goed herkenbaar zijn. Ook hier kan het verhaal ter plekke worden toegelicht.
- Met de Noordmolen had Groesbeek een bijzonder bouwwerk. Markering van de plek en eventueel een bijzonder nieuw bouwwerk op die locatie is, wanneer de mogelijkheid zich aan zou dienen, aanbevelenswaardig.

Bestuur

- De gemeente Berg en Dal kent een bijzondere geschiedenis waar het gaat om de grensligging met Duitsland. In 1949 en 1963 is de grens tweemaal aangepast. Langs de verschillende fasen in de ontwikkeling van de rijksgrens zijn nog relictten in de vorm van grenspalen aanwezig. Verhoog de zichtbaarheid daarvan, en tracht ook de historische grenslijn door middel van bijvoorbeeld een markering herkenbaar te maken / te visualiseren. Zeker de bijzondere situatie langs de Rijkstraatweg onderaan de Wylerberg en in de Smorenhoeck is zeer bijzonder en meer aandacht waard. Onderdeel van die aandacht zou o.i. ook de wisselingen door de tijd moeten zijn hoe streng de grens bewaakt c.q. gehandhaafd werd.
- Grenspalen zijn kwetsbare elementen. Het is daarom wenselijk om de nog aanwezige grenspalen, ook die, die geen bouwhistorische waarde vertegenwoordigen, te monitoren en wanneer nodig in te grijpen en relictten te herstellen c.q. op hun plek te zetten.
- Vergroot in samenwerking met de buurgemeenten het aantal kleine grensovergangen en achterliggende verbindingen, zodat de mogelijkheid om de grens te beleven, vergroot wordt.²²⁹
- Houd de historische grens tussen Millingen en de Duffelt beleefbaar, zowel in de uiterwaarden als binnendijs, vanwege de betekenis als historische rijksgrens tot 1816.

²²⁹ Bijvoorbeeld vanuit de hoek Bruuk/Hogewaldseweg is het nu niet mogelijk om het Reichswald te bereiken.

- De voormalige historische rijksgrens is in Beek naast de aanwezigheid van enkele oude grenspalen vooral nog goed beleefbaar in de aard van de bebouwing aan weerszijden van de Rijkstraatweg, met een “Nederlands” lint aan de noordzijde en een voormalig “Duits” lint aan de zuidzijde. Behoud dit contrast door zorgvuldige instandhouding van de waardevolle bebouwing.

Religie

- De maatschappelijke trend beweegt zich sterk richting cremieren. Het aantal begravingen neemt daardoor sterk af, wat betekent dat kerkhoven en begraafplaatsen steeds meer in het domein van erfgoed komen te liggen. Het is hier belangrijk om tijdig een beeld te hebben van wat aan graven behoudenswaardig is, of – voor de plekken waar de individuele graven niet behouden worden – dat het kerkhof of de begraafplaats als parkstructuur behouden kan blijven. Vooral de ensembles van kerken met kerkhoven en de bijzondere, kwetsbare plekken als het drenkelingenkerkhof in Millingen verdienen hier de aandacht.

Zichten

- Uitzichten en panorama's vormen een unique selling point van het hoge deel van Berg en Dal, tussen Beek en Ubbergen in het noorden en de Sint-Maartensberg in het zuiden. Hier speelt vooral beheer een belangrijke rol. Het behoud van bijzondere uitzichtpunten als de kleine motte van de Duivelsberg valt of staat met een goed groenbeheer: het laag houden van de begroeiing op de helling eronder. Hier zijn de individuele terreinbeheerders aan zet. Op andere plekken gaat het niet om losse uitzichtpunten, maar om panorama's over het golvende heuvellandschap, zoals vanaf Klein Amerika of op specifieke punten aan de Zevenheuvelenweg. Hier gaat het niet om het vrijhouden van een enkel uitzicht, maar om zorgvuldige ruimtelijke planning van het gebied dat binnen het panorama ligt. Soms kan het echter om cultuurhistorische redenen ook wenselijk zijn om een panorama juist niet te behouden (zie § 8.2.2).
- Er zijn vele zichten in de gemeente, maar niet alle zichten zijn even goed toegankelijk. Soms is het bijvoorbeeld niet of nauwelijks mogelijk om met een motorvoertuig op de betreffende plek te stoppen. Ga na of rustplaatsen in het landelijk gebied zo geplaatst kunnen worden, dat ze ook voor bestuurders van motorvoertuigen uitnodigen tot ‘even stoppen en kijken’. Dat kan de beleving van het landschap sterk vergroten.

8.2.3 Bouwkunst en stedenbouw

Beschermd dorpsgezicht Ubbergen

Het rijksbeschermd dorpsgezicht Ubbergen omvat een belangrijk deel van de Rijkstraatweg met de aanpalende gebieden tegen de stuwwal en terreinen aan de noordzijde, aansluitend op de Nieuwe Rijksweg en de Kasteelselaan. Het gezicht bevat een groot aantal waardevolle historische structuren en landschapselementen en vele rijks- en gemeentelijke monumenten. In de waardenkaart is tevens nog een aanzienlijk aantal niet beschermd gebouwd objecten opgenomen. Het verdient aanbeveling om deze, mede omwille van hun bijzondere ruimtelijke en historische betekenis voor het gezicht, nader te onderzoeken op hun monumentwaardigheid. Indien waarden voldoende aanwezig zijn zou plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst overwogen kunnen worden.

Het dorpsgezicht vertoont een grote historische en ruimtelijke samenhang met het oostelijk aansluitende lange bebouwingslint, uitmondend in de historische dorpskern van Beek. Dit is eveneens een gebied met een ongekend hoog aantal historische structuren, elementen en gebouwde monumenten en andere waardevolle bebouwing. Het is één van de gebieden die de hoogste waardering heeft behaald in de ensemble-inventarisatie en in aanmerking zou kunnen komen voor aanwijzing als gemeentelijk beschermd gezicht.

De bijzondere historie en het rijke erfgoed van de Rijksstraatweg verdienen het om meer in samenhang beheerd en gepresenteerd te worden, dit laatste bijvoorbeeld door middel van thematische informatievoorziening, zoals over de agrarische voorgeschiedenis (boerderijen, erven, akkers) en de villabouw (het gebied als staalkaart van 19e- en vroeg 20e-eeuwse villabouw). De kasteelterreinen in het gebied zijn, ondanks de bewaard gebleven sporen in het landschap, weinig zichtbaar en beleefbaar. Deze vragen meer aandacht en identificatie.

Steenfabriekslandschap in de Ooijpolder en de Duffelt

Het steenfabriekslandschap was voorheen zeer nadrukkelijk aanwezig en leeft nu voort in fragmenten van terreinen, wegen en enkele bouwkundige relictten, zoals (resten van) fabriekscomplexen, bazen- en arbeiderswoningen. In de paragraaf over de landschapselementen is reeds ingegaan op de kwetsbaarheid van het steenfabriekslandschap en is aangegeven dat het wenselijk is om in de omzetting naar een natuurontwikkelingslandschap de meest waardevolle relictten van het steenfabriekslandschap te sparen en in te passen. Naast kleinschalige relictten zoals de nog herkenbare tracés van smalspoorlijnen, toegangswegen, winningsputten en de fabrieksterreinen gaat het daarbij ook om de gebouwde restanten: de relictten van de steenfabrieken zelf, met droogloodsen en schoorstenen, de bazenwoningen en de her en der in het landschap aanwezige clusters steenfabrieksarbeiderswoningen. Dit betekent dat de reeds beschermde gebouwde relictten met zorg in stand moeten worden gehouden en dat overwogen moet worden de niet beschermde objecten, indien waardevol genoeg, te beschermen als gemeentelijk monument of beeldbepalend object.

De steenfabriekscomplexen aan de Erlecomsedam, bij Ooij en Erlecom, vragen om een integrale visie op instandhouding, herbestemming en doorontwikkeling van de bestaande, nog goed herkenbare fabrieksterreinen en de nog deels sterk samenhangende bebouwing. Vanzelfsprekend dient hierbij ook veel aandacht te zijn voor de binnen en buiten de terreinen liggende structuren en de relatie met ensembles arbeiderswoningen en de kernen.

Ook de onderlinge ruimtelijke relaties tussen deze sporen en gebouwde relictten dienen herkenbaar te blijven. De gebouwde restanten zijn eveneens onderdeel van erfgoedcollectie van de steenenergie.

Militair erfgoed

Het gebouwde militaire erfgoed omvat in de gemeente Berg en Dal vooral relictten uit de periode van de Koude Oorlog (onderdelen IJssellinie in de Ooijpolder, een luchtwachtoren, BB-commandopost). Tracht bij de informatieverstrekking rond dit militair erfgoed niet vanuit losse objecten, maar vanuit de

structuur als geheel te denken. Denk daarbij ook aan de samenhang met structuren en relictten buiten het gemeentelijke grondgebied (IJssellinie).

8.2.4 Immaterieel erfgoed

In de Ooijpolder zijn historische toponiemen met kleine naambordjes in de berg aangeduid. Alhoewel voorkomen moet worden dat het landschap vol met borden komt staan, is een dergelijke manier om namen, die niet meer mondeling worden overgedragen, een vaste plek in het landschap te geven. In plaats van lage bordjes kan ook gedacht worden aan keien of dikke, lage palen, die minder in het landschap opvallen. In sommige gebieden kan dat helpen om 'historische misverstanden' te verhelpen. Zo heet de weg die naar de historische Sint-Maartensberg loopt, de *Sint Jansberg*.

Dat is dan direct ook de tweede toepassingsmogelijkheid, namelijk voor de straatnaamgeving. Bij een noodzaak tot hernoemen van bestaande straten of de aanleg van nieuwe straten is het vanuit historisch-landschappelijk perspectief wenselijk om oude toponiemen als naamgevingsmotief te gebruiken.

8.3 Vervolgonderzoek

8.3.1 Algemeen

Een cultuurhistorische waardenkaart is op zichzelf al een 'globaal overzicht' over het erfgoed in een gemeente. Het is in dat kader vaak niet mogelijk om ten aanzien van individuele objecten de diepte in te gaan. Een cultuurhistorische waardenkaart is dan ook in de eerste plaats bedoeld om een beleidsstrategie te bepalen. Bij concrete ontwikkelingen op locaties is het aan te raden om verdiepend onderzoek uit te voeren, zodat enerzijds de details meer in beeld komen en anderzijds ook voorgesorteerd kan worden op de concrete ontwikkeling die plaats zal vinden.

Daarnaast is de waardenkaart zoals hij er nu ligt vooral een actualisatie van de waardenkaart uit 2010-2013. We zijn terughoudend geweest met het toevoegen van extra thema's. Daarom is er een aantal thema's waaraan in toekomstige actualisaties/verdiepingen meer aandacht zou kunnen worden besteed.

8.3.2 Cultuurlandschappen

Prestedelijk landschap

De kartering van de cultuurlandschappen heeft zich voor een belangrijk deel op het buitengebied gericht. In de stedelijke gebieden is uitsluitend een onderscheid gemaakt tussen de historische kern, de jongere uitbreiding en bijzondere functies als bedrijventerreinen, sportterreinen, etc. Ook in bebouwde kommen is echter het historisch cultuurlandschap soms nog afleesbaar, aan reliëf, aan groen, aan de wegenstructuur, etc. Het beekdal in Groesbeek is daarvan een heel duidelijk voorbeeld. Het is daarom van waarde om in de bebouwde kommen vast te stellen welk cultuurlandschap vóór de verstedelijking aanwezig was, in hoeverre dit landschap nu nog herkenbaar is en op welke manieren de relictten die deze herkenbaarheid bepalen te beschermen zijn c.q. de gebiedskwaliteit te versterken is.

8.3.3 Landschapselementen

Infrastructuur

Van de vele historische wegen op de kaart is de materialisering, het profiel en het reliëf (holleweg?) niet in beeld gebracht. Alleen van het tracé is de historische waarde op dit moment bekend. Het vaststellen van de andere cultuurhistorische waarden kan voor de kaart een meerwaarde hebben. Hetzelfde geldt, alhoewel inhoudelijk en technisch ingewikkelder, voor de historische breedte van de weg in verhouding tot de huidige.

Waterstaat

De historische (sprengen)beken van Beek zijn op weinig historische kaarten afgebeeld. Daardoor kennen we hun gedetailleerde oude loop niet altijd goed. Voor de beken op voormalig Nederlands grondgebied hebben we dat aan de hand van de oorspronkelijke kadastrale minuutplannen min of meer helder kunnen krijgen: daar lagen ze in het profiel van de straat. Voor de beken op voormalig Duits grondgebied, de Wylerberg, ontbreekt deze detailinformatie nog goeddeels. Raadpleging van de Duitse kadastrale kaarten uit de 19e eeuw zou hier aanbevelenswaardig zijn om deze laag verder aan te vullen.

Opgaand groen

De inventarisatie van het opgaand groen is nu fragmentarisch en niet compleet. Het is wenselijk een gedegen groenkaartering uit te voeren, bij voorkeur met de BGT als uitgangspunt en aan te vullen aan de hand van luchtfoto's en het AHN. Aan de hand van dat 'volledige groenbestand' kan dan op basis van een specifiek ijkjaar en de bijbehorende topografische kaart een selectie worden gemaakt van historisch en niet-historisch groen.

Landgoederen en buitenplaatsen

In de gemeente liggen meerdere ontworpen en aangelegde tuinen en parken, bij buitenplaatsen, maar ook recenter, zoals het recreatiecomplex aan het Wylerbergmeer. Het is aanbevelenswaardig om, wanneer zich mogelijkheid en noodzaak aandienen, nadere studie naar de waarde en de overgebleven relictten van deze ontwerpen complexen uit te voeren.

Daarnaast hebben we een aantal laat-19e- en vroeg-20e-eeuwse villatuinen uit historische kaarten gedestilleerd. Soms zijn deze tuinen nog intact, soms ook zijn ze alleen als groene structuur in de bebouwde kom herkenbaar, en inmiddels qua bebouwing herontwikkeld. Een volledige inventarisatie van deze villatuinen is wenselijk, zeker voor de omgeving van Beek, Ubbergen en Berg en Dal.

Recreatie, toerisme, sport en vrije tijd

In de waardenkaart ontbreekt nu vanuit landschappelijk perspectief een overzicht van terreinen die in het verleden een toeristische of recreatieve functie hebben gehad. Daarbij kan worden gedacht aan campings, maar ook aan oude logementen of andere horecagelegenheden, sportterreinen en zwembaden, speeltuinen, etc. Alleen in de laag met landschapstypen zijn de huidige sportterreinen in

beeld gebracht. Wel hebben we een laag aangemaakt waarin we kennis waar we tegenaan liepen, in hebben geplaatst. Daarom komt de categorie, zij het onvolledig, wel op kaart voor.²³⁰

Gezondheidszorg, onderwijs, maatschappelijk erfgoed

Op landschappelijk niveau heeft er geen inventarisatie plaatsgevonden van terreinen met functies als gezondheidszorg, onderwijs of overig maatschappelijk erfgoed, zoals de locaties waar in het verleden vuilnis werd gestort of waar bijzondere woonvormen zijn geweest. Een voorbeeld daarvan zijn de plekken waar woonwagenkampjes hebben gelegen. Ook dit zou in één of meerdere toekomstige kaartlagen meegenomen kunnen worden.

Religie

In de lagen met landschapselementen zijn nu onder religie alleen de kerkhoven en begraafplaatsen opgenomen, behoudens die, waarover we te weinig informatie hebben kunnen verzamelen. Daar is aanvullend archiefonderzoek noodzakelijk. In deze laag ontbreekt nog een compleet overzicht met kerk- en kloosterterreinen, een wezenlijk onderdeel van de geschiedenis van vooral Berg en Dal en omgeving, maar ook elders in de gemeente.

8.3.4 Bouwkunst en stedenbouw

Stedenbouw

De huidige kaart bevat een overzicht van waardevolle ensembles van bouwkunst, maar biedt geen inzicht in de stedenbouwkundige ontwikkeling van de kernen. Welke stedenbouwkundige plannen zijn vervaardigd, welke zijn nooit uitgevoerd? Welke gedachten of wensen over de ontwikkeling van de kernen stak erachter? Dit soort aspecten zouden in een uitgebreidere stedenbouwkundige analyse, inclusief een vlakdekkende typologie van het stedenbouwkundig idioom, nader kunnen worden uitgewerkt.

Historische begraafplaatsen

De historische begraafplaatsen en dorpskerkhoven zijn als terreinen in kaart gebracht en gewaardeerd, waarbij uiteraard aandacht is voor de gebouwde artefacten als muren en toegangshekken, kapellen, lijkenhuisjes, calvariebergen of Lourdesgrotten. Ook is in de beschrijving in de database beknopte informatie over de typologie van het terrein en de hoofdstructuur vermeld. Een detailinventarisatie van de historische graftekens is niet uitgevoerd. Voor het beheer en de instandhouding van de waardevolle historische begraafplaatsen is het aan te bevelen ook de historische grafmonumenten in kaart te brengen. Zo nodig kan overwogen worden de meest waardevolle als onderdeel van de terreinbescherming toe te voegen. Een zeer gedetailleerde inventarisatie van graven vindt in de regel plaats met inzet van lokale kenners.

Historische interieurs

Het gebouwde erfgoed in de gemeente Berg en Dal bezit in veel gevallen nog waardevolle interieurs en/of bijzondere historische bouwconstructies. Een deel van deze kennis is (summier) ontsloten in de

²³⁰ Hierbij is uitgegaan van een periode tot en met de jaren 60. Zwembaden, tennisbanen en golfbanen ontbreken daarom in deze laag (zie Bosch & Schmiermann 2014). De laag is verre van compleet.

redengevende beschrijvingen van de beschermde monumenten en uitgebreider in bouwhistorische analyses of monografieën van afzonderlijke objecten. De historische interieurs zijn ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart niet geïnventariseerd en in kaart gebracht, maar vragen vanwege hun kwetsbaarheid en onbekendheid veel aandacht tijdens instandhoudings- en herbestemmingsvraagstukken. De inzet van aanvullend bouwhistorisch onderzoek kan hierbij van grote waarde zijn, mede voor de plantoetsing.

In verschillende gemeenten wordt middels een informatieve brochure bij de monumenteigenaren om aandacht gevraagd voor hun (mogelijk) historische interieur, dit om bewustwording van de unieke waarde en draagvlak voor instandhouding te bewerkstellingen.

Landgoederen, buitenplaatsen, (recreatie)bossen

Voor deze terreinen geldt dat specifiek erfgoed als historisch opgaand groen en (relicten) van interne historische padenstelsels, vijvers, kleinschalige inrichtingselementen als banken, tuinvazen/ornamenten, trapjes, terrassen, richtingwijzers, oude uitzichtpunten en rustplekken, etc. maar voor een deel in beeld zijn, mede als gevolg van de inventarisatiemethodiek (in principe vanaf de openbare weg). Verkennend en waardenstellend gebiedshistorisch onderzoek kan veel aanvullende informatie opleveren die is in te zetten bij instandhouding, herontwikkeling en presentatie.

Post-wederopbouw (na 1970) c.q. post65

De periode van de zogenaamde post-wederopbouw (vanaf circa 1965-1970) is met een handvol objecten vertegenwoordigd op de cultuurhistorische waardenkaart. De inventarisatie van deze tijdsperiode is een eerste verkenning en presenteert een selectie van de meest voor de hand liggende gebouwen uit deze periode. Een aanvullend categoriaal onderzoek van in het bijzonder de woonhuisarchitectuur en instellingsbebouwing uit deze recente periode is op termijn te overwegen.

Religieus erfgoed

De gemeente Berg en Dal heeft een rijk religieus erfgoed. Een deel van de historische kerken en kloosters staat door het afnemende aantal actieve religieuzen onder druk. Sluiting dreigt of is reeds een feit. Eigenaars en gemeente staan samen voor vaak complexe trajecten richting herbestemming en passend nevengebruik.

Een Kerkenvisie biedt een duurzaam toekomstperspectief voor de nog voor de eredienst in gebruik zijnde, maar ook buiten gebruik gestelde kerkgebouwen in deze gemeente. Het opstellen van de kerkenvisie vindt plaats in dialoog tussen gemeente, kerkeigenaars, gebruikers/inwoners en erfgoedorganisaties. De visie verschaft informatie over én voor de toekomst van kerkgebouwen. Ten behoeve van de visie wordt in de regel een cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd, waarbij architectuur-, bouw- en kunsthistorische waarden en ruimtelijke en cultuurhistorische waarden in kaart worden gebracht, alsmede informatie wordt verzameld over bijzondere kerkinterieurs en inventaris. Met deze informatie ontstaat een duidelijk beeld van welke bijzondere waarden aanwezig zijn, waarden die bij transformatie en neven- of hergebruik gekoesterd dienen te worden.

Inmiddels heeft de gemeente Berg en Dal de decentralisatieuitkering voor de Kerkenvisie aangevraagd en er is een startnotitie opgesteld. In deze startnotitie zijn definitie en doel van de Kerkenvisie vastgelegd en zijn de uitgangspunten van de gemeente voor de gemeentelijke Kerkenvisie

geformuleerd. Om tot een goede visie op het religieus erfgoed te komen is het vraagstuk opgedeeld in deelthema's: de inventarisatie (welke kerken, cultuurhistorische waarden, wettelijke regelingen, waarden voor het gebied), omgang met functieveranderingen, aansluiting op het accommodatiebeleid 2.0., cultuurhistorische waarden en herbestemming, en tenslotte het thema emotie en proces.

Een belangrijk aandachtspunt in relatie tot de visie op de kerken als gebouw, is een zorgvuldige omgang met en advisering over de directe omgeving van de kerken, in het bijzonder wanneer deze onderdeel zijn van waardevolle stedenbouwkundige of kerkelijke ensembles, waarvan er in de gemeente Berg en Dal enkele aanwezig zijn. Een passende aanpak verschilt per situatie, maar gemene deler is zorg voor behoud van het complex als eenheid en als samenhangend geheel, waarbij sprake is van een ensemble waarbij de verschillende onderdelen elkaar versterken, en dus een meerwaarde geven aan de omliggende onderdelen.

8.3.5 Immaterieel erfgoed

De laag met immaterieel erfgoed bevat nu uitsluitend een laag met toponiemen. Die laag is voor delen van de gemeente verre van compleet. Gedetailleerd archiefonderzoek kan waarschijnlijk een veelvoud aan historische perceelsnamen aan het licht brengen.

Daarnaast zijn namen slechts één onderdeel van een uitgebreid palet aan immaterieel erfgoed. Verdieping op andere immateriële thema's, zeker waar er een geografische locatie aan te hangen is, kan zinvol zijn.

Literatuur

Niet alle literatuur uit de eerdere chw-rapporten zijn in deze lijst overgenomen. Uiteraard zijn door overname van de resultaten uit de oude chw's deze publicaties indirect ook gebruikt.

- Baas, H. & N. Brand, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. Historisch-geografisch tijdschrift 29 (2).
- Barendsen, J., C. Boshouwers-Biessels, K. Bouwer, T. van der Brug-van de Plassche, F. Geertsen, D. Janssen & P. de Nijs, 2000. Van Heilig Woud tot Heilig Land: de geschiedenis van Heilig Landstichting en omgeving. Matrijs, Utrecht.
- Bavel, B.J.P. van, 1999. Transitie en continuïteit: de bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570. Hilversum.
- Bergh, van den, S., 2004. Verdeeld land: de geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985. Historia Agriculturae 35. Rijksuniversiteit Groningen/Wageningen Universiteit, Groningen/Wageningen.
- Blerck, H.J.J.C.M. van & H.W. van Ziel, z.j. Omarm die veelkleurigheid!: ontwikkel en herstel de verbanden in het landelijk gebied: regionaal Landschapsontwikkelingsplan voor de gemeenten Groesbeek, Millingen a/d Rijn, Ubbergen. Buro Schokland/Buro Hemmen, Rhenen/Randwijk.
- Boldrik, M. van, 1981. Ubbergen Hoog en Laag. Van verleden naar heden. Het monument in het monument.
- Boosten, M., 2011. Resultaten inventarisatie lanen en cultuurhistorische elementen landgoederen Wolfsberg, Hooge Hoenderberg en Muntberg (Groesbeek). Probos, Wageningen.
- Bosch, A. & J. Schmiermann (red.), 1991. Van Gronspech tot Groesbeek: fragmenten uit een lokaal verleden 1040-1940. Heemkundekring Groesbeek, Groesbeek.
- Bosch, T. & S. Schmiermann, 2014. 'In het welbegrepen belang der gemeente'. Lokaal bestuur in Groesbeek ca. 1750-heden. Vantilt.
- Bouwer, K., 2003. Een notabel domein: de geschiedenis van het Nederrijkswald. Matrijs, Utrecht.
- Bouwer, K., 2014. 'Een verrukkelijk gezigt': buitenplaatsen en boerderijen in de Meerwijk bij Nijmegen. Utrecht.
- Bouwman, S.P.H., 2022. Burgers op wacht. Een zoektocht naar de vergeten fysieke restanten van een lange eeuw civiele weerbaarheid in Nederland (1830-1940). Rijksuniversiteit Groningen.
- Broekhoven, S., Chr. Kolman, B. Olde Meierink, R. Stenvert & M. Tenten, 2000. Monumenten in Nederland. Gelderland. Waanders Uitgevers, Zwolle.
- Coenen-van Kerkhoff, P. & A. Lukassen. 2018. Wonen aan de Straatweg. Van Vrouwendaal tot Bronheuvel. Ubbergen.

- Craandijk, J., 1882. Wandelingen door Nederland met pen en potlood, deel 6: 1882. Kruseman & Tjeenk Willink, Haarlem.
- Dam, C.H.P.M. van & E.M.J. Blok, 2021. Tuinhistorische analyse en waardestelling Huis Wylerberg te Beek-Ubbergen. Sb4-rapport in opdracht van Staatsbosbeheer / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Wageningen
- Dösseler, E. & F.W. Oediger, 1974. Die Lehnregister des Herzogtums Kleve. Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände, 8. Respublica-Verlag, Siegburg.
- Driessen, G.G., 1980. Oud-Groesbeek in woord en beeld. Heemkundekring Groesbeek, Groesbeek.
- Driessen, G.G., 1981. Groesbeek 1935-1945: crisis en oorlog. Heemkundekring Groesbeek, Groesbeek.
- Driessen, A.M.A.J. & G.J. van de Ven, 1999. Het Hollandsch-Duitsch Gemaal. Een waterstaatkundig monument tussen Nijmegen en Kleef. Matrijs, Utrecht.
- Eck, J. van, 1993. Het verhaal van een dijk. Een heemkundige verkenning. In: M. Bullinga & P. Offermans (red.); De Ooij. Bandijk Boeken, Nijmegen.
- Frank, C.J. (Monumenten Advies Bureau), 2022. Gemeente Berg en Dal. Beknopte toelichting bij Quikcscan objecten / selectie gemeentelijke monumenten. Onderzoek in opdracht van Gemeente Berg en Dal. Nijmegen.
- Haan, H. de & I. Haagsma, 2010. Gebouwen van het Plastische Getal. Een lexicon van de 'Bosche School'. Haarlem.
- Haan, J.A. de. 2016. Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916. Delft.
- Heijden, P. van der, P. Klinkenberg & Paul Thissen, 2020. De kasteeltuin van Ubbergen. Een monumentale geschiedenis. Numaga 2020, p. 111-149.
- Hoet Jz., C. ten, 1826, herdruk 1976. Geldersch Lustoord of beschrijving van Nijmegen en omstreken. A.G. Winkler Vieweg, Gorinchem [Facsimile van de originele tweede druk uit 1826].
- Ibelings, H., 1999. Nederlandse Stedenbouw van de 20ste eeuw. Rotterdam.
- Jas, J., e.a. 2013. Kastelen in Gelderland. Matrijs, Utrecht.
- Keunen, L., 2007. Straatnamen als cultuurhistorisch erfgoed. Jaarverslag Monumentencommissie Wageningen 2006: 18-21. Monumentencommissie Wageningen, Wageningen.
- Keunen, L.J., 2023. Een nieuwe fase voor de Nieuwe Kleverberg. Een cultuurhistorisch onderzoek naar de ontwikkeling en het erfgoed van het erf Nieuwe Kleverberg te Erlecom (gem. Berg en Dal). RAAP-rapport 6228. RAAP, Weesp.
- Keunen, L.J., L.M.P. van Meijel, E.M. Bet & S. van der Veen, 2013. Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen: een cultuurhistorische inventarisatie en een waardering met beleidsadviezen. RAAP-rapport 2403. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Keunen, L.J. & E.J. Goossens, 2009. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek van uiterwaarden langs de Waal in het oostelijk Gelders rivierengebied. RAAP-rapport 2013. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

- Klinkenberg, P., P. Thissen & P. van der Heijden, 2022. Bezet, bevrijd & geplunderd. Geallieerde plunderingen in de regio Nijmegen, 1944-1945. Uitgeverij Vantilt.
- Mastboom, M., 2009. 't Huys te Schengen. Een historisch onderzoek naar een negentiende-eeuwse villatuin. Geldersch Landschap & Geldersche Kasteelen, Arnhem (zie: [rapport Heerlijkheid Beek 200410.indd \(supplementboek.nl\)](#)).
- Neillands, R., 2005. The Battle for the Rhine 1944. Arnhem and the Ardennes: the campaign in Europe 1944-1945.
- Oldenburger-Ebbers, C.S., A.M. Backer & E. Blok. 1996. Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Midden en Oost. Rotterdam.
- Overmars, W., 2007. De Buiten Ooij. Ontwikkeling van Oude Waal en Stadswaard 1650-2000. Adviesbureau De Wildernis, Giesbeek.
- Overmars, W., 2009. De Ooijsche Graaf. Ontwikkeling van de rivierloop 1600-2009. Ontkleiingen 1850-2009. Adviesbureau De Wildernis, Giesbeek.
- Overmars, W., 2020. Een Waal Verhaal 1500-1700 Emmerich-Nijmegen. Historisch-morfologische atlas van de Rhein en de Waal. Dissertatie. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Penninkhof, J., 2022. Cultuurhistorische elementen in de But. Resultaten van een veldinventarisatie en waardering van geïnventariseerde elementen in 2020 en 2021. Probos, Wageningen.
- Penninkhof, J. & M. Boosten, 2021. Cultuurhistorische elementen in Westermeerwijk, Dekkerswald en de But. Resultaten van een veldinventarisatie en waardering van geïnventariseerde elementen. Probos, Wageningen.
- Ramaker, W. & B. van Bohemen, 1980. Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940/1945. Kampen.
- Schoot, H. 2019. "Aandenken aan Heilig Landstichting. Een kleine geschiedenis van het Zaalte (oude naam)" in: Oorschelp. Nieuwsbrief van Dorpsvereniging Heilig Landstichting, Nummer 53, december 2019.
- Schelling, J., 1947. Globaal overzicht van de bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Groesbeek. Stiboka, Wageningen.
- Schelling, J., 1949. Een bodemkartering van het landbouwgebied van de gemeente Groesbeek. Stiboka, Wageningen.
- Schilfgaarde, A.P. van, 1929. Register op de leenen van het Huis Bergh. S. Gouda Quint, Arnhem.
- Schmiermann, J., G.G. Driessen & B. den Boer (red.), 2008. Canon: Groesbeekse geschiedenis in vijftig vensters. Groesbeek.
- Schreiber, U. 1982. Modelle fur humanes Wohnen. Moderne Stadtarchitektur in den Niederlanden. Köln.
- Schulte, A.G., 1983. Het Rijk van Nijmegen. Oostelijk gedeelte en de Duffelt. De Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Sluiter, J.W. e.a., 2011. Overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven. Utrecht.

- Stenvert, R., Chr. Kolman, S. Broekhoven & B. Olde Meierink, 2000. Monumenten in Nederland. Zuid-Holland. Waanders, Zwolle.
- Stichting MIP-Gelderland, 1991. Gemeentebeschrijving Millingen aan de Rijn. Oosterbeek.
- Streefand, W. & W. van Reen, 1986. De gemeentetram Nijmegen. De stadstram, de lijn naar Beek en het Bergspoor naar Berg en Dal, de tramlijn naar Hees en Neerbosch, alsmede de Nijmeegse trolleybusdiensten 1911-1969. Schoorl.
- Thissen, P., m.m.v. L. Zillessen, 2012. Een natte bedoening. Kleine geschiedenis van De Horst, De Bruuk en het Schildbroek. Stichting Landschap Ooijpolder-Groesbeek.
- Uitterhoeve, W. & G. Lemmens, 2005. Nijmegen binnen en buiten de singels. Een rondgang voor stad en buitengebied. Amsterdam.
- Uyl, R.G. den, 1958. Dorpen in het rivierkleigebied. Bulletin K.N.O.B., 6e serie, nr. 11: 97-114.
- Vereniging De Ploegdriever, 2008. Veldnamenkaart Circul van Ooij. De Ploegdriever, Vereniging Landschapsbeheer Groesbeek-Ooijpolder.
- Willemse, N.W., 2004. Gemeente Groesbeek: een archeologische beleidsadvieskaart. RAAP-rapport 1007. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Willemse, N.W., 2008. Ketelwald: het verleden in het heden: screening en inventarisatie van cultuurhistorische landschapselementen in het AHN: een bureauonderzoek. RAAP-rapport 1770. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Willemse, N.W. & L.J. Keunen, 2022. Archeologie in de gemeente Berg en Dal; harmonisatie en actualisatie van de archeologische waarden-, verwachtingen- en beleidskaart. RAAP-rapport 5371. Weesp.
- Wingens, M., 2003. Monument & Landschap in de gemeente Ubbergen. Stichting tot Behoud van Monument en Landschap in de gemeente Ubbergen, Ubbergen.

Digitale bronnen

- Adenlenie.nl (inventarisatie grenspalen)
- 4en5mei.nl
- Bagviewer.nl
- Bergendal.nl.monumenten-in-de-gemeente-berg-en-dal
- Bonas.nl/archiwijzer
- Beeldbank Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed: <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/>
- Bibliotheek van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed: <http://cultureelerfgoed.adlibsoft.com/search.aspx>
- [Beeldbank Regionaal Archief Nijmegen](#)
- Delpher.nl

- Geheugen van Nederland: <https://geheugen.delpher.nl/nl>
- Hetnieuweinstituut.nl
- Historisch kaartmateriaal: www.topotijdreis.nl
- Kadasterviewer.nl
- Luchtfoto's: www.googlemaps.nl (incl. streetview)
- [Lijst van beelden in Berg en Dal:](https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_beelden_in_Berg_en_Dal)
https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_beelden_in_Berg_en_Dal
- Reliwiki.nl

Overige bronnen

- Redengevende beschrijvingen gemeentelijke monumenten
- Redengevende beschrijvingen rijksmonumenten

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Grenzen van de gemeente Berg en Dal (2022).	7
Figuur 2. Het Begraaf- en Gedenkpark van Heilig Landstichting, met zicht vanuit Golgotha op de Hemelvaartskoepel. De landschappelijke situatie – twee hoogten met daartussen een laagte – komt met die van Jeruzalem overeen (foto: RAAP, 24 augustus 2022).	8
Figuur 3. De geïnventariseerde historische bouwkunst (in totaal 1265 objecten).	15
Figuur 4. Historische villa op de stuwwalrand in Beek (foto: MAB, 2022).	16
Figuur 5. De geïnventariseerde stedenbouwkundige ensembles, 44 in totaal.	22
Figuur 6. De nederzettingvorm van Millingen wordt ook in het riviereengebied een 'esdorp' genoemd. Millingen heeft zowel 'ronde' als 'gestrekte' kenmerken (bron: topotijdreis.nl).	32
Figuur 7. Kerkhof en kerk van Beek (foto: RAAP, 7 november 2022).	33
Figuur 8. Vanaf de motte Mergelpe kon de omgeving goed overzien worden (foto: RAAP, 24 augustus 2022).	34
Figuur 9. Het grensoverschrijdende Ketelwoud op de stuwwallen tussen Nijmegen in het noordwesten, Goch in het zuiden, Xanten in het zuidoosten (blauwe stippen) en de rivierafzettingen van de Rijn in het noordoosten. De vele bosrelicten, onder meer van het Nederrijkswald bij Groesbeek en het Reichswald bij Kleve, zijn opvolgers van dit Ketelwoud (bron: OpenTopo).	36
Figuur 10. De waterstaatkundige indeling rond 1600 (bron: Driessen & Van de Ven 1999).	38
Figuur 11. Schematische tekening van het Oijse Water en de Nieuwe Wael, getekend vóór 1620. Bovenaan rechts zien we Persingen en kasteel Ooij, linksboven een weerd waarover een meningsverschil bestond (bron: Gelders Archief, 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5079).	39
Figuur 12. Het gebied van de gemeente Berg en Dal op de kaart van 's Grooten, 1573. We herkennen in groentinten de Kleefse gebieden, in bruin/geeltinten de Gelderse gebieden. De afwatering van een groot gebied naar het Meertje is fraai te herkennen (bron: https://uurl.kbr.be/1438279).	40
Figuur 13. Thomas Witteroos tekende in 1570 in opdracht van de Gelderse Rekenkamer kaarten van de hertogelijke bossen, waaronder het Rijkswald. Er bestaan ook deelkaartjes van elk bosvak op deze overzichtskaart (bron: Gelders Archief, archief Gelderse Rekenkamer, inventarisnr. 919 [K112]).	42
Figuur 14. Politiek-bestuurlijke indeling rond 1500 (bron: Driessen & Van de Ven 1999).	44
Figuur 15. De ruïne van kasteel Ubbergen, door Aelbert Cuyp, 1655. De hoogte van de stuwwal erachter is sterk overdreven (bron: wikiart.org).	45
Figuur 16. Rivierkaart van de Waal tussen Kekerdome (links) en Nijmegen (rechts), met het noorden beneden, 1696. De groene gebieden waren de buitendijkse graslanden, de bruine de op- en aanwassen (bron: Gelders Archief, 0003 Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnummer 1006).	46
Figuur 17. Steenfabriek van de Groenlanden (bron: spannendegeschiedenis.nl).	48
Figuur 18. Eén van de fraaie buitens langs de Rijkswaard (foto: RAAP, 7 november 2022).	49
Figuur 19. De tuinaanleg bij de Startjeshof in Wyler, één van de vele door het toerisme bloeiende etablissementen (bron: oudbeek.nl).	50
Figuur 20. De jonge ontginning van De Horst (bron: topotijdreis.nl).	51
Figuur 21. De hoofdstructuur van de ontginningen in De Horst en omgeving (uit: Thissen 2012).	52

Figuur 22. Aandacht voor het verdwijnen van natuurschoon in Groesbeek in de Leeuwarder Courant, 12 november 1926 (bron: delpher.nl).	54
Figuur 23. De verwoestingen in Leuth (bron: collectiegelderland.nl).	55
Figuur 24. De caissonhaven tegenover de Groenlanden (bron: gelderlander.nl).	58
Figuur 25. Het vooroorlogse strandbad Wylermeer (bron: akpool.de).	61
Figuur 26. Het naoorlogse badgebouw van vóór de vernieuwing in 1961 (bron: oudbeek.nl).	62
Figuur 27. Het open veld van de Plak. Het open karakter met boerderijen aan de rand en het Reichswald als achterste begrenzing is hier nog heel fraai beleefbaar (foto: RAAP, 7 november 2022).	65
Figuur 28. Langs de Cranenburgsestraat is aan de verschillende haaks op de straat staande boerderijen het strokenkarakter van de achterliggende ontginning nog af te lezen (foto: RAAP, 7 november 2022).	67
Figuur 29. Het uitgestrekte open land van het Lage Wald, met hier en daar een boerderij (foto: RAAP, 7 november 2022).	68
Figuur 30. Op sommige locaties is het oude strokenkarakter van de ontginning nog herkenbaar, zoals hier een akker tussen het zandpad links en het oude boerenerf rechts (foto: RAAP, 7 november 2022).	69
Figuur 31. Rechts de ontginning ten noorden van de Bruuk, die primair óf secundair tot de middeleeuwse ontginning van Grafwegen behoorde (foto: RAAP, 7 november 2022).	70
Figuur 32. De veel dichter beplante ontginning aan de Boersteeg wijkt sterk af van het open landschap van het Lage Wald, er vlakbij (foto: RAAP, 7 november 2022).	71
Figuur 33. Het nattere en duidelijk lager gelegen gebied ten zuiden van De Plak (foto: RAAP, 7 november 2022).	72
Figuur 34. De rand van de heideontginning ten zuidwesten van De Horst (foto: RAAP, 7 november 2022).	73
Figuur 35. De verlegde beekloop door de jonge broekontginning oostelijk van De Horst (foto: RAAP, 7 november 2022).	74
Figuur 36. De jonge broekontginningen komen voor een belangrijk deel overeen met oude domeinbezittingen (uit: Thissen 2012).	75
Figuur 37. Zicht op het broekbos van De Bruuk vanuit het noorden (foto: RAAP, 7 november 2022).	76
Figuur 38. Achter in beeld lag het Schildbosch, gezien vanaf de aangrenzende drogere ontginning (foto: RAAP, 7 november 2022).	77
Figuur 39. Het golvende landschap waar eertijds het St. Annabosch lag (foto: RAAP, 7 november 2022).	78
Figuur 40. Relict van het open veld ten westen van Groesbeek vanaf de weg Binnenveld, met zicht op het vroegere spoortracé (foto: RAAP, 7 november 2022).	80
Figuur 41. Het open akkerland aan de Oude Kleefsebaan (foto: RAAP, 7 november 2022).	81
Figuur 42. Het oude akkerland van Grafwegen, ten zuiden van de gelijknamige weg, met zandweggetjes die parallel aan de verkaveling naar boven slingeren (foto: RAAP, 7 november 2022).	82
Figuur 43. Eén van de oude hoge kampen op de St. Maartensberg, met links een laagte, nu deels bebouwd, waar vroeger een bossingel twee van de oude kampen van elkaar scheidde (foto: RAAP, 7 november 2022).	84
Figuur 44. Een oud boerenerf op de St. Maartensberg, naast de westelijke kamp (foto: RAAP, 7 november 2022).	85
Figuur 45. Eén van de weinige lanen op het grondgebied van de oude buitenplaats Den Heuvel (foto: RAAP, 7 november 2022).	87
Figuur 46. Landhuis Den Heuvel, gebouwd in 1865 (bron: https://www.geschiedenisgroesbeek.nl/prent324.htm).	87

Figuur 47. De vroege ontginning bij Klein Amerika, nu deel van iets veel groters (foto: RAAP, 7 november 2022).	88
Figuur 48. Het beekdal van de Groesbeek is binnen de kern tot dorpspark omgevormd (foto: RAAP, 7 november 2022).	89
Figuur 49. Gereconstrueerd poortfragment in de kern van Groesbeek (foto: Google Streetview, juni 2015).	90
Figuur 50. Sfeervol beeld op een oude ansichtkaart van de Watermeerwijk.	91
Figuur 51. De buitenplaatsen van de Watermeerwijk op de Tranchotkaart, eerste kwart 19e eeuw.	92
Figuur 52. Detail uit de ontwerptekening van de tuinen van Marot, 1715. Dit ontwerp werd gedeeltelijk uitgevoerd. Het noorden is onder, bovenaan zien we nog het kerkje op de stuwwalrand (bron: https://www.skbl.nl/de-verdwenen-tuinen-van-huis-ubbergen-een-monumentale-geschiedenis/)	93
Figuur 53. Oud muurrelict van de buitenplaats, aan de noordwestzijde (foto: RAAP, 7 november 2022).	94
Figuur 54. Golgotha, in de Heilig Landstichting (foto: RAAP, 24 augustus 2022).	96
Figuur 55. Rand van het oude loofbos bij Beek (foto: RAAP, 7 november 2022).	97
Figuur 56. Een droge heideontginning op de Duivelsberg (foto: RAAP, 7 november 2022).	99
Figuur 57. Het open landschap ten noorden van Groesbeek. Aan de wegenstructuur is nog te herkennen dat het eertijds deel van het Nederrijkswald was (foto: RAAP, 7 november 2022).	100
Figuur 58. Rijen met dikke berken langs de weg en fraaie uitzichten naar Groesbeek en de stuwwallen van het Reichswald: Klein Amerika (foto: RAAP, 7 november 2022).	101
Figuur 59. De roze zones op deze kaart geven de plekken weer die in 1832 nog onbebost waren (bron: HisGIS Gelderland).	102
Figuur 60. De entree van de Sint-Maartenskliniek (foto: RAAP, 7 november 2022).	104
Figuur 61. Het bijzondere, unieke heideterreintje aan de noordrand van Groesbeek (foto: RAAP, 7 november 2022).	105
Figuur 62. Fraai, op een woerd gelegen erf ten zuidoosten van Kekerdome (foto: RAAP, 7 november 2022).	106
Figuur 63. Het relatief open oeverwallandschap ten zuiden van Kekerdome (foto: RAAP, 7 november 2022).	107
Figuur 64. De uitgestrektheid van de oeverwallen zonder bewoning doet al bijna aan de komgebieden denken (foto: RAAP, 7 november 2022).	108
Figuur 65. Een minder regelmatig verkavelde oeverwal met bewoning, gezien vanaf het erf van de Thornse Molen. De meeste bebouwing lag richting Wercheren, rechts van het gefotografeerde beeld (foto: RAAP, 7 november 2022).	110
Figuur 66. Huidige toestand van de jonge buitenplaats tussen Leuth en Kekerdome (bron: PDOK).	111
Figuur 67. Zicht vanaf de Duivelsberg. Met de bruine lijn is de Querdamm aangegeven, die net op Duits grondgebied ligt. Het omgeploegde land links daarvan is de onregelmatig verkavelde kom. Tussen de bomen zien we nog net het Wylerbergmeer (foto: RAAP, 7 november 2022).	112
Figuur 68. Het komgebied ten zuiden van Persingen, waardoor het Meertje stroomt (foto: RAAP, 7 november 2022).	113
Figuur 69. De kerk van Persingen, met enkele huizen en boerderijen gelegen op het rivierduin (foto: RAAP, 7 november 2022).	114
Figuur 70. De Steense Gemeente in Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).	116
Figuur 71. Steenovenrestant op het oude steenfabrieksterrein van de Groenlanden (foto: RAAP, 7 november 2022).	117
Figuur 72. Een binnendijkse kleiput met opslag van wilg ten noorden van Leuth (foto: RAAP, 7 november 2022).	118
Figuur 73. Het buitendijkse grasland ten oosten van Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).	119

Figuur 74. Agrarisch cultuurland ten oosten van Ooij, dat buiten de oude bandijk ligt (foto: RAAP, 7 november 2022).	120
Figuur 75. In het vergraven buitendijkse gebied tussen Leuth en Kekerdom liggen nog relictten van een oude strang (foto: RAAP, 7 november 2022).	122
Figuur 76. De scheepswerf bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).	123
Figuur 77. De kleiput bij Erlecom, nu een fraai natuurgebied (foto: RAAP, 7 november 2022).	124
Figuur 78. De uiterwaarden van de Buiten Ooij (foto: RAAP, 7 november 2022).	125
Figuur 79. De vergraven uiterwaarden bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).	126
Figuur 80. Eén van de weinige oude steenfabrieken in de regio, gelegen bij Erlecom, in afbraak (foto: RAAP, 7 november 2022).	127
Figuur 81. De uitgegraven maar daardoor nog herkenbare oude Waal. De eigenlijke Oude Waal ligt achteraan in het groen, daarvoor de vergraven zone ernaast (foto: RAAP, 7 november 2022).	128
Figuur 82. De Bisonbaai tussen de natuurlijke opslag (foto: RAAP, 7 november 2022).	129
Figuur 83. De splitsing van Waal en Pannerdens Kanaal (foto: RAAP, 7 november 2022).	130
Figuur 84. Het zeer waardevolle cultuurlandschap op de Duivelsberg (foto: RAAP, 24 augustus 2022).	132
Figuur 85. De kaarsrechte Wylerbaan (foto: RAAP, 7 november 2022).	135
Figuur 86. Langs deze beekloop in De Horst loopt rechts een oud renpaadje (foto: RAAP, 7 november 2022).	138
Figuur 87. Het huidige draisinespoor met snelfietspad van Groesbeek naar Kranenburg, vroeger voor spoorverkeer in gebruik (foto: RAAP, 7 november 2022).	139
Figuur 88. Het Bergspoor in Berg en Dal. Merk op hoe laag het (hakhout)bos toen was (bron: collectie RAAP).	140
Figuur 89. Afwatering ten westen van Ooij (foto: RAAP, 7 november 2022).	143
Figuur 90. De bandijk bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).	144
Figuur 91. Ligging van een oude boerderij met nog functionerend agrarisch bedrijf op een woerd. De oude bebouwing staat op de hoogte, de recentere ernaast (foto: RAAP, 7 november 2022).	145
Figuur 92. Een kolk bij Millingen (foto: RAAP, 7 november 2022).	146
Figuur 93. Zelfs tijdens de extreem droge zomer van 2022 kwam er kwelwater uit de Wylerberg naar boven (foto: RAAP, 24 augustus 2022).	147
Figuur 94. Kavelgrenzen in het landschap (foto: RAAP, 7 november 2022).	151
Figuur 95. Zicht van de kleine op de grote motte van de Duivelsberg (foto: RAAP, 7 november 2022).	154
Figuur 96. Als een Phoenix uit de as herrezen: de Thornse Molen (foto: RAAP, 7 november 2022).	156
Figuur 97. De Canadese oorlogsbegraafplaats in Groesbeek (bron: tracesofwar.com).	157
Figuur 98. Relicten van de IJssellinie uit de Koude Oorlog bij de Groenlanden (foto: RAAP, 7 november 2022).	159
Figuur 99. Eén van de fraaiste en oudste winningsplassen, buitendijks bij Kekerdom (foto: RAAP, 7 november 2022).	160
Figuur 100. Relict van smalspoor voor de locomotievenloods op de Nieuwe Kleverberg (foto: RAAP, januari 2023).	161
Figuur 101. Het terrein van de nieuwtijdse pannenfabric "Berg en Dal" in de Holdeurn (foto: RAAP, 7 november 2022).	162
Figuur 102. De vooroorlogse leemkuilen aan de Duivelsberg (bron: oudbeek.nl).	163
Figuur 103. Advertentie voor personeel (De Gelderlander, 18 april 1909).	163
Figuur 104. Een historische kaart uit 1895 heeft de scheepsfabriek aan (bron: Paul Klinkenberg).	164

Figuur 105. Op deze ansichtkaart zien we de meubelfabriek (bron: oudbeek.nl). De Querdamm liep nog ver door.	165
Figuur 106. Links de scheepsbouwerij aan het Wylermeer, vanuit het noorden (bron: oudbeek.nl).	165
Figuur 107. Restanten van de oude botenfabriek in Wyler, vanuit het zuiden (bron: roeimuseum.nl). De hoge muur met schoorsteen heeft een gespiegelde vorm ten opzichte van de foto's hiervoor: de foto van de gebouwuïne is dus waarschijnlijk vanaf de straatwegzijde gemaakt.	166
Figuur 108. Restanten van de oude botenfabriek in Wyler, vanuit het oosten (bron: roeimuseum.nl).	166
Figuur 109. De bestuurlijke territoria tot 1815. De legenda is ook van toepassing op de navolgende figuur.	168
Figuur 110. De gemeentegrenzen van Berg en Dal sinds 1815. Een op deze schaal nauwelijks zichtbare recente grenscorrectie met Mook en Middelaar (2016) is hier niet te zien, maar wel in de database opgenomen.	169
Figuur 111. Voormalige grens, opgeheven in 1949 toen de Duivelsberg bij Nederland gevoegd werd. Rechts was al Nederlands, links kwam daar in 1949 bij. In het trottoir en in particuliere tuinen staat in Beek nog een groot aantal oude grenspalen (foto: RAAP, 7 november 2022).	170
Figuur 112. Moderne grenspaal langs de grens bij Wyler die in 1963 opnieuw ontstond (foto: RAAP, 7 november 2022).	171
Figuur 113. De oude marechausseekazerne in Groesbeek, aan het Binnenveld (links) (foto: RAAP, 7 november 2022).	172
Figuur 114. Het oude kerkhof van Kekerdom (foto: RAAP, 7 november 2022).	173
Figuur 115. Verre uitzichten in Klein Amerika (foto: RAAP, 7 november 2022).	174
Figuur 116. Uitzicht vanaf de Duivelsberg (foto: RAAP, 7 november 2022).	175
Figuur 117. Min of meer hetzelfde uitzicht, wat verder naar rechts, vermoedelijk kort na de Tweede Wereldoorlog (bron: oudbeek.nl).	175
Figuur 118. Informatiebord en toponiemenbordje nabij Persingen (foto: RAAP, 7 november 2022).	176
Figuur 119. Beek omstreeks 1900 (chromotopografische kaart, via topotijdreis.nl).	179
Figuur 120. De Oude Kleefsebaan in Berg en Dal rond 1900 (ansichtkaart Fotocollectie RAN, F69435).	180
Figuur 121. Lintbebouwingen in het gebied ten zuidoosten van Groesbeek, circa 1935 (Chromotopografische Kaart, via topotijdreis.nl).	183
Figuur 122. Zicht op Kekerdom vanuit het zuidwesten (foto: MAB, januari 2021).	185
Figuur 123. De oude St. Remigiuskerk in Leuth, op een ansichtkaart uit circa 1915-1920 (ansichtkaart Fotocollectie RAN, F89044).	186
Figuur 124. Zicht op Ooij vanuit het noorden (foto: MAB, maart 2021).	188
Figuur 125. Boerderijcomplex uit de vroege wederopbouwperiode bij Groesbeek (foto: MAB, 2022).	190
Figuur 126. Restant van een historische hardstenen grenspaal aan de Heerbaan in Millingen aan de Rijn (foto: MAB, 2014).	190
Figuur 127. Kruis met corpus op het kerkhof in Beek (foto: MAB, 2022).	191
Figuur 128. Winkelwoonhuis uit het interbellum aan de Rijksstraatweg in Beek (foto: MAB, 2022).	192
Figuur 129. Steenfabriek in Erlecom (foto: MAB, 2022).	193
Figuur 130. Transformatorhuisje uit het interbellum aan de Zeelandsestraat in Millingen aan de Rijn (foto: MAB, 2014).	194
Figuur 131. De Kasteelse Hof in Ooij (foto: MAB, 2021).	195
Figuur 132. Het oorlogsmonument aan het Kerkplein in Leuth (foto: MAB, 2022).	196
Figuur 133. De luchtwachtoren aan de Zevenheuvelenweg (bron: Wikimedia Commons).	197
Figuur 134. Houten richtwijzer bij Beek (foto: MAB, 2022).	198
Figuur 135. De Sint-Laurentiuskerk met kerkhof in Kekerdom (foto MAB, 2022).	199

Figuur 136. Eén van de vele 19 ^e -eeuwse villa's tegen de stuwwal in het gebied Beek-Ubbergen (foto: MAB, 2022).	200
Figuur 137. Blokvormig herenhuis van het middengangtype uit het einde van de 19e eeuw aan de Heerbaan in Millingen aan de Rijn (foto: MAB, 2014).	201
Figuur 138. Vroeg naoorlogs woningcomplex in Leuth (foto: MAB, 2022).	202
Figuur 139. Entreegebied met bestraat voorterrein en muur met wandkunst bij Werkenrode (foto: MAB, 2021).	203
Figuur 140. Eén van de bijzonder bouwkunstensembles in de gemeente Berg en Dal, de historische kern van Beek (foto: MAB, 2022).	204
Figuur 141. Kern en bufferzone van 16 – Nijmegen-Kops Plateau.	216
Figuur 142. Kern en bufferzone van 17 – Berg en Dal-Aqueduct.	217
Figuur 143. Kern en bufferzone van 18 – Berg en Dal-De Holdeurn.	218

Tabellen:

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie cq. de aanlegperiode.	11
Tabel 2. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850 cq. de aanlegperiode.	12
Tabel 3. Classificatie van de eindscores.	12
Tabel 4. Scores en klassen van de waardering van de stedenbouwkundige ensembles.	28
Tabel 5. Tabel met aantallen geïnventariseerde bouwkunst/stedenbouwkundige ensembles en de indicatieve waardering: Z (zeer hoge waarde), H (hoge waarde), P (positieve waarde) en B (basiswaarde).	225

Bijlagen:

- Bijlage 1. Tijdschaal
- Bijlage 2. Historische bouwkunst
- Bijlage 3. Historische stedenbouw(ensembles)

Appendices

- Kaartbijlage 1. Kenmerkenkaart landschap
- Kaartbijlage 2. Kenmerkenkaart bouwkunst en stedenbouw
- Kaartbijlage 3. Waarderingskaart landschap
- Kaartbijlage 4. Waarderingskaart bouwkunst en stedenbouw
- Kaartbijlage 5. Beleidsadvieskaart

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden			
Tijdperk			Datering
Recente tijd			
Nieuwe tijd		C	1945
		B	1850
		A	1650
Middeleeuwen		Laat B	1500
		Laat A	1250
	Vroeg		1050
		D: Ottoonse tijd	900
		C: Karolingische tijd	725
		B: Merovingische tijd	525
		A: Volksverhuizingstijd	450
Romeinse tijd		Laat	270
		Midden	70 na Chr.
		Vroeg	15 voor Chr.
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
		Midden	250.000
		Oud	

label1_standard_Archeologisch_RAAP_2014

Bijlage 2. Historische bouwkunst

Bijlage 3. Historische stedenbouw(ensembles)